

Чудасій

Ольга Мак

Альоша Ухо був популярною особою в нашому місті ще від тих часів, коли наймався по дворах рубати дрова. Майже кожного дня зранку можна було зустріти цього парубійку, одягненого в куці штани, у вузький і короткий плащ, підперезаний грубим шкіряним поясом, за яким стирчала блискуча сокира з гарно витесаним топорищем, його наймали охоче, бо хлопець вславився тим, що виконував свою роботу справно й добросовісно, так що навіть найбільш сукуваті колоди, чи розкарячені тверді пеньки піддавалися його впертим рукам і перетворювалися в акуратні, пропорційні поліncia.

Приходячи до роботи, він ніколи не вітався, лиш відразу діловито питав:

— Ну, де ті ваші дрова?

А коли кінчав рубання, дбайливо сортував і укладав поліна, підбирав тріски, замітав двір і тоді кликав господаря, чи господиню.

— Ось тут, — пояснював, — маєте тріски на розпал. Тут — сухіші дрова, розумієте? А он ті я поскладав у зруби, щоб ще підсохли, бо вони сирі. Цими будете палити пізніше. А тепер давайте гроші!

Коли йому платили більше, ніж було умовлено, він не приймав:

— Платіть мені те, що належиться. Решту заберіть. Не потребую нічиєї ласки, знаєте?

Зате, коли працедавці виявлялися скупими й несовісними, Альоша починав сваритися та лаятися і не виходив з двору так довго, поки не одержував належного.

Перший раз я побачив Альошу зблизька ще в 1923-му році, коли прийшов до своєї тітки. Вона саме винесла ключі від дровітні й спитала хлопця:

— Тебе, здається, звуть Альошею?

— А вам не все одно? — невдоволено відтяв Альоша.

— Та певно, що ні, чудасій ти такий, — усміхнулася тітка, цілком не ображена грубою відповіддю. — Мушу ж я знати, як тебе кликати.

— Зовсім не мусите, — потиснув плечима Альоша. скидаючи свій куций плащ. — Я от також не знаю вашого імени й не питаюся, чи ви називаєтеся Гапка, чи якась там Венера Мілоська. Хіба не все одно, для, кого дрова рубати?

Я вже хотів було втрутитися в розмову й провчити невихованого хлопця, але тітка смикнула мене за рукав і повела до хати.

— Лиши його, сину, — шептала мені тихенько. — Бог з ним!

— Але ж він грубіян!

— Ні, він просто чудасій, але хлопчина золотого серця. Це мені його позавчора Круцкевичева порекомендувала... Уяви собі, що в них у родині семеро осіб, а працює лишень батько — каліка на ногу та ось цей наймолодший хлопець. Батько секретарює в "Комбеді"[\[1\]](#)*, а цей рубає дрова. Та ще мають власний дім, садочок, пару вуликів і городець. З того живуть. Дві найстарші сестри, вже старі й страх погані панни, совісти

не мають: цілий день вилежуються, читаючи романи й очікуючи женихів. Два підстарші брати-студенти також не заробляють. А цей бідний хлопчина, цілий день дрова рубає, а вечорами й досвітками ще й у садку працює, і город обробляє, і пасіки пильнує...

Балакуча тітка ще довго, оповідала про родину Ухів і про Альошу зокрема. З її слів я довідався, що Альоша є жертвою і всі свої дивацтва завдячує саме ненормальній матері. Стара Ухова була родом з глибини Росії і походила з якоїсь шляхетської родини. Хоч мала чоловіка доброго й роботящого, ніколи не переставала клясти й нарікати, що вийшла заміж за "безмозклого хахла". За той час, відколи поселилася на Зеленій вулиці, пересварилася навіть з найдальшими сусідами й уже з двадцять років ні до кого не обізвалася ні словом, за винятком тих випадків, коли знову починала сварку. Ухова сварилася скрізь і завжди: на базарі, у крамницях, на вулицях, у чергах, у міській управі при плаченні податків, а навіть у церкві. Де б тільки не з'являлася Ухова — неодмінно скрізь виникала, сварка. Чоловіка й синів вона тероризувала, а найбільше діставалося Альоші, якого, як казала Ухова, "ніякий чорт не просив на світ з'являтися". Тільки доньки, вдавшись у маму, ніколи не здавали перед нею позицій, лаяли її останніми словами на цілу вулицю, і тому, видно, Ухова їх не тільки респектувала, а навіть і по-своєму любила.

— А що вже за нехлюя та нетіпаха та Ухова, — продовжувала тітка. — Господи! Ти ніколи її не бачив? Шкода. Варто зайти на Зелену вулицю й подивитися... Бідний цей хлопець! Як тільки приходить з роботи додому, то вже на порозі мати йому кишені вивертає й усі гроші забирає до копійки. А він ще й учиться! Увечері ходить до школи. Кажуть, що дуже здібний і хоче неодмінно бути інженером. Боже, Боже, що це за світ тепер настав, що дитина з інтелігентної родини мусить заробляти рубанням дров!

Після того я часто бачив Альошу, але ніколи з ним не говорив і взагалі ближче ним не цікавився; Знав тільки, що всі його називають "Альоша-чудасій", або просто "чудасій". І то не "чудак", і не "дивак", а чомусь неодмінно "чудасій". І, чи то вже від звички, чи то дійсно тому, що це слово мало особливий відтінок значення, тільки "чудасій" з Альошею зіллялися в одне нерозлучне поняття, і справді, здавалося, годі знайти якесь інше окреслення, яке б влучніше характеризувало цього незвичайного хлопця.

Уже навіть не пам'ятаю, як і звідки довідався я мимоходом, що Альоша скінчив школу робфаку й вступив до індустріального інституту. Отже, таки досягнув свого! Та й вигляд його поступово змінився. І так уже через п'ять років, я звик бачити Альошу в сірому убранні, завжди свіжому й старанно випрасованому, в білосніжних сорочках з твердо накрохмаленими комірцями й у краватках доброго тону.

А все ж і при тому він відрізнявся від решти людей. Кремезний, добре збудований, з круглою, як кавун, головою, він кидався в очі вже здалека тим, що мав якісь смішні, стирчачі, як капустані листки, вуха. При його округлому обличчі, високому, опуклому чолі й ледь-ледь помітно скісних очах, дивний контраст становив собою також ніс, тоненький, довгий і загострений на кінці. Колір обличчя, очей і рівного волосся були

ніби однакові, золотисто-смагляві, і тому зливалися, всі разом в якусь невиразну пляму. Тільки зуби, дрібні, рівні й густі, конкуруючи білістю з Альошиними сорочками, відразу звертали на себе увагу. Він ніколи не ходив у товаристві, не ступав, а нервово підстрибував, трохи горбився і мав неприємну звичку оглядатися і довго та уперто дивитися вслід людям, що видавалися йому цікавими. Нікому не кланявся, але дивився в знайомі обличчя таким прилипливим і настирливим поглядом, що, хоч-не-хоч, йому треба було вклонитися.

— А-а, це ви?! — питав тоді ніби здивовано Альоша і зараз же йшов собі далі.

Років через шість після першої зустрічі, коли я вже був на останньому курсі Інституту Народної Освіти, випадок знову звів мене з Альошю.

До нашого міста прибув обласний чемпіон по шахах і проголосив турнір одноразової гри на двадцятьох дошках. У ті часи я дуже захоплювався шахами й вирішив спробувати своїх сил.

Турнір мав відбутися в клубі "Робос" ("Робітників Освіти") і стягнув багато цікавих. Посередині двадцятьох уставлених у коло столів став чемпіон, а ми, противники, розмістилися по другому боці, оточені натовпом цікавих.

За перших двадцять хвилин половина змагунів програла. За других двадцять хвилин одну партію програв чемпіон, а другу партію звів до пату. Решта чотири, в тому числі і я, хоч не програли ще, але по всьому було видно, що програємо.

Чемпіон — гарний молодий чоловік, високий, чорнявий, одягнений в елегантний синій одяг, недбало посував фігури довгими білими пальцями й з чисто королівськими жестами час від часу сідав у глибоке крісло покурити, щоб дати нам можливість подумати.

— Уже! — обзивалися ми, поробивши свої ходи.

— А ви не спішіть, товариші, — радив нам з високомірною ласкавістю й поволі вставав, щоб продовжувати гру. — Це — тільки пробні змагання, і спішити непотрібно...

Дуже скоро побачив я, що таки програю. Ось-ось ще чотири-п'ять ходів — і буде кінець, бачив це і чемпіон.

— Здається? — спитав насмішливо.

Я вже хотів здатися, коли за моїми, плечима почувся запит:

— Хочете, щоб я скінчив за вас?

Я оглянувся й із здивуванням побачив за собою усміхненого Альошу.

— Хочете грати? — спитав я його.

— Так, і я виграю цю партію!

Чемпіон з цікавістю поглянув на Альошу.

— Прошу дуже! — сказав він. — Коли цей товариш погодиться, то я з приємністю заграю з вами до кінця.

"Товариш", тобто я, звичайно, охоче погодився, відступив своє місце Альоші, а сам приєднався до натовпу глядачів.

Альоша сів, потер руки й затиснув їх між колінами. Потім пересмикнув плечима,

зробив цілком несподіваний і, як на мою думку, цілком неоправданий хід конем і вдоволено засміявся. Сміх його, був також якийсь особливий: Альоша виставляв кінчик язика крізь зуби, видавав звук подібний не то до "ц", не то до англійського "ті-ейч", і повторяв його тричі: "Ц-ц-ц!"

Але чемпіон, видно, інакше оцінив хід свого нового противника, й уперше за весь час гри задумано нахмутив чоло. В натовпі, що тепер збився густо біля чотирьох столиків, відчувалося ще більше напруження і зацікавленість. Атмосфера стала зовсім гарячою, і чемпіон закурих нову цигарку.

Хід, і ще несподіваний з боку Альоші хід конем, потім бігуном* — і позиція на дошці зовсім змінилася. Чемпіон, відчувши силу противника, всю свою увагу сконцентрував саме на цій дошці, з чого користали інші гравці й переходили в наступ. Чемпіон старався вдати вдоволеного, але по всьому було видію, що його розбирає досада. А "чудасій", віддавши королеву й бігуна, вдоволено затискав долоні колінами й сміявся:

— Ц-ц-ц!

Не минуло й десяти хвилин, як чемпіон мусів піддатися, і, тільки з трудом скриваючи свою ніяковість, привітно всміхнувся:

— Ви — сильний гравець! — сказав до Альоші. — Завтра прошу вас окремо на дві партії. Прийдете?

Альоша встав від столика, й потиснув плечима.

— Навіщо? — спитав з усмішкою. — Я й так знаю, що вас поб'ю.

Це було сказано без найменшої гордості, але тоном такого безсумнівного переконання, що всім стало ніяково, а чемпіон спаленів по самі вуха.

— Чого ж ви хвалитеся¹ наперед? — спитав роздратовано. — Ви ліпше прийдіть і тоді побачимо.

— Я вже бачив сьогодні, як ви граєте, і не маю чого приходити. Сказав, що поб'ю вас — і поб'ю.

І знову така простодушна, позбавлена найменшої зарозумілості впевненість вплинула на чемпіона, як удар батоном.

— Коли поб'єте мене, — сказав тремтячим від образи голосом, — будете ви чемпіоном.

— А воно мені непотрібне це чемпіонство! — сказав Альоша й обернувся до співрозмовника плечима.

Чемпіон ще щось сказав, але Альоша його вже не слухав: пробився крізь юрбу й пішов собі геть.

Усі були розгублені, всі почували себе ніяково і старалися замняти нетактовність Альоші, впевняючи чемпіона, що це — відомий "чудасій", а тому нема чого перейматися його вчинками й словами.

Після закінчення турніру передбачалися танці, і тому всі ще лишилися. Але я не мав настрою. Одягнувся і пішов додому. Якраз уже з тиждень до мене добиралася небезпечна серцева хвороба, тим більш небезпечна, що була безнадійною. І справді, чи міг я мати бодай найменші надії на взаємність від тієї дівчини, за якою пропадала по-

ловина всіх студентів, а друга половина, коли і не пропадала, то тільки тому, що здавала собі ясно справу з марности таких зазіхань? Вже одні Тамарині темно-каштанові коси, що спускалися нижче колін, варті були кохання. Самими тільки тими косами Тамара вражала кожного незнайомого й вигідно відрізнялася від решти дівчат, майже поголовно стрижених за модою "під баядерку". Тамара знала ціну своїх кіс і носила їх з граціозною гордістю: одну наперед, одну позад плечей. Її ясно-карі очі світилися, як бурштини, а підкреслена скромність і майже постійно опущені довгі вії робили це точене личко ще привабливішим і чарівнішим.

Дивно було мені тільки, що я, знаючи Тамару Усевич майже від дитячих літ, ніколи про неї не думав. Знав, що вона гарна, що вона буде красунею, але її зовнішність ніколи мене не хвилювала. Але ось тепер, зустрівшись з нею на інститутській вечірці й протанцювавши два танці, почув, що зі мною погано. Згодьтеся самі, що, коли вас починають у вечірніх сутінках опановувати ніжні мрії, а на світанках ввижаються дівочі очі — справа стоїть зле...

Тамара обіцяла неодмінно прийти на турнір і подивитися на чемпіона, а я потайки крив у собі думку, що в цей вечір зможу більш-менш оцінити, яку вартість мають мої аморні шанси. Коли дівчина, буде до мене схильна (на що, зрештою, я не покладав великих надій) — тоді треба відновити давнє знайомство з її батьком і поставитися взагалі до справи поважно. Коли ж ні — тоді геть з мріями! Хворобу треба здушити силою волі й здорового розсудку на самому початку.

Це все я думав, ідучи на турнір. Тимчасом Тамара не прийшла і тим самим зіпсувала мені настрої. Не люблю непевности! Або туди, або сюди...

Стояв мрячливий листопадовий вечір. Вітер обривав десь у високому небі клапті вогких хмар і залюбки запихав їх перехожим у рукави та за коміри. Світло вуличних ліхтарів, розпливалося в тумані жовтими плямами, ніби душилося в густому від вогкості повітрі.

Піднісши високо комір плаща і шулячись від холоду, я спішив додому. Почував себе і втомленим і роздразненим, а від надмірного курення було гірко в роті. Перейшов квартал, завернув за ріг, як раптом мене зупинило питання, вимовлене просто у вухо:

— Ви хотіли ходити королевою, правда? Коли б були пішли королевою — за чотири ходи дістали б мата. А я — конем, конем! Кінь — шляхетна тварина, він не зрадить, як якась там цариця Катерина. Ц-ц-ц!

Признаюся, що від несподіванки я став, як укопаний, такою дивною мені видалася ця розмова, що її Альоша ніби не починав, а продовжував з найцікавішого моменту. Ще дивнішим видалося мені, що цей чоловік, який завжди і скрізь говорив виключно по-російському, тепер заговорив по-українському, і то так чисто, з якимсь особливим, приємним акцентом. І в той час, коли мій несподіваний знайомий запальчиво пояснював мені різні тонкощі шахових комбінацій, я стояв з широко відкритими очима й мовчки дивився на нього.

— Ви що? — увірвав сам себе Альоша.. — Дивуєтесь, що я до вас заговорив?

— Ні... — змішався я. — Навпаки, мені дуже приємно...

— Ну, приємність тут ні при чому. Я питаюся, чи ви здивувалися?

— Та, правду сказавши, ви мене й здивували...

— Що я підійшов до вас і заговорив?

— Ні, не це...

— А-а! Вас дивує, що я заговорив по-українському?

Цим питанням він остаточно збив мене з пантелику, і я вже просто зовсім не знав, що відповідати. На щастя, Альоша не чекав моєї відповіді й відразу ж змінив тему, за що я йому був у душі глибоко вдячний.

— Де ви живете? — спитав.

— На вулиці Крупської.

— А-а! Крупської — Котолупської — мадам Леніної! Ц-ц-ц! Ну, ходім, я вас трохи проведу....

Збентежений і розгублений, як рідко коли в житті, покірно обертаюся і ступаю далі поруч Альоші. Зрештою, не зовсім поруч, бо Альоша тримається на пів крок ззаду й говорить мені просто у вухо:

— Я з батьком завжди говорю по-українському, і з жінкою та дітьми також говоритиму тільки по-українському. Тільки ж що жінки поки що катма! Ц-ц-ц! А от з мамою, з сестрами і взагалі з усіма чужими людьми я говорю тільки по-російському. Знаєте, як сказано у Священному Письмі? "Не мечіть бісеру перед свинями". Ц-ц-ц! Як вас звуть? — спитав знову, несподівано змінивши розмову.

— Павло Степанович Омельченко.

— А-а-а! Ну, це все одно. Я напевно і так вас ніколи по-батькові не кликатиму. А я називаюся Олекса Ухо, знаєте? Власне, навіть не Ухо, а Вухо, бо мої предки були козаками. Але для "веліко-русково наречія" ні Вухо, ні Олекса не є милозвучними словами, бачите. І мого діда ще у війську перехрестили на Ухо, а мене ось — на Альошу. Альоша-Матрьоша-Макінтоша — красота! Ц-ц-ц! Є таке ім'я Макінтоша?

— Не знаю, не чув... .

— Напевне нема! Але це я так собі спитав, між іншим... А ваша тітка померла, правда?

— Котра тітка?

— Ну, та, що я в неї дрова рубав, і ви тоді прийшли. Забули?

— Ні. А ви також не забули?

— Ні. Я взагалі ніколи нічого не забуваю. Ви ходите на полювання?

— Ні, я не мисливець.

— Шкода. Ходили б разом. Я дуже люблю полювати, особливо на зайців. Той чемпіон, до речі, — страшний нездара. Він не виграв би в мене ні одної партії... А ви знаєте, що моя мати — то справжня відьма. Батько — дуже добрий, але нещасний через неї... Вам дивно, що я так говорю одверто?

Він сипав, як горохом, і від тих несподіваних скоків у розмові та від дитячо-одвертих запитань я почував себе так, немов би мене в гарячій лазні прали з усіх боків віниками.

— Ну, признайтесь, що вам моя одвертість видається недоречною і гідною осуду! Так про рідну маму не говориться з малознайомими людьми, правда?

Що за дивний чоловік! Господи, от уже воістину "чудасій"! І що було йому відповісти? Але, поки я надумувався, відповідь сама собою вийшла через мої уста:

— Дійсно, так не слід говорити, — сказав я вголос, і від того мені стало відразу легко. Тепер я вже зрозумів, що з Олексою треба бути цілком щирим, таким щирим, яким він є сам.

— О-о, — запальчиво говорив Олекса, — ви не думайте, що я всім про це говорю! Навпаки, нікому нічого не кажу. Тільки вам. Між іншим, ви мені давно подобається, і я радий, що з вами познайомився.

Тут Олекса, зупинився і простягнув мені руку.

— Ви вже вертаєтесь? — спитав я, стискаючи його мускулисту, теплу долоню.

— Ні, я піду далі. Це я просто для знайомства подав руку... Ви не ґепеушник?

— Що?

— Ну, чи ви не є сексотом ГПУ*?

— Ні, — засміявся я.

— Я знаю. Тільки, так спитав, між іншим, щоб мати певність. Скільки вам років?

— Двадцять шість.

— А-а, то, значить, ви помрете раніше від мене на п'ять років.

— А то чому?

— Бо мені всього двадцять один. Отже, коли брати за теорією ймовірностей і припустити, що пересічний вік людини... Зрештою, ерунда! Теорія ймовірності тут ні при чому. Бувають же люди, що живуть і до сто років, а бувають такі, що вмирають у сімнадцять з половиною, правда? До речі, я терпіти не можу ґепеушників.

— Але про це ліпше вголос не говорити...

— Наплювать, я не боюся!.. Ви маєте наречену?

— Ні, — знову засміявся я. — А ви?

— Я ще також не маю, але вже незабаром почну шукати. Це ви тут живете?

— Так, я тут живу. Заходьте.

Запросив я з чемносте, переконаний, що, з огляду на пізній час, гість відмовиться. Але помилився. Олекса почекав мовчки, поки я відчинив двері, і увійшов до кімнати.

— Будете пити чай? — спитав я.

— Ні, не буду. А... ви на. чому варите?

— На примусі.

— О, то я зараз розпалю! Де ваш примус?

— Та ні, сидіть. Я зараз розпалю сам.

Олекса покірно сів, але зараз же, як тільки я вийшов до передпокою, що правив мені одночасно і за кухню і за умивальку, з'явився коло мене.

— Я, знаєте, — заговорив він, — дуже люблю чай. Цілий день — чай і чай. Обідати — не дуже, а от чай!.. Рано, знаєте, всі дома спля-я-я-ють, — вимовив чомусь розтяжно це слово, — а я тихенько встану — і зараз вар'ю чай. Потім поставлю склянки на столі,

покладу хліб, мед... Ми їмо багато меду, знаєте?.. Фу, як ця бензина димить! Заб'є вам пальник, побачите!.. Краще розпалювати денатуратом. Ви вірите в призначення?

— Що?!

— Ну, в призначення. "Що має бути — того не минути" — не знаєте?

— Більше не вірю, як вірю.

— Чому не вірите?

— Та тому, що людина, яка вірить у своє призначення, може лежати на печі, не ворухнувши й пальцем, вичікуючи свого "не минути".

— А ви б могли так лежати?

— Власне, що не міг би.

— Ну, то, значить, це і не є вашим призначенням. Коли б призначення вам веліло лежати на печі — ви і лежали б. А так — ні. Бачите, навіть печі не маєте, а на примусі хіба не будете лежати. Ц-ц-ц!..

Олекса зморщив при тому носа й видався мені таким забавним, що я розреготався до сліз.

— О, бензина вже вигоріла, треба помпувати! — скрикнув мій потішний гість і кинувся до примуса.

— Та лишіть, Олексю, я сам!.. — спробував я його спинити.

Але він мене не слухав.

— А-а, бачите, я ж так і знав, що пальник заб'ється! — крикнув, він. — Де голка?!

Я вже не протестував і подав голку.

Олекса розпалив примус, налив у чайник води, поставив його на вогонь і взявся мити руки. Робив усе охайно, справно, навіть педантично і поводився так, ніби був у власній хаті.

— Я все люблю робити сам, знаєте? — говорив при тому. — Сам собі скарипки церую*, сам гудзики пришиваю, сам сорочки перу і прасую. Бачите, які в мене сорочки? — спитав гордо й вип'ялив груди.

— Бачу. Я вже давно заздрих вам, дивлячись на ваші сорочки.

— Ц-ц-ц!.. Ніяка прачка так не випере... А я ще й комірці вмію перешивати! Отак, знаєте, як комірець протреться — я зараз виріжу на спині сорочки смужку і зроблю новий, а на спині чимсь другим підшию. На спині ж під піджаком не видно, правда?

— Правда, — відповів я всміхаючись і простягнув йому цигарки: — Куріть.

Олекса відмахнувся:

— Не курю. Я ж пасічник, знаєте? А бджоли не люблять курців... Але, коли б навіть я й не був пасічником, — все одно не курих би. Курення — ще взагалі велика ерунда. Тільки на здоров'я шкодить, знаєте? Горілка також... Я не курю і нічого не п'ю. Хіба от тільки чай. Чай я дуже люблю...

За чаєм, якого Олекса справді з видимою насолодою випив аж кілька склянок, ми говорили про найрізноманітніші речі. Властиво, говорив мій гість, а я лише відповідав на питання, або слухав.

— Ви чули, — спитав Олекса, — що на мене всі кажуть "чудак"?

— Чудасій, — поправив я.

— Як? Чудасій? А-а-а, ну, це все одно... А чудака, кажуть, — це вже півдурака. Правда?

— Не завжди.

— Гм... А, як ви думаєте, чудасій — це щось більше, чи менше від півдурака?

— Думаю, що це зовсім щось інше.

— Так?... А хто є дурнішим: наприклад, чверть дурака, чи три чверті дурака?

— Філософське питання! — засміявся я. — Думаю, що обоє вартують однаково. А чому вас це цікавить?

— Бо я, знаєте, думаю, що всі ті, хто мене вважає півдураком, чи там чудасієм, — дурніші від мене. Вірите?

— Вірю.

— Чому вірите? — здивувався Олекса.

— Бо вважаю вас людиною розумною і цікавою.

— Справді?! — зрадив, гість чисто по-дитячому.

— Справді. Кажу вам це по ширості.

— Але ж ви мене зовсім не знаєте!

— Зате я вас бачу і слухаю.

— Ц-ц-ц!.. — засміявся Олекса. — Думаєте, що як бачите і слухаєте, то вже й знаєте?

— Я ж не казав, що вже знаю вас, — пояснив я Олексі. — Я тільки хотів сказати, що всі ваші слова мені видаються розумними й цікавими.

— Але й чудними одночасно, правда?

— Я б назвав їх тільки своєрідними.

— Як? Своєрідними? А-а, ну, це все одно... І, слухайте, що я хотів сказати?... Як ви думаєте, нашу "мудру, пролетарську владу" можна обдурити, чи ні?

— Не розумію вас...

— Чому ж не розумієте? Ну, от, просто: влада видає якісь закони, скеровані проти людей. Чи можна, так зробити, щоб при допомозі тих самих законів владу обдурити?

— Не знаю.

— Ц-ц-ц! А я знаю точно й кажу вам, що можна!

— Як це?

— Та, просто! Ви думаєте, наприклад, що я кілька років дрова з необхідності рубав? Єрунда! Мені потрібно було виробити власний "пролетарський стаж", щоб інженером. зробитися. Бо так, знаєте, як я був сином службовця, формально — татів утриманець, то це вважалося чимсь гіршим, як наложниця. Одним словом, третя категорія. А в Індустріальний Інститут, як самі знаєте, по третій категорії не було чого навіть пхатися. Ну, от я і придумав, ходити на поденні роботи. Так і мамашу свою трохи підкупив, і грошей наскладав, і документи на першу категорію виробив. Прийшов до інституту, як пролетарій, від родини не залежний, самостійний батрак. Ц-ц-ц!..

— Ну, грошей ви, мабуть, багато не наскладали...

— Думаєте?! — оживився Олекса. — Гадаєте, що я своїй прекрасній мамаші всі віддавав? Фігу з маком! Я кожного дня собі по двадцять копійок у черевик ховав... От, прийду додому, а мамаша до мене: "Ти, пролетарій! Ану, показуй, що заробив?" — і зараз по кишнях. Я все боявся, щоб не сказала роззутися. Але вона не догадувалася, вважала мене також дураком, чи там, півдураком... І так, знаєте, за місяць — яких п'ять рублів, за рік — шістдесят, за п'ять років — триста. Ц-ц-ц!.. От вам і півдурака!

— І справді наскладали аж триста рублів по двадцять копійок?! — здивувався я. — Нічого не витрачали з них?

— Ні копійки! Та я не триста наскладав, а більше. Убрання купив, білизну купив, плащ, бо ж тепер — диктатура пролетаріату. Ц-ц-ц!.. А в інституті мені стипендію дали, як належить першій категорії. Ц-ц-ц!..

— Спритний з вас чоловік!

— Хм!.. Це ще нічого... А взагалі, знаєте, чудакom добре бути в теперішніх часах. Бо ж кожний розумний уже й підозрілий. А так — чудасій і чудасій. Я ось інколи таке слово скажу, що нормального чоловіка за нього б давно заслали, де Макар телят пасе, а мені нічого. Дурному ж не дивуються. Інколи справді шкода, що я не цілковитий кретин...

У тих останніх словах несподівано прорвався такий жаль і така гіркота, що мене здавило за серце. Та й мій гість, втративши відразу всю веселість, втопив погляд у протилежну стіну, і мені видалося, що в його очах блищать сльози.

— Що ви, Олексо!.. — постарався я заговорити якомога бадьоріше. — Для чого такі трагічні слова?

— Ах, тільки не жалійте мене, будь ласка! — несподівано вибухнув Олекса й схопився з місця. — Не потребую вашого співчуття, знаєте?! Говорите одне, а думаєте друге!.. І нехай я буду навіть останнім ідіотом, але я не поміняюся з вами місцями. Бо я, "чудасій", усе ж таки маю трохи свободи, а ви, мудрі, — ні!..

І, не давши мені промовити ні слова, Олекса вхопив свого капелюха й вибіг з кімнати.

Я постояв, цілком розгублений і здивований, а тоді пішов замикаати двері. Вже вертався назад, як хтось постукав.

— Хто там? — спитав я, підійшовши до дверей.

— Я, — відповів Олексин голос. — Слухайте, ви любите мед?

Я розсміявся від такої несподіванки й відчинив.

— Дуже люблю! — сказав.

— То я вам завтра принесу.

— Дякую.

— Ет, також! — фиркнув Олекса, не прощаючись відступив від порога й пірнув у каламутну мряку.

Так почалася моє тісніше знайомство з Альошею-чудасієм. Він відразу сподобався мені й зацікавив собою страшенно, але все ж ще довго-довго я не міг би назвати його

своїм другом у повному розумінні того слова. Олекса був якоюсь такою особливою натурою, яку пізнається до певної межі з першого дня знайомства, але поза цією межею в нього починалися несподіванки і таємниці, яких ніколи не можна було ні передбачити, ні розгадати. Він був ходячим збірником сумнівів і найрізноманітніших проблем, мав постійно забиту голову, перетравлюючи в ній одночасно по кілька не маючих між собою нічого спільного думок, а тому в розмові перестрибував з однієї теми на другу, збиваючи співрозмовника з толку цілком несподіваними зворотами. Сам він фактично ніколи не цікавився глибше тим, що думають інші, і навіть ті запитання, на які наполегливо вимагав відповіді, по суті були скеровані до себе самого. Говорити з Олексою — означало відповідати на його питання, бо він постійно тримав ініціативу у своїх руках і ніколи не думав над тим, чи співрозмовникові вибрана ним тема подобається, чи ні. І тому з ним не могло бути глибшого обміну поглядами, що становить собою фундамент серйозної дружби між інтелігентними людьми. Зрештою, Олекса не мав ні приятелів, ні близьких знайомих, і по тій причині весь тягар надокучливих для нього, тяжких і навіть нерозрешимих питань переніс на мою особу.

Однак, знайшовши в мені повірника своїх сумнівів, поглядів і навіть таємниць, сам Олекса на повірника не надавався зовсім, і, коли б його спитати, що він знає про мене, то він напевне при найбільшому бажанні не міг би сказати нічого істотного, окрім хіба того, що я йому подобаюсь і що належу до порядних людей.

Та це все не заважало Олексі бути, як справедливо колись сказала моя покійна тітка, людиною золотого серця, що вабила до себе й дивувала, смішила й зворушувала, а в кінцевому висліді приковувала міцними, нерозривними путами. Та це я зрозумів лише пізніше. Поки ж що, на самих початках нашого знайомства, Олекса і мені і моїм товаришам, яких він дотепно прозвав "симбіозами"[\[2\]](#), зробив масу неоцінних послуг. Два місяці він сидів до пізньої ночі, проробляючи з нами цілий курс органічної хемії, в якій, до речі, Олекса був надзвичайно сильний; він у скрутну хвилину завжди міг позичити грошей; він знав підпільних торгівців, у яких можна було купити матеріал на убрання, черевики чи кальоші; він міг просидіти кілька ночей біля ліжка хворого, міг допомогти підшукати мешкання і на власних плечах переносити всі речі; він, нарешті, міг побілити кімнату, направити вікна, двері, або електричну інсталяцію — і все це робив з жартами й охотою, ніби тільки того й чекав, щоб показати свій сприт і вміння.

Мав Олекса ще одну добру рису вдачі: він ніколи не ображався надовго, хоч сердився часто. Також був обдарований подиву гідним інстинктом, з яким майже безпомилково з першого погляду оцінював людей і вгадував чужі думки. Тому з ним, завжди треба було бути щирим, бо, відчувши найменшу фальш чи лицемірство, Олекса відразу вибухав гнівом і тоді не рахувався зі словами.

Ніяких приписів доброго тону для Олекси не існувало. Він не раз міг підняти мене з ліжка опівночі, або, коли це бувало влітку, о п'ятій годині ранку, виключно для того, щоб почути відповідь па якесь надокучливе для себе питання. Інколи він того питання так і не задавав, лише обмежувався до слів:

—А-а, ви спите? Ну, то я прийду іншим разом.

Коли ж приходив пізніше, то нічого не згадував про свою попередню візиту і тільки на. питання, чого він приходив, відповідав щось у роді:

— А-а, то я хотів вас спитати, в якому році народився Чемберлен?

Або:

— Та. я собі чомусь пригадав, що люди часто вертаються з півдороги. Отак, знаєте, іде, іде, а потім візьме й повернеться. Чому?

— Ага, то це, видно, ви й збудили мене виключно тому, що не хотіли вертатись з півдороги?

— Та ні, не з півдороги. Це я ще дома подумав. Потім встав і пішов.

Часами Олекса десь пропадав цілими тижнями, а потім. з'являвся знову й відвідував мене щодня, або й двічі, чи тричі на день.

Якось то навесні, саме в часи останніх іспитів, я по кількох недоспаних ночах ліг раніше й заснув твердо, як камінь. Приснилося мені щось дуже невиразне, надокучливе й уперте. Десь глибоко у підсвідомості я розумів, що мушу неодмінно щось зробити, але що саме — не знав. Мною шарпало й підкидало, поки я нарешті не розплющив у темінь очей і не сів на ліжку: віконниця аж дудоніла й тряслася від упертого стукоту, і я зрозумів, що мені треба встати й відчинити. Вже догадувався, що стукає Олекса; і справді не помилився: коли я, очманілий ще від сну, відкрив навстіж вікно — побачив у ясному місячному сяйві свого чудасія.

— Ви вже спите? — спитав він, як звичайно, не вітаючись. — Ну, то я прийду завтра.

— Бодай вас, Олексо, дідько взяв! — вилаявся я з досадою. — Я щойно заснув — а ви прийшли й розбудили!

— А-а!.. Ну, нічого... Спіть далі. Я вже йду.

— Та ні, — кажу. — Вже коли збудили, то заходьте! Однаково я тепер скоро не засну.

Олекса ввійшов у кімнату, сів на стілець, затиснув енергійно долоні між колінами й засміявся.. У виразі його обличчя було зовсім щось нове, і це мені відразу кинулося в вічі.

— Ви чого іржете? — спитав я, закурюючи цигарку. — І пика світиться, як нова копійка... Закохані, чи що?

— Ц-ц-ц!.. — засміявся щасливимі сміхом Олекса, енергійно потираючи долоні. — Ех, ви, ботаніки прозаїчні! Тут ніч така! Місяць... Сади цвітуть... Солов'ї співають... Мрії... А ви спите, як ведмідь у берлозі.

— Та з вами що?! — спитав я знову, вже справді заінтригований. — Відколи це ви почали мріяти й помічати місяць та солов'їв?! Олексо, кажу вам, що ви закохані!

— Ц-ц-ц!.. А вас заздрість розбирає, правда?

— Певно! Скажіть, бодай, що то за Дульчінея полонила ваше серце?

— Ц-ц-ц!.. Не скажу, не скажу, нізащо в світі не скажу!

— А то чому?

— Бо це — секрет! Ц-ц-ц!..

Але тут Олекса ввірвав сміх, споважнію, навіть посумнів і спитав:

— Чому ви ніколи не назвали мене яничаром?

— От тобі й маєш! — щиро здивувався я. — Звідки у вас ця думка?

— Та, ну, бо так: батько — українець, мамаша — москалька. Як я є москаль — то, значить, яничар супроти батька; як я є українець — то, значить, яничар супроти матері. От задачку мені батько поставив, правда?!

— Ну, Олексю, я досі вважав вас мудрішим! Адже ви родились і виховались в Україні, їсте український хліб, дихаєте українським повітрям...

— Годі, годі! — перебив мене Олекса. — То, виходить, що, коли б мій батько залишився з моєю прекрасною мамашею десь там у Саратові, то я, поївши московського хліба й подихавши московським повітрям, став би москалем, так?

— Не були б ви цілком москалем, бо у вас батько — українець.

— Але не був би й цілком українцем, бо мати — москалька?

Тут, признаюся, я зробив велику помилку і сказав:

— Коли в людині є крові пів-на-пів, то вона може сама собі вибрати свою національність.

— А-а, так?! То, виходить, що я взагалі не маю національності, тільки можу її собі вибрати?!

Не треба, було бути навіть великим психологом, щоб зрозуміти, як мучило це питання Олексю і яке істотне значення мало для нього. Він зблід, болісно нахмутив чоло і безжалісно виломлював свої пальці.

— Що ви за нісенітниці плетете, Олексю! — старався я заспокоїти свого гостя. — Чому "вибрати"? Адже ви вже вибрали!

— Це все одно: раніше вибрав, чи пізніше виберу. Але, виходить, що моя національність таки вибрана, а не вроджена...

— Ух, Господи, що з вас за чудасій! Ваше українство є природним і законним, бо ж, повторюю, ви маєте половину української крові й уродились та виховались в Україні.

— К чорту! — сердито вдарив по столі кулаком Олекса. — Не те! Ви думаєте, отже, що, коли б я виховався в Московщині, або, коли б моя мати вийшла заміж за якогось аристократа в московських лаптях...

— То ви б не були тим, ким є, — скінчив я, перебивши Олексю.

Немов уколений, Олекса, від цих слів схопився з місця, і я мав таке враження, що він зараз кине на мене з кулаками. Очі його заокруглились від злости, а лице нервово засмикалось, так що зуб не попадав на зуб.

— Брехня! Брехня! — закричав він таким несамовитим голосом, що я притьмом мусів зачинити вікно. — Я завжди і при всяких, обставинах був би тільки тим, ким є, і ніким іншим! Розумієте?! І не можна національності вибрати, так само, як не можна при народженні вибрати кольору очей або волосся! Он мої прекрасні сестриці — "істинно рускіє баришні", хоч мають, як і я, пів-на-пів мішаної крові й уродились та виховались також в Україні! Чому так?! Бо національність є частиною людської душі,

розумієте ви, вчений ботаніку?! А тепер спитаю вас: може народитися жива людина без душі? Може?!

— Звичайно, ні...

— Отже, і без національності не може!

Я вважав за відповідне погодитися й не висловлювати ніяких думок на тему національного виховання, щоб ненароком якимсь необережним словом не вибити з-під ніг свого приятеля так потрібного йому фундаменту.

— Ви думаєте, — кричав далі Олекса, — що, коли б я народився в Московщині, чи в Китаї, чи в Абісинії, коли б у мене не було навіть ні краплі української крові, — я був би кимсь іншим, ніж тепер?! Фігу з маком! Я міг би мати тільки іншу зовнішню оболонку, але душу мав бити саму! Розумієте? Хоч був би косооким, чи чорним, як халява, але все був би українцем! Не міг би бути в душі ніким іншим! Тут, — ударив себе Олекса в груди, — тут головне! Головне — душа! Вона одинока, безсмертна і злита з національністю, розумієте? Кров, мускули, повітря й усе таке інше — єрунда! Головне — душа!

Я мовчав і з захопленням дивився на розпаленого гарячим поривом Олексу, який, безперечно, глибоко вірив у те, що говорив.

— Але що ж! — зрезигновано* махнув він рукою. — Ви не вірите в призначення, то не вірите і в душу. В дим від примуса ви вірите, вірите в пару від самовара, а в душу — ні! "Вибирати національність!" — перебивив він мене. — Ех, ви! Атеїст! Приліпка! Лягайте вже спати!

І, перше, ніж я отямився, Олекса вискочив з кімнати, сердито тріснувши дверима.

Я впав на ліжко й зареготав. Реготав, як божевільний, до болю в боках, не маючи сили запанувати над собою, а одночасно відчував щось подібне до ніяковості: глибше висловити того, що висловив Олекса в чудернацькій формі, я не міг би при найдбайливішому доборі розумних і переконливих слів.

Мій сміх увірвало попонне стукання.

— Слухайте, ви, приліпка, — сказав іще сердитим голосом Олекса, просунувши голову в двері. — Я так десь за дві години піду в Потапівку до сходу сонця рибу ловити. Підете зі мною?

— Ні, не піду, — відповів я, ще сміючись, — бо маю іспити. Але чому "приліпка"?

— Бо так: є всякі приліпки, причіпки, придатки й інші рудиментарні органи з самоварною парою замість душі... То не йдете?

— Ні.

— І не треба! Думаєте, може, що ви мені справді потрібні? Я так собі спитав, між іншим, — і Олекса пішов.

Та ледве я погасив світло, збираючись лягати, як він вернувся і застукав ще раз.

— Та ви дасте мені сьогодні спати, чи ні?! — жартом закричав я.

— Уже йду. Будете спати. Слухайте, примусна душа з вибраною національністю, ви будете ввечері вдома?

— Буду. А що?

— Нічого. Принесу вам якогось карася, як піймаю, — і Олекса знову пішов, на цей раз остаточно.

Минали місяці за місяцями. Я скінчив інститут і залишився працювати в ботанічному садку нашого міста. Про Тамару Усевич закинув усякі мрії й незабаром переконався, що моє тимчасове захоплення не було надто глибоке і що в дуже короткому часі моє серце стало вільним, як і раніше.

Натомість з Олексою діялось щось надзвичайне: він загорнувся в повивало таємничості і сяяв, сяяв, аж топився. По всьому було видно, що відчуває себе дуже щасливим і не може тієї радості укрити. Коли, приходив до мене пізніми вечорами, сідав, як звичайно, в мій одинокий глибокий фотель, затискав долоні колінами і вдоволено хіхікав.

— Звідки ви прийшли? — питав я не раз його.

— Ц-ц-ц!.. Кортить довідатися, правда?

— Ще й як! Скажіть, куди ви внадились?

— Не скажу!

— Не скажете? — погрожував я жартома. — То чекайте ж! Колись виберусь за вами навзирці й дізнаюся.

— І ви справді це зробите? — питав не на жарт переляканий Олекса.

Мені ставало його шкода, і я спішив з заспокоєнням:

— Ні, ні, Олексо, не бійтеся. Коли хочете тримати в таємниці ім'я своєї полонительки — тримайте. Ще прийде час — і скажете самі.

Олекса негайно приходив до рівноваги й починав говорити про інші речі.

Але якось то, коли я був у лихому гуморі й не зустрів Олексу привичними жартами, він розгубився. Спочатку хіхікав, потім споважнів, пізніше посумнів і нарешті спитав:

— Чому ж ви нічого не кажете?

— А що маю казати?

— Ну, от, спитали б мене, звідки я прийшов...

— Та що ж! — сказав я. — Думаєте, може, що я й справді не маю більше над чим думати, тільки над вашими таємницями?

— А все ж таки вам цікаво, признайтеся! — аж попросив мене Олекса.

— Зовсім не цікаво, — байдуже потиснув я плечима. — Я навіть переконаний, що ви те все вдаєте й водите мене за ніс.

— Що?! — підскочив Олекса. — Вдаю?! Отже, зовсім не вдаю і вам на злість маю наречену!

— Та йдіть! — махнув я рукою. — Яку там наречену!..

— Не вірите? Не вірите? — запальчиво заговорив Олекса. — Маю, слово чести, маю!

— То чому ж так криєтеся з нею?

— Бо, знаєте, дорогу перлину завжди треба ховати якнайдалі від заздрих очей...

— Ов! То ваша наречена справді якась така красуня?!

— Ц-ц-ц!.. От, колись побачите, то самі скажете.

— Ну, яка ж вона?

— Вона така... така... як бджілка! Така, знаєте, золотиста, з пушком, з пушком і... з крильцями.

Я зареготав:

— І з крильцями?! Ох, Олексю, покажіть мені, благаю вас, нехай і я хоч раз побачу дівчину з крильцями!

— Сам ви чудасій! — розсердився Олексю. — Бджілка з крильцями, а не дівчина, розумієте? Моя наречена тільки подібна до бджілки.

— Ну, добре, добре! Розкажіть мені більше про неї: хто вона, що робить, якого росту, які має очі?..

Олексю пірнув глибше у фотель, втопив погляд у стелю і розтопив обличчя в щасливій усмішці.

— Вона така... Вона... Очі, в неї, як мед...

— Ну, і далі? — почав нетерпеливитися я.

Але Олексю, видно було, десь блукав думками, коло своєї нареченої і не чув мене зовсім.

— Скажіть, Олексю, як вона називається. Може, я її знаю, і ви не потребуватимете зовсім мені її описувати.

Та Олексю, помітивши моє живе зацікавлення, відразу втратив охоту говорити щось більше і затявся знову:

— Не скажу, не скажу, нізащо не скажу!

І дійсно протягом майже двох років мені не вдалося витягнути; від нього ні одного слова. Тільки й того, що Олексю, признався в плануванні женячки після закінчення інституту.

Я дуже любив ходити з Олексюю на ріку, в поле, або слухати його оповідання про бджіл. Він був наділений великим, обсерваційним даром, а, при всьому своєму дивацтві, умів чудесно оповідати про пасіку й садок. Як сам казав, мав "легку руку" й успішно щеплював дерева, незалежно від пори року. Знав не тільки історію кожного овочевого дерева у власному садку, а й точно, пам'ятав, коли, кому і яке деревце він нащепив та живо цікавився його долею, немов би річ ішла про близьку людину. Особливо ж захоплювався Олексю життям бджіл, читав пильно літературу з цієї галузі, робив свої власні спостереження і міг про них говорити годинами.

Інколи вибиралися ми на такі прогулянки невеличкою громадкою, складеною з моїх найближчих друзів, але здебільшого ходили тільки втрох: Олексю, Кость Косарчук і я. Кость, за фахом учитель української мови й літератури, мав великий поетичний талент, хоч засадничо не оприлюднив ніде ні одного рядка. Високий, худий, навіть анемічний, з мрійно-блакитними очима і ясним кучерявим волоссям, — він і виглядом своїм вдався на поета. Мало що записував із своїх поезій, а як і записував, то тільки, для того, щоб прочитати їх у найближчому колі. Потім дер вірші на дрібні шматочки й палив. Робив це з очевидним болем, і тоді на нього жаль було дивитися...

Найчастіше Кость просто імпровізував. Отак, вийдемо десь у поле, чи в гай,

виберемо гарне місце й відпочиваємо. Кость лягає горілиць, підкладає руки під голову, задивляється в небо й починає говорити. Слово по слову пливе з його уст і складається у віршовані образи, а ми сидимо мовчки й пильно, слідкуємо в думках за барвистими візерунками, що їх малює Кость.

Як не дивно, але Олекса глибоко, розумів поезію, хоч інколи своїми влучними зауваженнями псував Костеві поетичний настрій і примушував нас обох сердечно сміятися.

Згадую, як одного, разу, коли ми сиділи над річкою, Кость почав імпровізувати:

"Ріка нап'яла плеса срібний шовк..."

— От, там напевне добре рибу ловити! — перебив живо Олекса.

— Чому рибу? — здивовано спитав Кость, підвівши голову.

— А бо так: "Ріка нап'яла плеса срібний шовк..." Чому "нап'яла"? Бо десь нижче є гребля, тому й нап'яла. Я так от і бачу, — продовжував Олекса, примруживши очі, — глибока, тиха вода з плесом, як срібний шовк... А в такій воді завжди є багато риби... Ну, а, далі?

— А далі — беріть вудку й ідіть піймайте окуня! — сердито сказав Кость і відвернувся.

— Він розсердився за рибу, чи за. греблю? — спитав мене вголос Олекса таким простодушним тоном, що і я, і Кость засміялися.

— І, до речі, — продовжував Олекса, ні трохи не збентежений нашим сміхом, — наш поет колись казав, що йому треба дістати підшивку до плаща.

— Бодай би вас, Олексо, шука проковтнула! — ще більше розсміявся я. — Гарне мені "до речі"! Поезія, образи і — підшивка до плаща! Ха-ха-ха!

— Сам ви чудасій! — розсердився Олекса. — Якраз до речі: заговорили про шовк плеса, а я пригадав, що можна в одному місці купити п'ять метрів сірого шовку на підшивку.

Наш сміх при цих останніх словах перейшов у гомеричний регіт, так що нарешті Олекса не витримав і почав також реготати.

Пересміявшись, ми вже серйозно заговорили про підшивку, яка дійсно конечно була потрібна Костеві, але про поезію в цей день не могло вже бути й мови.

Іншим разом ми зайшли за дванадцять кілометрів від міста до руїн великого замку, що його був свого часу сміливим наскоком здобув і зруйнував полковник Богун.

Місце було гарне й романтичне. Грубі мури розсипалися вже і вгрузли в землю, і тільки одинокий ріг старовинної твердині ще тримався, почорнілий і сточений часом. Через прорізи колишніх бійниць та через діри, що полишалися від спалених сволоків, поперелазили гнучкі парості дикого хмелю, а довкола по руїнах густо поросли бур'яни й польові квіти: лобода, пирій, полин, Петрів батіг, волошки й сокирки. За зовнішньою стіною уцілілого рогу росла стара, розлога липа, що стояла тепер у повнім цвіту, оповита п'яним ароматом і меляодійним однотонним гудінням бджіл.

— Сядемо під липою, — сказав Олекса.

— Ні, — заперечив Кость, — залізьмо в хміль, так щоб нас не було видно. Уявимо

собі, що ми — оборонці замку. Це нагадуватиме наші дитячі літа.

Ми послушали Костевої ради, позалазили в густі зарослі хмелю й мовчки любувалися мальовничістю історичної місцевости

З півночі до руїн підступав старий дубовий ліс, на сході, причаївшись за опуклими хребтами зелених горбів, виблискувала до сонця ріка, а на заході простягнулися ген аж до села колосисто-шумливі смуги ланів.

— Гарне місце, правда? — спитав Кость. — Коли б тільки можна — я б розіп'яв отут собі якесь шатро і мешкав би в ньому ціле літо.

Я і Олекса погодились, що місце справді варте того і що в цих руїнах напевне живуть музи.

Кость сказав ще кілька слів про Богуна, про перекази, зв'язані з його наскоком на цей замок, а тоді, як звичайно, вмостився зручніше й почав komponувати вірша. Говорив замріяно, поволі підбираючи слова, ніби відчитував затертий і невиразний текст:

"Не раз п'янять мене старих віків меди криваві.

Пробуджуючи сонну душу. І тоді —

Несусь на крилах мрій назустріч давній славі"...

— "І шепчу вірш, сховавшись в лободі", — випалив несподівано Олекса, використавши Костеву зупинку.

У першій секунді я оторопів, але потім мене пірвав такий нестримний сміх, що і ліс, і горби, і липа, і колосисті лави заскакали й закрутилися в моїх очах.

— Маєте! — зміг лишень промовити я. — Ще одна "муза"!

Однак, глянувши на Костя, я відразу перестав сміятися. Він сидів сконфужений і почервонілий з досади і, хоч старався вдати веселого., видимо, був дуже ображений.

— Олексо, — сказав я, — стараючись жартівливим тоном зм'якшити цю витівку, — вам треба намняти вуха! Я саме тільки приготувався слухати, а ви перебили. Продовжуй, Костю, ти так гарно, почав...

— "Гарно"! — перекривив мене Олекса. — Чому ж "гарно"?

— Вам не сподобалося?

— Ні. Отак, знаєте, якась розмазана фальш.

— Яка фальш? Чому розмазана?

— Бо так: сидить чоловік у бур'яні і м-р-і-є!.. Під ним сміття, а він уявляє собі, що, то "крила мрій" і що він летить на них назустріч славі. К чорту такі мрії!

— Олексо, Олексо! — жартівливо, пригрозив я пальцем. — Замовчіть, бо я також можу оповісти про одного чоловіка, що лазить, як сновида, місячними ночами, слухає соловейків і м-р-і-є...

— Ц-ц-ц!.. — потер руки Олекса. — То зовсім інше! Є речі, про які можна мріяти, а є такі речі...

— ... про які влада думати забороняє! — іронічно закінчив Кость.

— Що влада?! — з жаром заговорив Олекса. — Влада — ерунда! Є речі, про які не мріється, а робиться з них мету — і кінець!

— І ви вже зробили? — знову іронічно спитав Кость.

— Так!

— І які з того практичні висліди?

— Малі, але більші, як ваші. Я вмію стріляти, а ви не вмієте; я вмію тримати сокиру в руках і орудувати нею, а ви — ні; я вмію їздити на коні, на авті, на тракторі, і з танком також дам собі раду, а ви — ні. Ви тільки те й умієте, що їздити "на крилах мрій"!

— Олексю, — сказав я, — всяке уміння нічого не варте, коли воно не зігріє величчю мети. Пригадайте, що "на початку було слово". Шевченко...

— Так, — схопився Олексю. — Шевченко, вже сказав слово, яке було потрібне на початку! І тепер уже запізно "вибирати національність", чи там "їздити на крилах мрій"! Слово вже сказано, чудасії! Багато всяких слів сказано! Тепер треба лишень діяти!

— Що ж саме діяти?

— Ну, хоч би, от, ходити зі мною зайців стріляти. А, як хочете, я вас обох навчу орудувати сокирою, як зброєю, дам вам теоретичні лекції про будову танка й авта. Це придасться колись, коли треба буде з "крил мрій" злізти на коня, або на власну "одинадцятку"... А, як не хочете, то складайте, поете, вірша про бджіл. Чуєте, як гудуть?

— Вам би все тільки про бджоли, пасічна ви душа! — сказав трохи зм'якшений Кость. — По-вашому, завдання поезії — тільки бджоли, квіти, біленькі хатки і взагалі — сама краса.

— Ц-ц-ц!... — засміявся Олексю. — Це — далеко корисніше, як якісь там "крила мрій". Коли ви говорите про бджоли і про квіти — то в мене в серці діється чорт зна що! Я б отак, знаєте, за кожную бджолу, за кожную квітку... Та що там за квітку — я б за кропиву з-під власного паркана життя віддав! Я тоді відчуваю, що та бджілка і та квітка — мої! Я, коли б був поетом, то так би співав, що кожний умів би відрізнити свою бджолу по звуку від чужої. Вам смішно? А мені — ні! Я б з кожної грудки болота під ногами зумів зробити національні святощі, такі святощі, що кожний радо вмер би за них! Розумієте? От! Ну, досить уже! Ах, як ця липа пахне! Співайте, поете, про бджіл і липу... .

Олексю, сів і прикипів поглядом до Костя. Кость знову ліг і, подумавши, трохи, почав:

"Співають бджоли гимн пахучим липам

І рясно вкрили квіття їх дрібне.

Літає долом джміль з басистим рипом

І добре зробить, як Олексю втне"...

Я думав, що Олексю розсміється, але він, навпаки, сердито зморщив чоло і з докором сказав:

— Ну, і навіщо ви так?

— Що?

— Зіпсували такого гарного вірша? Ех, також партач з вас! Поет, поет, а сам не розуміє, що в поезії гарне... "Співають бджоли гимн пахучим липам"... Це — гарно. Це — дуже гарно! А долом джміль "бж-ж-ж!" Рипить басом, правильно! Бджоли — альтами,

а джміль — басом, басом! Ц-ц-ц!.. Ви були на концерті бандуристів?..

Узимку Олекса частенько вибирався на полювання і раз, або двічі на місяць улаштовував у моєму мешканні "бенкети": приносив, смаженого зайця, меду, яблуку, і ми тоді сиділи далеко за північ, попиваючи чай та слухаючи поезій Костя.

Зайців смажила Олексі якась таємнича особа, що її наш чудасій, у відміну від "мамаші", називав "справжньою мамою", але нізачо не хотів сказати, хто вона. Ми вже були думали, що та "справжня мама" і є наречена Олекси, та потім Олекса проговорився, що він і нареченій носить також смажених зайців.

— Знаєте, я так, щоб моя прекрасна мамаша не знала, — то відразу з полювання йду до справжньої мами. Один раз — заєць для нареченої, другий раз — для нас, а третій раз — справжній мамі за роботу. Ц-ц-ц!..

— А для дому?

— А, для дому — своїм порядком. Дала б мені моя прекрасна мамаша, коли б я з полювання вернувся з порожніми руками! Зараз би.: "Альошка, порох денег стоїт? Дроб стоїт? Сапогі стоят? І что ж ето ти, разбойнік, нас совсем разоріть хочеш?!"

Олекса зовсім не був актором, і по всьому було видно, що наслідую матір вкрай погано. Але від того вся сцена видавалася ще комічнішою і примушувала нас реготати до сліз.

І от якось восени, коли Олекса був уже на останньому році студій, обидві таємниці розв'язалися. Вийшло так, що мені до зарізу треба було дістати помологічний атлас, а його не було ні в бібліотеках, ні в приватних руках знайомих мені фахівців. Мій директор написав до Києва і навіть до Москви, але звідти щось не дуже спішилися відповідати, а в мене тим часом зупинилася одна термінова робота.

З цим клопотом я звівся Олексі, а він на другий день прийшов і заявив:

— Слухайте, ви, вчений ботаніку, я вам знайшов атлас.

— Та що ви?! — аж сплеснув я руками. — Де ж він?

— А от збирайтеся — і підемо. Поведу вас до своєї нареченої.

— До .нареченої?! — ще більше здивувався я. — І вона має атлас?!

— Вона все має. Зрештою, яке вам до того діло? Вона, чи не вона — ходім!

Я миттю зібрався і пішов з Олексою.

Він повів мене аж на самий край міста, де в чепурних садочках стояли маленькі будиночки, і, зупинившись біля однієї з таких садиб, привичним натиском руки відчинив хвірточку. Ми зійшли на ганок, Олекса постукав у двері — і за якусь хвилину нам відчинив... старий Усевич.

"Чи ж це дійсно можливо?! — пролетіло в моїй голові. — Чи б справді тією таємничою нареченою була Тамара?! Ні, неймовірно!"

Але по тому, як сердечно, привітався Усевич з Олексою, і як той увійшов до хати, видно було, що він тут — свій чоловік.

— Добридень, добридень! — говорив Усевич, стискаючи мою руку. — Забули ви про нас зовсім, аж біда привела, га? Ну, нічого, заходьте, будьте гостем. Тамара десь пішла

до товаришки. Шкода, бо була б дуже рада... Гай-гай, скільки то літ минуло! Ви ще не були в нас у цій хаті?

Усевич був дуже приємною людиною, і я вже пожалував, що якось так занехаяв це знайомство.

— А де ж Левко? — спитав я.

— Левко далі в Ленінграді. Тепер десь у січні обіцяє приїхати. Здається, буду мати невістку...

— Так? І хто ж вона?

— Та співачка ж, як і Левко. Матиму власний театр у хаті. Хе-хе-хе! Тамара ж, знаєте, також хотіла, в кіноартистки йти. Добре, що хоч змінила пляни... Я щось, грішний, не дуже за тим... Ще син-артист — півбіді, але щоб донька... Маю, знаєте, трохи застарілі погляди...

Ми посиділи з півгодини, Усевич дав мені атлас, який я обіцяв принести йому через тиждень, і на тому ми попрощалися.

— Бодай же вас, Олексю, курка вбрикнула! — сказав я, коли ми вийшли. — Майже два роки морочите мене тією нареченою, що має очі, як мед, і подібна до бджілки, а я її знаю з отакої...

— Ага, ага! — радів. Олексю. — І не догадувалися! Ц-ц-ц!..

— Та певно, що не догадувався.

— І гарна, правда, гарна?

— Чи гарна?! Красуня! Гратулюю!

Олексю саяв, Олексю топився, Олексю тішився невимовно.

— Глядіть же, Олексю, — пригрозив я, — як не візьмете мене за дружбу — то і знати вас не хочу!.

— Приліпка з вас! Де ж тепер бувають дружби? Хіба в ЗАГС за свідка підете.

— Та хоч за свідка.

— Гм... Знаєте, між іншим, що тут один священик є. Укривається, звичайно, двірником працює. Але я з ним поговорю...

— А Тамара погодиться на церковний шлюб?

— Мусить погодитися. Я інакше не хочу.

Протягом цілого тижня я від ранку до ночі сидів у ботанічному садку з атласом, щоб закінчити припізнену роботу, і не бачився ні разу з Олексюю. А через тиждень, так і не дочекавшись його, зібрався і пішов сам, щоб віднести позичені книжки.

На цей раз двері мені відчинила сама Тамара, і я, тільки глянувши на неї, відчув млосний заворот голови.

— А-а, це ти?! — посміхнулася дівчина і блиснула на мене з-під шовкових вій своїм золотистим поглядом.

"Дідько би взяв того, Олексю! — позаздрив я знову. — Отаку красуню підчепив! І чим він її полонив?"

Я зайшов у хату, привітався з Усевичем, і між нами почалася жвава розмова, як це буває, коли зустрічаються давні знайомі. В їдальні тим часом бряжчав посуд, і я до-

гадувався, що Тамара готує чай. Справді, незабаром відчинилися двері, і в них стала красуня, причепурена в свіжу білу блюзочку з жовтими жучками та біленький фартушок. Виглядала так чудово, що я на хвилину, як то кажуть, забув свої очі, які напевне з нескромним захопленням прилипли до її чарівного, личка.

— Прошу на чай! — сказала Тамара з кокетливим уклоном.

Ми перейшли до їдальні й посідали, за стіл.

— Будь ласка, — підсувала мені Тамара то одну річ, то другу, — бери, що тобі подобається і не чекай на припросини. Я не люблю церемоніяльних гостей.

— Дякую, — відповів я і взявся намащувати густе сливове повидло на хліб. — Олексі сьогодні не було?

— Ні, — якось трохи різко відповіла Тамара і злегка почервоніла.

— Між іншим, — сказав я з найліпшими намірами, — ти, Тамаро, зробила розумний вибір.

— Який вибір? — ще різкіше спитала дівчина.

Я відчув щось непевне, але вів до кінця:

— Маю на увазі Олексу. Він — прекрасна людина, і жінка за ним почуватиме себе, як у Бога за пазухою.

Треба було подивитися в ту хвилину на Тамару! Як тигриця, вона підскочила на стільці і злісно засвітила очима, що в ту хвилину стали зовсім жовтими. Ложечка з її рук з брязкотом перелетіла, через стіл і впала, по другому боці.

— Як ти смієш мені це говорити?! — крикнула вона на цілий голос.

Я змішався.

— Вибач, Тамаро, що я, може, не зовсім тактовно зачепив цю тему. Але Олекс мені казав...

— Яке мені діло до того, що тобі якийсь ідіот казав?! — верещала Тамара. — Перекажи йому, що, коли він ще раз осмілиться показати сюди носа, то я його сторч головою з ганку спущу!!! Кретин! Нахаба!

— Тамаро! — вистогнав Усевич, стараючись піймати доньку за руки.

Але Тамара стала подібна до фурії. Обличчя її вкрилося червоними плямами і стало не лишень поганим, а попросту страшним. Вона затупала ногами, вдарила з усієї сили рукою по столі, але з опалу попала в підставку. Склянка з гарячим чаєм підстрибнула й перекинулась їй просто на ноги.

— О-о-й! — засичала з болю дівчина..

— Тамаро! — закричав переляканий батько і кинувся до неї.

— Геть від мене!!! — вищала Тамара, грубо штовхаючи батька. — Це все через тебе! Це ти його приваблював!

— Тамаро!

— Геть!

І Тамара вискочила до кухні, з усієї сили гримнувши дверима.

Я готовий був провалитися крізь землю і не знав, що з собою зробити. Усевич плазував по підлозі, збираючи скло, і щось бурмотів, змішаний не менше від мене. На

невизначні, хоч і палкі слова мого перепрошення він тільки рукою махнув, і по всьому було видно, що хоче мене позбутися. Я зрозумів це, попрощався і якнайскорше вийшов за хвіртку.

— Фу, що ж то за ідіотична сцена! Що ж то за неприємне враження! І який лихий дідько потягнув мене за язик? — думав я собі, скоро ступаючи по нерівному хіднику.

Лице моє горіло, і коли б мені в ту хвилину попався під руки Олекса, то я, здається, попросту його роздер би.

— Павло Омельченко, ні? — почувся раптом коло мене жіночий голос.

Я глянув убік і побачив за штахетами постать старенької жінки, що збирала на квітнику насіння з посохлих айстр.

— Уляно Федорівно! — здивувався я, пізнавши свою колишню вчительку. — Ви тут живете?

— Тут, тут, хлопче... А що ж це ти? Також топчеш стежку на нашу вулицю? — спитала Уляна Федорівна, посміхнувшись добряче-багатозначною посмішкою, і відчинила хвіртку.

— Ой, ні! — сказав я і потиснув простягнуту мені руку. — Я, мабуть, вашу вулицю тепер десятою дорогою обминатиму...

— А то чому? Що там сталося? Я чула якийсь крик... Та ти зайти на хвилинку. Маю тобі щось дуже важливе сказати... То Олекса був тут з тобою минулого тижня?

— А ви його знаєте?

— Ну, як же, давно знаю! Заходь...

Уляна Федорівна жила самотньо: чоловік помер, діти пороз'їжджалися, а вона винаймала маленьке мешкання, що складалося з кімнати й кухні, бідно, але чистенько уряджених.

— Сідай, хлопче, сідай, — говорила вона, відсуваючи стілець від стола. — У мене гості рідко бувають. Зараз почастую тебе чаєм.

— Ні, дякую, Уляно Федорівно! — сказав я рішучо. — На сьогодні з мене чаю вистачить... Зайду хіба колись на чай другим разом. Ви мали мені щось сказати?

Уляна Федорівна подивилася на мене пильно своїми темними очима й повела пальцем по взірці обруса*.

— Та я не знаю: говорити, чи ні? — відповіла нерішуче. — Не моя, бач, справа...

— А чия? Олексина?

— Еге ж. Ти знаєш?

— Власне, що нічого толком не знаю, і через це попав сьогодні в халепу.

— Голубе мій! — зложила руки Уляна Федорівна. — Олекса мені завжди каже, що ти — його найближчий друг. Поговори з ним. Може, він хоч тебе послухає...

— Щоб зрікся нареченої?

— Та якої там нареченої?! Він з нею ще ні разу не заговорив.

— Як то?! То вони не наречені?

Уляна Федорівна розсміялася:

— От, горе ти моє! Він і мені те саме: "Наречена, наречена". Йому, бач, дівчина

сподобалась — то вже й наречена, бо, каже, "а як же її називати?". Оце вже півтора року сюди ходить, мед носить, яблука носить, взимі зайців носить, а я йому смажу...

— А-а, то це він вас називає "справжньою мамою"?

— Та мене ж. Отакий чудасій! Добрий він, страх, який добрий, тільки ж і впертий — сохрани Господи! Вже скільки разів я йому казала, що з того нічого не вийде — так де ж там! "Наречена" та й "наречена". А вона, може, і справді тепер наречена, та тільки не його... Слово чести, і сміх і жаль дивитися; бо тільки Олекса на одні двері входить — Тамара зараз на другі тікає. А він сидить до півночі з старим Усевичем, оповідає йому про пасіку, про полювання, чай п'ють, зайця їдять. І так щоразу.

— Дивно! Чому ж людині відразу всього ясно не сказати?

— А що ж йому говорити? Він же нічого про Тамару не питає, тільки до Усевича на розмови ходить.

— Гарне мені "нареченство"!

— Отаке, голубе, як чуєш. Коли б це так хтось інший — то мені б було байдужісенько. Але він же, знаєш, як дитина... Поговори з ним.

— Та вже ж! Після того, що я сьогодні почув, — мушу говорити!

— Спасибі ж тобі, хлопче! — зраділа Уляна Федорівна. — Дякую, як за рідного сина. Він, бач, для мене багато добра зробив. Оце тепер вистарався мені роботу в їхньому інституті. Я вже не маю сили в школі працювати, а сидіти, згорнувши руки, не вмію. То він мене там до бібліотеки примістив. Якраз робота для мене: з двадцять книжок за день видам, а з двадцять прийму — от стільки й труду...

Поговоривши ще довгенько з Уляною Федорівною та врешті піддавшись її намовлянням випити чаю, я вийшов з твердим наміром — вияснити Олексі його положення. Шкода мені було, що мого доброго й сердечного приятеля дівчина має за кретина й нахабу. Мусів говорити з ним і переконати його, щоб не робив з себе посміховища.

Однак, того наміру мені не вдалося здійснити. Олекса не прийшов день, не прийшов другий і третій, а я несподівано одержав спішне відрядження на двомісячну роботу в Криму. Напередодні від'їзду, так і не дочекавшись Олекси, вирішив уперше піти до нього додому.

Признаюся, що мене охопило велике хвилювання, коли я звернув на Зелену вулицю. Уявляв собі стару Ухову й відчував, що ця зустріч не буде надто приязною. Але те, що сталося, перейшло всяку уяву...

Насамперед, я довго стукав, поки за дверима почулося шкробання тажких черевиків і злісне бурмотіння. Двері нарешті відчинилися і в них показалася височезна, стара жінка, простоволоса, розпатлана, з косинками брудного волосся, що падали на чоло. Очі скісні, але величезні, сиві, були налиті якоюсь похмурою злобою, що, здавалося, спливала з них аж до самого кінчика довгого носа.

— Вам чево? — grimнула Ухова, тримаючи однією рукою двері, а другою притримуючи на грудях брудну чоловічу сорочку без ґудзиків, що правила їй за блюзку.

— Я хотів би бачити Олексу, — сказав я найчемніше.

— Каково таково Олексу?! — визвірилася Ухова, обливаючи мене з ніг до голови гадючим поглядом. — Нет тут нікаково Олекси!

— Альошу, — поправився я спішно, — Альошу!

В той самий момент відчинилося вікно, а в ньому з'явилося ще два зацікавлені жіночі обличчя, розмальовані пристаркуваті й бридкі.

"Сестри!" — догадався я, але не мав часу на них придивитися.

— А вам яке діло до Альоші? — кричала Ухова так, ніби я мав намір його вкрати.

— Хотів поговорити з ним, — відповів я. — Маю поважну справу.

— Як вас звуть? — питала Ухова, не спускаючи з тону.

Я сказав.

— Хто ви такий?

Я й це сказав, думаючи, що вже все буде добре. Але Ухова в той момент, в який можна було найменше сподіватися, гримнула дверима і через них закричала:

— Шантрапа! Жуліки! Лазять тут, голову морочать! Альошу йому давай! Напевне грошей хоче позичити, або меду вициганити!

Голови у вікні захіхікали і щезли. А я постояв ще хвилинку, обернувся і пішов назад, лихий і сконфужений.

Ледве відійшов кільканадцять кроків, як двері відчинилися.

— Ей, ви там! — крикнула Ухова й кивнула мені пальцем. — Ідіть сюди!

Я вернувся, перекований, що стара передумала і таки впустила мене до хати, але помилився. Ледве я тільки дійшов до порога, як Ухова вискочила, розмахуючи кочергою, і заревіла:

— Нет Альоші, поміваєш?! Нет, не било і не будет!!! А еслі ещо раз сюда сунешся — башку разіб'ю!

І махнувши, перед самим моїм носом кочергою, Ухова вскочила назад до хати, а двері зачинила з такою силою, що довкола них аж тинк посипався.

Я плюнув з пересердя і пішов геть.

Уже з Криму вислав я до Олекси коротенького листа на інститут і просив написати до мене пару слів. Відповіді довго не було, і лише коли я вже збирався від'їжджати додому, прийшла відкрита картка:

"Дорогий Павле! Вашого листа я одержав. Завтра виїжджаю на дипломну практику в Свердловськ і буду там сидіти пів року. Ходив до Вас, але було замкнено. Моя... (нерозбірливе слово) вийшла заміж за секретаря райкому партії. Як усякий партієць, видно, сволоч і гепеушник. Мрії без крил, а я — без мрій. Учора вбив чотирьох зайців. Вона буде ще жалувати, але дістане від мене дулю. Поет хворий, і взагалі ерунда. Олекса".

Розбираючи, нечитке письмо, я облився холодним потом. Господи, що за дурень той Олекса! Як же можна так писати у відкритій поштівці?! Ану ж хтось ненароком прочитав би?! Адже пошту лишають у канцелярії просто на столі секретарки!

З байдужим виглядом я поклав картку в кишеню і пішов у парк. Сів на лавці і ще

раз прочитав.

— Дурень! — повторив. — Але що це за слово? "Ква...ха"? Ясно, що мова йде про Тамару. Уляна Федорівна, значить, небезпідставно тоді говорила, що Тамара є нареченою, тільки не Олексіною... "Ква...ха"... Що це значить?

Та як не старався — не міг прочитати. Подер поштівку на кусники і вкинув у рвучкий потік.

Приїхавши через кілька днів додому і відвідавши Костя, який щойно виписався з лікарні після запалення легенів, довідався я, що Тамара Усевич дійсно вийшла за секретаря Н-ського райкому партії і зробила "блискучу кар'єру". Кость казав, що з вигляду Тамарин чоловік — дуже гарний чоловічина і має всі шанси незабаром досягнути ще вище становище. Казав також, що ледве умовив Олексу не вислати Тамарі лайливого листа, в якому було повно дотепних і гострих виразів на адресу молодії подружньої пари.

Так сумно скінчилося перше Олексине кохання.

Зима того року була вкрай погана: сльотиста, гнила і затяжна. Олексю не писав нічого, і я гостро відчував його відсутність. Ще в січні-люті скрашував мені вільні вечори Кость, але потім і він почав приходити рідше, а, коли я приходив до нього, то заставляв замкнені двері.

— Слухай, Костю, — сказав я якось йому, — твоя поведінка щось дуже нагадує мені Олексину в часи його женихання з Тамарою.

— А що ж, — серйозно відповів Кость, — не до віку ж парубкувати...

— Ага, то, значить, я вгадав!

— Вгадав, друже: сподобалася мені дівчина.

— А ти їй?

— Здається, також.

— Щасливий!

— А хто ж і тобі боронить бути щасливим? Ходи сьогодні разом зі мною.

— Ов, який ти добрий! Хочеш поділитися зі мною своєю нареченою?

— Ні, аж такий добрий я не є. Але моя дівчина має сестру, і я певний, що вона тобі сподобається.

— Звідки ж така певність?

— Бо це — дівчина поважна тиха, має косу, як праник*, і називається традиційно Галею. Хочеш — познайомлю.

— Та хто ж вони, ті дівчата?

— Сестри Кітлінські. Обидві студентки. І родина їхня симпатична. Зрештою, ходи, і побачиш сам.

Того ж вечора ми вибралися до Кітлінських. Все було, як казав Кость: симпатичні батьки, затишне мешкання і двоє гарних дівчат. На перший погляд не видавалися навіть сестрами, так мало подобали одна на другу, але, при ближчому знайомстві, навпаки, вражали абсолютною схожістю внутрішніх прикмет.

Старша Галя була дійсно типом мого смаку: чорнява, міцна, з тихим альтовим голосом і грубою косою. В ній усе було рівне: рівний голос, рівна від початку до самого кінчика коса, рівна постать, зрівноважені, спокійні рухи. Взагалі від неї віяло певністю і спокоєм, так що, перебуваючи в її товаристві, я відпочивав розумово і навіть фізично. Ніна, молодша на півтора року, нагадувала своїм буйним, майже білим волоссям бальончик кульбаби. Гарно збудована, з пишно, розвиненими формами, відрізнялася від сестри ще й тим, що говорила скоро-скоро, немов би сипала горохом, вертіла в усі боки своєю голівкою і широко розплющувала темно-зелені очі. Псували її трохи тільки зуби, гострі й рідкі, але на загал, Ніна таки, була гарна.

На початку знайомства мене до деякої міри вражала якась підкреслена, ніби штучна, любов між сестрами. Вони називали одна другу "Галочка", або "Галюся" і "Ніночка", або "Нінуся", одна без другої ніколи не ступили кроку, нічого не зробили, наперед між собою не порадившись. Старалися вони також бути завжди однієї думки і, здавалося, тільки й думали про те, як би то можна було одна другій у чомусь поступитися.

— Підемо до кіна? — питав Кость.

— Не знаю, як Галя... Галочко, ти хочеш іти до кіна?

— Як ти хочеш, то я піду.

— Ні, як ти хочеш.

— Я думаю, що ми можемо піти.

Або: '

— Як вам сподобалася "Принцеса Турандот"*, Галю?

— Ах, Ніна відразу сказала, що це — чудова річ. Правда, Нінусь?

— Що за питання! Нам обом дуже сподобалась.

"Чи вони справді такі однозгідні в поглядах, чи попросту жадна з них ніяких поглядів не має?" — не раз питав я себе.

Але згодом прийшов я до переконання, що в тому факті нема нічого дивного; майже однолітки, що зросли разом під дбайливою опікою ніжної матері, могли і навіть повинні були виробити спільні смаки, звички й світогляди.

Спочатку я ходив до Кітлінських більше для того, щоб дотримати товариства Костеві і не нудьгувати самому у своїй кавалерській хаті. Пізніше ці відвідини перейшли у звичку, і, коли щось ставало мені на перешкоді, або, коли я добровільно пробував лишитися якийсь вечір удома, — почував себе дуже погано. А ще через якийсь час, уже силою факту, виринули переді мною самі собою зрозумілі обов'язки. І так, я і Кость поставали майже женихами, яких стрічали в домі Кітлінських, як своїх. Правда, і дівчата і їхні батьки дали нам відразу зрозуміти, що про шлюб можна буде говорити аж на другий рік, коли Галя і Ніна закінчать інститут. Але ми й самі були такої думки, а тому не приспішували подій. Дівчата трималися виключно нас, тільки з нами ходили па прогульки, на студентські вечірки, до кіна й театру, через нас замкнули двері свого дому перед іншими претендентами. Отже, справа була ясна...

У травні я знову мусів їхати на три місяці до Криму, де ще попереднього року була

розпочата велика дослідна робота над різними ґатунками тютюну, і ця вістка дуже Галю засмутила. Коли прощалися ввечері напередодні мого від'їзду під хвірткою, дівчина вперше теплою хвилиною впала мені на груди і розплакалася.

— Не плач, Галю, — сказав, я зворушено, перейшовши несподівано на "ти", — три місяці пробіжать скоро...

— Для мене — ні! Для мене це буде вічність!

— Не буде, Галю! Я писатиму тобі щодня.

— Не забудеш?

— Галю! І ти можеш таке говорити?!

Коротко сказавши, це була зворушлива сцена з палкими обіцянками, сльозами й довгими поцілунками, так що я вернувся додому по півночі безмежно щасливий і глибоко закоханий...

Як і було, умовлено, напередодні від'їзду, ми дуже інтенсивно листувалися. Галині листи були грамотні й зв'язні, хоч і не відрізнялися надзвичайною глибиною думки, чи високими духовими інтересами. Зате вона докладно писала про те, що робила, куди ходила, кого бачила, що читала і т. д. Добра третина листа присвячувалася й сестрі: "Нінусь порадила", "Нінуся думає", "Ніночка сказала"... Згадувала Галя також про те, що познайомилася з Альошею-чудасієм, який вернувся з практики, була на випускному вечорі в Індустріальному Інституті, але не танцювала ні з ким ні одного танцю.

Про Олексу Галя писала ще таке: "Стверджують всі, що його дипломна робота — річ величезної ваги, і що він, як інженер, — людина виключного таланту. Шкода тільки, що дивак. Коли б йому підшукати якусь добру дівчину, то ми з Ніночкою певні, що це мало б дуже позитивні наслідки. Признаюся тобі по секрету, що ми вже навіть маємо, плян: до нас незабаром приїде наша двоюрідна сестра Зіна. Це дуже мила дівчина, хоч і не красуня. Але Олекса і сам не відзначається зовнішністю, то ж годі йому на красуню числити. Зіна — донька священика. Скінчила семилітку, але далі на науку не має ніяких виглядів. Шкода її. Писала мені й Ніночці, що єдиний порятунок для неї — вийти, заміж за порядного чоловіка. Вона дуже господарна, уміє шити й варити, кохається в садку й городі, а навіть розуміється на пасічництві, бо у них була своя пасіка. Нінусь каже, що Зіна — вимріяна партія для Олекси".

Знаючи вдачу Олекси, я написав Галі, щоб з тим сватанням не зраджувалася і взагалі нічого не робила, поки я не приїду.

Скінчилися три місяці розлуки — і ось я знову в рідному місті. Не писав навмисне нікому про точний день свого приїзду, і, як виявилось, дуже добре зробив. Бо ще напередодні від'їзду з Криму в мене на кінчику носа вискочив величезний прищ і так мене спотворив, що я нізащо не наважився б показатися Галі на очі.

Злізши з поїзду, я поїхав додому тільки для того, щоб відвезти валізки, і зараз же побіг до лікаря. Той відразу пробив прищ, приложив якусь масть, обліпив цілий ніс плястером, але запевнив, що за два дні все буде гаразд.

По двох безсонних ночах я відчув велику полегшу і, прийшовши додому, впав у

ліжко й заснув. Прокинувся вже перед вечором, розпакував валізки, упорядкував трохи запущене мешкання і взявся за книжку. Але якось не читалося. Свідомість того, що кохана дівчина журиться, не маючи ніяких вісток про мене, а я мушу з обліпленим носом сидіти прикованим у хаті, навівала невимовну тривогу й нудьгу. До того почався рясний, монотонний дощ і до решти попсував мені настрій.

— Хоч би ж прийшов хто! — подумав я в розпучі. — А то можна повіситися від туги...

Ледве це подумав, як почув знайомі кроки по хіднику, а за ними — стукіт у вікно.

— Олекса! — зрадів я і метнувся відчиняти двері.

У першу хвилину готовий був йому кинутися на шию, але через те, що Олекса спитав мене зовсім байдужим тоном: "А-а, ви вже вернулися?" — стримався. Тільки, коли він зайшов до кімнати, взяв його за плечі і потрусив:

— Ґратулюю, друже! Бажаю вам багато успіхів з вашим інженерським дипломом і взагалі бажаю вам всього того, чого й собі бажаю!

— Розбитого носа також? — засміявся Олекса.

— Ні, того вам не бажаю, бо того й собі не хотів.

— А навіщо пхали свого носа до чужого проса? — жартував далі Олекса, цілковито зігнорювавши мої щирі ґратуляції.

— Ані до чужого не пхався, ані до свого власного тепер не можу досягнути. Як же можна показатися нареченій у такому вигляді?

— Ц-ц-ц! Вигляд у вас дуже оригінальний, цілком, як в античної статуї.

— Справді?

— Слово чести! Я бачив такі статуї з повідбиваними носами. Ви одержали мою листівку?

— Одержав. І щастя ваше, що ви мені тоді під руку не попалися: побив би! Де ж можна такі речі у відкритих листівках писати?!

— Ц-ц-ц!

— Смійтеся, смійтеся... На цей раз вам дарую задля нашої зустрічі. Скільки це ми з вами не бачилися?

— Десять місяців і двадцять три дні... А, знаєте, що моя квазімодиха заміж вийшла?

Я відразу пригадав собі нерозбірливо написане слово в картці і спитав:

— Хто, хто?

— Квазімодиха.

— Чому "квазімодиха"?

— Та бо так, знаєте: зів'ялі квіти в гарнім дзбанку... Чого ви смієтеся? То у Віктора Юго такий роман є... Я напевне щось трохи наплутав?

— "Наплутав"! Взагалі поняття не маєте про те, що говорите. Коли вже хочете висловлюватися фігурально, то Квазімодо — це, власне, свіжі рожі в простім череп'янім горнятку. Але лишім літературу в спокою. Скажіть, що ви думаєте робити далі?

— Лишаюся на посаді завідувача хемічної лябораторії інституту.

— Тільки всього?

— А мені більше й не треба.

— Ні, Олексю, для вас треба якраз більше! Ваш фах — не сама хемія, а машинобудівництво хемічної промисловості. Так, здається? І ви, при ваших здібностях і знаннях, повинні були піти на науково-дослідну роботу, або, принайменше, взятися до перспектив і конструкцій, а не сидіти в якійсь мізерній лябораторії. Що вам це дасть?

— А що дасть науково-дослідна робота і машинобудівництво?

— Ну, що за смішне питання! Та дасть більше, як нужденна лябораторія.

— Кому дасть?

— Та... — і я прикусив язика.

— Бачите, бачите! — радів Олексю і затирав руки. — А я на них працювати не буду! Не діждуться **вони**, щоб я їхню силу скріплював! Навпаки: вони мені стипендію й науку, а я їм — дулю! Ц-ц-ц!..

— Гм... У цьому є певна логіка, не заперечую... Але скажіть, чи вас самих особисто не цікавлять ніякі винаходи, ніяка творча робота?

— У теперішніх обставинах — ні! І взагалі всі винаходи тепер — це єрунда! Скажіть, коли народився Сосо Джугашвілі*?

— У тисяча вісімсот сімдесят дев'ятому році.

— Точніше!

— Коли не помиляюся, в листопаді.

— Неправда! Двадцять першого грудня.

— То навіщо питаєте, коли знаєте самі?

— Та так собі, між іншим... А що означає по-грузинському "Джугашвілі"?

— Не знаю.

— Ц-ц-ц!.. "Джуга" — то собака, а "швілі" — то син. Ц-ц-ц!..

— Звідки у вас такі відомості? — спитав я, сміючись.

— Та то я так собі придумав... Зрештою, для Сталіна і собачим сином бути — завелика честь. Чай будете пити? — спитав на кінець таким тоном, ніби не я, а він був господарем.

— Зараз іду запалю примус, — сказав я, підвівшись на ноги.

— Та ні, сидіть уже! Статуя з приліпкою! — показав Олексю на мого носа й пішов до передпокою.

Чути було, як тарахкотів чайником і примусом, а потім спитав:

— Слухайте ви, вчений ботаніку, чи то правда, що китайці числять вік людини, не від народження, а на дев'ять місяців більше?

— Не чув, не знаю. Хто вам це сказав?

— Один, чоловік у Свердловську... А як ви дивитеся на цей випадок з квазімодихою?

— Цей випадок був з вами, Олексю, а не з "квазімодихою"! Тамара тут ні при чому. Ви ж батька сватали, а не її.

— Що там батько! Батько тільки був собі між іншим... А вона, думаєте, не догадувалася?

— Навіть коли й догадувалася, то це ще не було підставою вважати її своєю

нареченою. На чому ви будували свої пляни?

— Та от так, знаєте: весна, бджоли прокидаються, сади цвітуть, солов'ї співають, серце співає... Все тоді хоче кохання. Отже, і я думав собі... Гм...

— Думали собі, що, сівши на крила мрій, уже й оженилися?

— Га? А-а, так, звичайно... І з мрій вийшов пшик!

— Жалуйте?

Олекса, скінчивши з примусом, увійшов до кімнати і сів у фотель.

— Ні, не жалую. Себто, за мріями жалую, а за нею — ні. Коли дізнався, за кого вона виходить заміж, відразу сказав собі, що вона — звичайна квазімодиха і перестав її любити. Вірите?

— Вірю. І, правду сказавши, добре, що так скінчилося. Вона б вам не дала щастя.

— Тепер я це сам бачу... — сказав Олекса з великим сумом у голосі.

— Нічого, друже, — підбадьорив я його. — За науку завжди треба платити. На другий раз будете мудріші. Знайдете собі ще дівчину, яка вас зрозуміє і оцінить.

— І полюбить.

— Так, звичайно, і полюбить.

— Трудно мені буде таку знайти...

— Трудно, — погодився я. — Але, коли знайдете, то, можете бути певні, що будете щасливі.

— Чому?

— Тому, що дівчина, яка зуміє оцінити всі ваші позитивні прикмети, буде розумна й серйозна. А це і є запорукою повного, довготривалого щастя.

Незабаром закипів чай, і ми сіли вечеряти.

— До речі, — спитав Олекса, — що то у вас з носом?

Я почав оповідати, але Олекса, як видно було по очах, думав про щось інше і перебив мене на півслові:

— Виходить, що, коли б вік Сталіна обчислювати по китайських законах, то він народився б двадцять першого березня?

— Та чого вас це так цікавить?

— Так собі.. Хіба не можна спитати?

— Та можна, чому ні. Але вас якраз не це цікавить, а щось інше.

— Що саме?

— Того вже я ніяк не знаю, тільки бачу, що ви щось придумали.

— Ет, ерунда! "Крила мрій"! Що ви робили в Криму?

— Робили дурного роботу: випробовували, які ґатунки тютюну там найліпше вирощувати. Витратили масу коштів і праці, щоб дізнатися те, що вже знали неграмотні татари сотні років тому.

— Ц-ц-ц!.. Ну, і цікава була ваша науково-дослідна робота?

— Та що ж... В кожній роботі можна знайти щось цікаве.

— А я, от, коли б уже і взявся за науково-дослідну роботу, то тільки при переконанні, що винайду щось надзвичайне.

— Наприклад?

— Ну, наприклад, машину часу.

— Що, що?

— Машину часу, кажу. Та чого ви так здивувалися? Це ж я так собі кажу, між іншим... От Герберт Велз писав колись про машину часу. Читали? Єрунда, звичайно, "крила мрій", неможливість, але — цікаво!

— Ач, який ви хитрий, Олексю! — засміявся я. — Винайшли б таку машину, сіли б на неї і чкурнули б геть від нашої дійсності, а своїх друзів лишили б загинати. Так?

— Зовсім ні! — з запалом запротестував Олексю. — Я б таку машину використав на те, щоб понаправляти всякі історичні несправедливості.

— Як саме? — спитав я, вже зацікавлений.

— Ну, от, наприклад, я вернувся б до тих днів, коли Сталінові, чи там Сосові, було за китайським рахунком усього три місяці...

Олексю замовк, а на обличчі в нього застигла мрійна посмішка.

— І що далі? — спитав я, запиваючи своє питання чаєм.

— Та нічого... Піймав би стару Джуґашвіліху і примусив би її зробити аборт.

Я відразу захлиснувся чаєм, що його мав в устах, і впав головою на стіл. Мене душив і сміх, і чай, а з очей потекли, сльози.

— Фе, Олексю! — сказав нарешті, відкашлявшись. — І ви справді не могли б придумати для машини часу нічого кращого?

— А що могло б бути кращого?! — запалився Олексю. — Ви ж уявіть собі таку картину: Москва, Кремль... Ні, чекайте, не так!

Олексю зірвався на ноги, вхопив склянку недопитого чаю і вибіг з нею до передпокою.

— Уявіть собі, — заговорив з-за дверей, — Колонну, чи яку там іншу залю. Всі члени політбюро сидять за великим столом, гризуть нігті, тремтять, трясуть штанами і взагалі хвилюються в усіх видах, чекаючи на свого деспота... А я в той час, — Олексю обережно просунув голову крізь двері: — "Ви чекаєте товариша Сталіна, товариші?". "Так, ми чекаємо нашого мудрого, геніального вождя". "Ах, так? Ну, то прошу: ось він тут, у слоїку з формаліною!" — тут Олексю вихилася перебіг кімнату й урочисто стукнув склянкою об стіл, аж чай вихлюпнувся й розлився по обрусі.

— Ви уявляєте, які б у них були пики? — спитав він, сяючи очима.

Хоч, як я вже згадував, мій приятель не був актором, але цю сцену представив так природно, що я знову впав головою на стіл і зайшовся у приступі спазматичного сміху. Мені вторувало "ц-ц-ц!" Олексю, страшенно вдоволеного власним дотепом.

Наші зустрічі взагалі майже ніколи не минали без сміху, але так, як цей раз, я реготав уперше і востаннє у своєму житті. Цілих півгодини я сміявся і переставав лише тоді, коли не мав більше сили. Але, відпочивши трохи, починав реготати знову.

— Та ну вас! — остаточно розсердився Олексю. — Говорити не даєте! Ги-ги-ги! — перебив мене. — Ось слухайте лише: ви знаєте, що я в Свердловську мало-мало був не закохався на смерть?

— Та що ви?! — відразу насторожився я.

— Слово честі! Була там одна така практикантка, Льоля називалася. Нічого собі, гарненька дівчина...

— Ну, і що?

— Єрунда вийшла... Перебивав мені всі мої пляни другий дипломант з Ленінграду, такий Петька Петухов. Ненажера був страшний і найбільше за тістечками "Наполеон" і шоколядою "Мішка" пропадав. Більше, як за Льолею.

— І ви дали себе відставити?

— Я потім сам "відставився".

— Цікаво! Я не знав, що ви такий влюбчивий... Ну, розкажіть, як воно там було.

— Та було просто... Я спочатку мало не здурів з нудьги. Ні знайомства, ні полювання — нічого. Цілий день сидів у лябораторіях, або в креслярській, а вечорами — в гуртожитку. Потім приїхала ота сама Льоля — хемічка. В лябораторії практикувала. Досліди всякі робила, а з них нічого не виходило. Ну, мені стало жаль, і я взявся помагати. Та вже потім так, з нудьги, і собі взявся всякі експерименти робити. Винайшов якесь — чорт знає що: таке, знаєте, приємне на запах і без смаку, а одна краплина його діє, як пів відра рицини*... І гарно було: Льоля сидить за ретортами й фільтрами, я собі щось там партачу в пробірках — і все між собою переговорюємося. Аж тут встряв отой самий Петька Петухов: прийде і теж сидить. Вдає, що щось робить. Вечір — нічого, другий вечір — нічого, а далі бачу, що Петька мене на задній план відсуває. Вже Льоля більше до нього, як до мене звертається: "Петя, подай", "Петя, поможи", "Петя, скажи"... "Ну, — думаю собі, — я тобі того так не спущу!" Пішов, купив десяток тістечок, а "Наполеона" тільки одного. Розумієте? Тільки **одного**. І в того "Наполеона" крапнув свого винаходу. Ц-ц-ц!.. Увечері сидимо всі троє в лябораторії, а я тоді вийняв тістечка й подаю. Зраділи. "Ти, Петя, — каже Льоля, — любиш "Наполеони" — бери!" — а сама бере якусь трубочку з кремом. Петька зараз "Наполеона" — хап! — і ковтнув. Потім бере друге, третє, вже так, без розбору, і ковтає. А я — нічого. Тільки за пару хвилин щось Петька зблід, аж позеленів, і каже: "Вибачте, я мушу йти". Льоля просить ще трохи почекати, я також, знаєте, прошу, а він — ні. Схопився і побіг. Два дні після того не то що до лябораторії, а взагалі й на роботу не приходив. Ц-ц-ц!..

Вичекавши, поки я пересміявся, Олекса продовжував:

— На третій вечір приходять знову Петька і знову перешкоджає мені. Але я вже запасся новим комплектом тістечок, так само з одним "Наполеоном". Поклав перед ними, а сам пішов у другий кут, немов би щось роблю, і не дивлюся ні на Петьку, ні на Льолю. Аж раптом чую, що Льоля обзивається болісним голосом: "Вибачте, — каже, — хлопці, але я мушу йти додому"...

— А-а, — догадався я, — то на цей раз Льоля з'їла "Наполеона"?!

— Вона! От, дурна!

— Ну, і що було? — спитав я після чергового вибуху сміху.

— Та нічого: Льоля вискочила, як попарена, а я лишився з Петькою. Потім ще два вечори з ним сидів у лябораторії. Ц-ц-ц!..

— І так скінчилося?

— Ні, ще не скінчилося... Коли Льоля видужала, я "Наполони" замінив "Мішкою". Купив цілу коробку, і вже не в одну, а в кілька впорснув свого "чарівного ліку". Ц-ц-ц!..

— Уявляю собі! — зареготав я.

— Нічого ви собі не уявляєте! Я впорснув у кожную цукерку п'ятикратну дозу свого винаходу й запам'ятав їхнє розміщення. Льолі порадив після хвороби шоколяди не їсти, взяв собі одну цукерку, а решту поставив з коробкою перед Петуховим.

— І він усі з'їв?!!

— Не вгадали: він не з'їв ні одної. Зате та, що я її з'їв, була з моїм винаходом...

— Ха-ха-ха! Як же це сталося?!

— Лихо його знає, як воно сталося! Здається ж, добре пам'ятав, яку можна їсти, а яку — ні. Та от, дідько пожартував... Ц-ц-ц!..

Я вже не сміявся, а тільки стогнав. Ребра в мене боліли, а на довершення напала гикавка.

— Годі, Олексю! Годі, бо я вже більше не можу! — почав благати.

— Та я вже кінчаю: тиждень пролежав у лікарні, а вийшов здоровий і від свого винаходу і від свого кохання... Як вам треба буде колись вилікувати пробите Амуром серце — звертайтеся до мене. Ц-ц-ц!..

Ніс мій загоївся, і через два дні я вже був у Кітлінських.

Далі життя потекло своїм звичайним руслом: день на роботі, а вечори — у товаристві любої дівчини. Про нашу майбутню женячку говорено вже зовсім відверто, і Галя та Ніна навіть уплянували, що після шлюбу ми підшукаємо спільне мешкання, або два мешкання в одному домі, щоб ні я з Костем, ні Галя з Ніною не розлучалися.

Олекса посумнів, почав сторонитися від нас і відмовлятися від нашого товариства.

— Не хочу бути п'ятим колесом у возі! — говорив уперто.

— Та чого ж "п'ятим колесом"?!

— Та бо так: ви і Галя — одна пара коліс, Кость і Ніна — друга, а я ніби запасне. Не хочу! .

Скоро сталася й подія, про яку свого часу писала Галя: приїхала Зіна. Була це дівчина простувата на вигляд, повільна в рухах і якась пририта. Але, коли почалася спільна розмова, виявилось, що Зіна далеко не дурна, багато читала й багато передумала за своє молоде життя.

Тому що ми всі були свої, Галя під кінець розмови сказала просто:

— Ми з Ніночкою, Павле, хочемо висватати Зіну за Альошу. Як ти на це дивишся?

— А Зіна як на це дивиться? — спитав я своєю чергою.

— Я вже сказала, — спокійно обізвався Зіна. — Мені все одно: може бути поганий, може бути старий, може бути диwak, — аби тільки добрий.

Мене прикро вразив цей холодний і байдужий тон з уст молоді дівчини, а Кость аж зіщулювався і спитав:

— І ви пішли б заміж без любови?

— Ет, куди вже мені про якусь любов думати! — з досадою махнула рукою Зіна. — Мені жити треба!

— "Жити", — відповів Кость, — це дуже складне поняття його не можна утотожнювати з поняттям "існувати", чи "животіти".

— Але не можна також утотожнювати з поняттями "розкошувати", чи "птопати в щасті", — відтяла Зіна.

— "Жити", Зіно, — вставив я, — означає боротися за право на життя.

— Порожні слова! — спалахнула Зіна. — Досі я боролася: ходила на чорну роботу до радгоспу, шила по чужих домах, була навіть служницею. Але у висліді цієї "боротьби за право на життя" я мала тільки животіння в найпідлішому цього слова значенні! Досить з мене того! Не знаю, який ви вкладаєте зміст у слово "жити", але для мене власний кут, певне становище в родині й забезпечення від постійних образ за соціальне походження — це вже життя! І той, хто мені це все дасть — може бути з вигляду яким хоче. Я не належу до тих, хто заглядає дарованому коневі в зуби!

— Вірно, Зіно! Цілком правильно! — вигукнули в один голос Галя і Ніна.

А мені в ту хвилину стало так соромно за всіх трьох дівчат і за нас, чоловіків, що я не зважився піднести на Костя очей. Щось холодне й огидне проповзло біля мого серця й лишило по собі слизький, неприємний слід.

При прощанні я не міг стриматися, щоб не висловити Галі в досить терпких словах свого невдоволення і здивування.

— Але ж ти смішний, Павлуню! — обняла мене за шию Галя. — Ніхто ж не буде Олексу женити силоміць. Ми їх тільки познайомимо. А чи вони схотять побратися, чи ні — їхня справа. І по чому ти знаєш, що вони не полюбляться?

— Мені, Галю, дуже не подобається Зінин цинічний погляд на справу подружжя.

— Ах, ти її не посуджуй! Вона з розпуки так говорить. Коли б ти лише знав, скільки вона натерпілася, скільки напоневірялася! Але, назагал, Зіна дуже порядна й чесна дівчина. Кажу тобі це напевно!

Остаточо стало на тому, що я пообіцяв у найближчий вихідний день підмовити Олексу прийти до Кітлінських на третю годину, щоб піти всім спільно на прогульку за місто. Олекса довго упирався, щось дуже підозріло зиркав на мене, але врешті-решт погодився.

Я вже й сам цікавий був знати, що з того всього вийде, і прийшов до Кітлінських раніше. Застав на веранді Костя в товаристві всіх трьох дівчат, причепурених і оживлених. Зіна, видно, вже добре розпиталася про норови й вдачу "жениха", бо, у відміну від сестер, вбралася в дуже скромненьку, хоч і зграбно пошиту сукеночку, гладенько зачесалася й сиділа, пильно й вправно накладаючи чорною заполоччю хрестики складного взірця на екранному до блюзочки рукаві.

Олекса прийшов точно о третій. Розмашисто перейшов двір, підстрибом збіг на сходи веранди й відразу став, як укопаний.

— А, Олексо! — закричали в один голос Галя і Ніна. — Просимо, просимо!

Але Олекса їх не чув. Він видивився на Зіну і зморщив свого довгого носа так, ніби

впіймав якийсь неприємний запах. Потім обвів поглядом ціле товариство, злобно блиснув на мене очима і, не промовивши ні слова, рвучко обернувся і пішов, майже побіг, назад до хвіртки.

У першу хвилину ми так розгубилися, що тільки дивилися мовчки один на одного і не знали, що робити. Але енергійний стукіт хвіртки вернув мені притомність, і я схопився з місця, щоб дігнати втікача.

— Олексю! — кричав йому навздогін. — Олексю!

Та Олексю тільки приспішив ходу й не оглядався. Я його дігнав аж на другому кварталі й ухопив за руку;

— Олексю! — крикнув суворо. — Що це за комедії?! Верніться зараз же і не будьте дикуном, кажу вам!

— А явам кажу, — визвірився Олексю, вириваючи руку, — що з того нічого не вийде, бо на таку квітку моя бджола не сяде! І... і взагалі йдіть ви до дідька! Попередоїжджа сваха! Приліпка!

Він мене знищив тими словами! Знищив заслужено. Бо навіщо я дав себе вплутати в це вираховане сватання? Адже знав, що та вся справа не дуже-то чиста! Чи ж міг я думати, що Олексю справді такий дурний, щоб дав себе піймати на гачок? А він з одного погляду інстинктивно розкусив і наші наміри і вдачу "молодої".

Лихий і засоромлений, вертаюся на веранду.

— Що з ним? Що сталося? Він розсердився? — засипали мене питаннями Галя й Ніна.

Кость уважно дивився на свої черевики, а Зіна, немов би найменше зацікавлена особою, пильно вишивала далі.

— Ні, не розсердився, — почав пояснювати я, ще лихіший і більше засоромлений власною брехнею, — а побачив незнайому людину і злякався. Чудасій же з нього — самі знаєте...

— А, між іншим, — обізвалася Зіна, не підводячи голови від шиття, — він страшно симпатичний!

— Сподобався тобі? — зраділи сестри.

— Дуже! Я уявляла собі його значно гіршим. А він тільки оригінал, і то цікавий оригінал...

— Ну, бачиш! Ну, бачиш! — раділи дівчата. — Костю, Павле, голубчики! Зробіть так, щоб їх познайомити! Виясніть йому... Ах, який же він чудасій!

Що саме треба було Олексю вияснити і що саме так у ньому Зіні сподобалося — ми не випитували. Тим більше ні я, ні Кость не тільки нічого не вияснювали пізніше Олексю, але навіть не важилися ні словом пригадати про те, що сталося. Навпаки, ми раділи з того, що наш приятель при наступній зустрічі поведився так, ніби нічого не було, і нічого нам не говорив.

Зіна побула в родичів щось зо два тижні, а потім раптом змінила плани й виїхала на Урал, де жила її старша заміжня сестра, і на тому сватання скінчилося.

Скоро по тому прийшов до мене Кость і сказав, що посварився з Ніною. Я з

делікатно не випитував про причини, але по Костеві було видно, що справа поважна.

— Ет, дурниці! — сказав я. — Ходім, я вас помирю.

— Я, звичайно, не від того, Павле, але думаю, що ми вже не помиримось.

— Ой, як трагічно! "Не помиримось"! Я переконаний, що то якась дрібничка, з якої потім будете обидвоє сміятися.

— Почасти маєш рацію — це дійсно дрібниця, але дрібниця принципова, — уперто нахмутив чоло Кость. — І можу тобі сказати тільки одне: як би я дівчини не любив, але з себе іграшки робити не дозволю!

— Це ти мусиш Ніні в'яснити, і я певен, що вона, як дівчина розумна, повинна тебе зрозуміти.

— Я хотів це зробити на самому початку, але вийшло ще гірше: "Або ти мене перепросиш, або я зриваю з тобою!" — така була її відповідь.

— То перепроси.

— Ні, Павле, не буду перепрошувати, бо вона мене образила, а не я її. Я ж не вимагаю перепросин, я хочу тільки, щоб вона зрозуміла свою неправоту.

— Це делікатні справи, Костю... Хто там тепер розбере, чи вона тебе образила, чи ти її. Ходи ліпше зі мною і там собі обговорите свій конфлікт в чотири ока.

— Я згоден...

Ми зібралися й пішли.

Стояв соняшний день кінця жовтня. Було порцеляново-синє небо, було пурпурово-золоте листя, було шовкове бабине літо і взагалі було все те, що вже тисячі разів переспівали на всі лади письменники й поети.

На вулиці зустріли ми Олексу.

— Ви куди? — спитав я його.

— Вам на злість, іду туди, куди мені хочеться, — відповів Олекса.

— Чому "на злість"?

— Бо я — вільна людина і можу ходити в різних напрямках!. А ви ходите все в одному, все в одному. Ц-ц-ц!..

— От і неправда! — почав я дражнити Олексу. — Ви не можете ходити в усіх напрямках!

— Можу!

— Ні!

— Можу!

— Ану ж тоді спробуйте піти з нами!

— Ц-ц-ц!.. Провокація! Але все одно — іду!

— Ідете з нами?

— Іду!

Я з розмислом підмовив Олексу йти з нами, сподіваючись, що його присутність внесе собою лагідне розв'язання напружених взаємин між Костем і Ніною. Тому був дуже радий, що він погодився приєднатися до товариства.

Сестер ми застали на веранді з книжками в руках, але Ніна, тільки побачила нас, демонстративно встала й пішла в хату, гордо піднявши голову. Кость почервонів від образи, а я, ніби нічого не помітивши, скоро й весело заговорив:

— Галю, збирайся і підемо трохи походимо. Дивись, який чудовий день! Треба використати це останнє тепло.

— Я без Ніни не йду, — сухо сказала Галя.

— Та й Ніна піде також.

— Чи Ніна піде — це залежить не від мене... — багатозначно сказала Галя й подивилася на Костя.

— А без Ніни ти не підеш? — спитав я, почувавши, що мене огортає злість.

— Ні. Ти ж знаєш, що ми одна без другої нікуди не ходимо.

"Он як! — подумав я собі. — То Ніна починає застосовувати репресії і, щоб зламати Костя, ставить проти нього ще й нас двох!"

Але, щоб ще більше не загострювати конфлікту, я стримав себе і сказав якомога спокійніше:

— Галю, хочу тобі по секрету сказати пару слів...

— Прошу.

Ми зійшли з веранди й пішли в сад.

— От що, Галю, — сказав я на цей раз сухо: — я б тебе дуже просив, щоб ти таки пішла зі мною сама, а Ніну з Костем залишила вдома.

— Ні!

— Ні? І вільно спитати — чому?

— Я вже сказала: без Ніни не йду.

— Галю! — почав я, відчуваючи, що голос мій зривається від обурення. — Я б не хотів, щоб ти наші взаємини ставила в залежність від когось третього. Розумієш?

— Я й не збираюсь ставити наші взаємини в залежність від когось...

— Галю! Або ти будеш щира, або я припиняю цю розмову!

Галя схаменулася й почервоніла.

— Ніна є моєю сестрою... — сказала непевним голосом.

— А я, наскільки мені вільно думати, є твоїм нареченим і також маю свої права!

— Я того зовсім не заперечую, але Ніна від того не перестає бути моєю сестрою.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Я хочу тільки те сказати, що завжди заступатимусь за свою сестру і буду солідарна з нею.

— Навіть моїм коштом?

— Чому ж твоїм коштом? Чи для тебе сьогоднішня прогулька справді так багато важить?

— Так! — відрубав я рішучо й твердо.

Галя змішалася.

— Ну, що ж, — сказала, зідхнувши покірно, — коли ти хочеш — я піду...

— Дякую.

Коли ми повернулись — ні Костя, ні Олекси на веранді не було. Вони стояли за хвірткою і щось між собою говорили.

— Чекайте, друзі! — гукнув я. — Ми з Галею зараз ідемо!

— Та ні, — обізвався Кость. — Ви собі збирайтеся, а ми з Олексою помаленьку підемо наперед. Коли схочете доженете нас біля цвинтаря.

І вони пішли, а я лишився на веранді, розпалений суперечкою і невдоволений. Узяв залишену на стільці книжку й почав механічно перегортати сторінки, нетерпляче чекаючи Галі.

Крізь залишені отвором двері до мене донісся шепіт палкої суперечки, що незабаром перейшла на повний голос.

— Зрадниця! Зрадниця! — здушеним голосом докоряла Ніна. — Обіцяєш одне, а робиш друге... Але я тобі того не подарую! Я тобі колись ще пригадаю це!

— Не розумію, чого ти врешті-решт хочеш від мене? — байдужим тоном обізвалася Галя також на повний голос.

Видно, що ця байдужість особливо лютила Ніну й доводила її до спазм.

— Ти не знаєш, чого я хочу?! Я хочу, щоб ти дотримала слова і не йшла, розумієш? Не смій іти, не смій!!! — крикнула накінець істерично.

— Ба, ні, — уперто відповіла Галя, — я таки піду!

— Не підеш, я сказала!!

— А я сказала — піду і піду!

— Не підеш!!!

Мене огорнуло таке обридження, що я кинув книжку й попростував до хвіртки, щоб не бути свідком цієї брутальної суперечки. Та ледве ступив кілька кроків, як з хати донісся такий пронизливий крик, що я притьмом кинувся назад і вскочив у відчинені двері.

Галя стояла вже посеред кімнати, вбрана до виходу в брунатний костюм, а Ніна, задихаючись від злості, натягала на голову берет.

— Добре!!! — верещала при тому пронизливим голосом. — Добре!!! Коли ти йдеш — я також іду, але ти тоді собі запам'ятай!

Її повна постать, затагнена сьогодні, очевидно, не без розмислу в ясно-зелену сукенку, що підкреслювала пишні форми тіла, аж тряслася від безсилої люті.

— Павле! — закричала ще голосніше, побачивши мене. — Де Кость? Піди зараз же поклич його сюди! Скажи йому... Скажи йому, що я... винна... Так! Скажи, що я винна і... і... що я... що я його перепрошую! — вигукнула з якимсь відчаєм останні слова. — Чуєш?! Перепро...

Ніна не скінчила: зблідла, похитнулася і, як сніп, повалилася додолу.

Я кинувся до неї, Галя закричала, і щойно тоді з кухні вбігла Кітлінська.

— Боже! Ніночко! Що з нею?!

— Води! — скомандував я, обертаючи Ніну горілиць.

Лице її стало зовсім жовте, уста — сині, а з розбитого підборіддя текла кров.

— Лікаря! Лікаря! — несамовито заводила Кітлінська, припадаючи до доньки.

Галя тим часом принесла води й безпардонно жбурнула повне горнятко просто в обличчя сестри. Ніна хлипнула й розплющила очі.

— Боже святий! — бідкалася мати. — Що ви з нею зробили?! Вона ж, бідненька, така вражлива, така ніжна, така нервова!

— Тиран вона, гадюка ехидна, а не нервова! — вибухнула нарешті й Галя.

— Галино, замовчи! — визвірилася мати.

— Досить уже мовчати! — кричала Галя. — Панькаєтеся постійно з тим, тираном! Вона всім у домі життя труїть, усіх тероризує!

— Ти замовкнеш?!

Я більше не чекав нічого: вхопив свого капелюха й вибіг на вулицю. На душі було так тяжко і так бридко, як ще ніколи в житті.

"Нічого сказати — "симпатична родина"! — думав собі, притискаючи серце рукою. — Та від них поли вріж і тікай. І де були наші очі?!"

Щоб заспокоїтися трохи, я йшов скорим кроком, несвідомо прямуючи в той бік, куди пішли попереду Кость і Олекса. Минув одну вулицю, минув другу й третю і почав приходити до рівноваги та іншими очима дивитися на цілий випадок:

"Властво, нічого в тому надзвичайного нема, — старався переконати себе. — Ну, посварилася Ніна з Костем — річ людська. Всі закохані сваряться за будь-яку дрібницю. Ну, намовила Ніна, щоб Галя нікуди не йшла без неї. Зрештою, вони й так одна без другої не ходять. Правда, в даному випадку воно не було гарно, але люди ж усі не святі. І в кінцевому висліді Ніна погодилася Костя перепросити, а Галя то таки ні в чому не винна, хіба в тому, що занадто потурає сестрі. Ні, справді, не знаю, чому я все це так близько до серця прийняв і чому так розхвилювався. Треба дігнати Костя і намовити його при повороті зайти. Само собою зрозуміло, що з дівчатами мусимо поговорити гостро й остерегти перед такими комедіями в майбутньому. Їх ще можна при розумному керівництві направити. Вони мають свої хиби, як має їх кожна людина. Ні, ні, не треба тільки тратити рівноваги — і все буде добре".

Я вийшов за місто, минув цвинтар і побачив приятелів далеко на шосе. Вони також зауважили мене й зупинилися.

— А де ж Галя? — спитав Кость.

— Галя не могла йти: там щось з Ніною зробилося недобре...

— Серйозно? — затривожився Кость.

— Серйозно, але вже минуло. Коли будемо вертатися — зайдемо. **Ніна просила, щоб ти зайшов**, — підкреслив я останні слова натиском голосу.

Кость уважно подивився на мене й не відповів нічого, а Олекса, відчуючи, що його присутність нам перешкоджає говорити, пішов на кільканадцять кроків наперед.

Довкола, по обидвох боках дороги кипіла робота. З маленьких латочок землі, що їх міська рада кожної весни розділювала поміж службовцями, люди, користаючи з вільного дня, збирали врожай: викопували картоплю й буряки, зрізали капусту, стягали з посохлого гудиння гарбузи. Тут і там горіли вогнища, біля яких сиділа дітвора й пекла картоплю. Назустріч нам попалося два вози, запряжені худими й сумними шкапами,

що ледве перебирали ногами, згинаючись від тягару накладених мішків; дехто віз свій врожай на ручних візках, на тачках, а були й такі, що несли мішки попросту на плечах.

Проходячи мимо однієї латочки, побачили ми двох хлопчиків, так років по 10-12, що аж пріли, стараючись покласти важкого мішка на маленького возика.

— От їжаки, — показав на них Олекса рукою, і обличчя його розплилося в теплій усмішці.

Потім, нічого не кажучи, він звернув з дороги, перестрибнув рів і побіг до хлопців.

— Стійте, стійте! — закричав. — Струнко! Говорить старший помічник молодшого командира! Вам хто дозволив такі важкі мішки підносити?

Хлопчики покинули мішок і стали, ні в тих, ні в сих, здивовано дивлячись на Олексу.

— Я вас питаю, хто вам дозволив такі важкі мішки підносити?! — ще раз удавано-грізно grimнув Олекса і став проти дітей, взявши руки в боки.

— От іще вопрос на запитання! — сердито бовкнув з старший хлопчик. — Ми самі собі дозволили.

— Так?! А як ви попереломлюєтесь, то мені за вас доведеться у в'язницю йти? — питав цілком поважно Олесь.

Діти ще якусь хвилину подивилися на незнайомого, що втручався в їхні справи, і зрозуміли, що той собі з них кпить.

— Ет, дядю, не беріть нас на понта, бо ми не дурні, — ображено сказав більшенький: — за таке до в'язниці не садять.

Ми з Костем підійшли зовсім близько й з цікавістю дивилися на цю сцену.

— Як не садять?! — продовжував жартувати Олекса. — Садять. Що ж це, у вас старших нема?

Старший хлопчик обтер зіпріле чоло й відповів басом:

— Є старші. Тільки ж користи з них, як з козла молока.

— Ов! А то чому так?

— Та бо сестра оце ногу звихнула, як мішки з возика зносили, і мама лишилася з нею вдома. А ми мусимо тепер удвох... Не лишати ж тих мішків у полі, бо ще якась холера покраде вночі. Самі знаєте, який тепер світ настав...

Я й Кость усміхнулися, але Олекса й далі лишився цілком поважним.

— Ага, так... — кивнув він головою. — Ну, то слухайте моєї команди: беріть зараз же свого трактора і — бігом марш! — на дорогу! А ми вам мішки поносимо. З навантаженим возом у рові може статися катастрофа, розумієте?

— Та я розумію, — відповів більшенький, — і сам би так зробив. Тільки хіба ж з тим шмаркачем поносиш мішки аж до дороги?

Молодший образився й уже хотів запротестувати, але Олекса не дав:

— Ну, ну, їдьте вже!

Хлопці вхопили візок і потягли його до дороги, а ми взялися до мішків. Їх було три: два з картоплею, а один з капустою. Я з Костем підняли мішок з картоплею, а Олекса сам — мішок з капустою і понесли.

Візочок був маленький, так що мішки довелося поставити сторч. Олекса, який перейняв на себе всю команду, поправив щось коло дишля, обмацав колеса, обійшов візок довкола, оглянув його господарським оком і став, широко розвівши руки.

— Красота! — сказав, моргаючи на мішки, і засміявся. — Галя і Ніна!

— Ну й порівняння у вас, Олексо! — скривився Кость.

— А що? Може, погане порівняння? — загарячився Олекса. — Ось подивіться: оце — Галя — мішок з картоплею: рівна від гички до дна; а оце — Ніна — мішок з капустою: тут стирчить і там віддувається. Ц-ц-ц!..

Хлопчики, заїхихотіли, Кость жартівливо кинувся на Олексу, стараючись вхопити його за чуба, але я стояв, вражений цим порівнянням, як громом. Раптом пригадалася мені Галя в брунатному костюмі й Ніна в обліплій ясно-зеленій сукні — дослівно, як два мішки!

Поки я так стояв і переживав наново всю сцену, Олекса з Костем вернулися по третій мішок.

— Дядю, та ми ж не довеземо всіх мішків за раз! — запротестував молодший хлопчик.

— А я вам поможу, — сказав Олекса.

— І не влізуть всі мішки на цю коробку, — додав старший.

— А ми їх примусимо влізти! — знову сказав Олекса.

Хлопці, вже інтуїтивно вгадавши в незнайомому "дяді" свого приятеля, дивилися на нього закоханими очима й дивувалися, як то може такий гарно одягнений чоловік, не жаліючи ні рук, ні одежі, вовтузитися коло мішків і обіцяти їх тягнути на візку. А Олекса, захопившись роботою, здавалося, не помічав нікого біля себе. Попробував так, попробував саяк — і остаточно два перші мішки, лягли в потрібній позиції, залишивши зверху вигідне місце ще й для третього.

— Ану, Павле, — наказав Олекса, — беріть ще її цей! Так... А тепер — р-а-з-о-м — гоп!

Ми зробили "гоп!", але старий, перетлілий мішок не витримав і тріснув, раптом спорожнівши своє нутро.

— Е-е, одна "Галя" роздерлася! — вигукнув Олекса з досадою і почав чухати потилицю.

Хлопчаки весело зареготали з цього жарту, а мені стало зовсім погано. Рип капустяного листа чомусь точно нагадував істеричний шепіт Ніни, а тріск мішка — останній Галів вибух проти сестри. Дійсно — "роздерлася"!

Я не міг встояти на місці, відійшов набік і закурив.

— Нічого, дядю, — пересміявшись заявили діти, — у нас є запасний мішок.

І вони живо кинулися збирати картоплю.

Олекси, Костя і тих двох дітей цілком вистачало, щоб скінчити з несподіваним клопотом, а я тільки поміг ще раз висадити мішок на верх і спитав:

— Ви справді поїдете з дітьми, Олексо?

— Ясно. Вони ж самі не довезуть. Та й трактор їхній — річ музейної давности. Може

попсуватися десь на дорозі. Інженера треба буде шукати. От і придасться мій диплом. Ц-ц-ц!..

— То й ми підемо з вами.

— Ет, ще яку ерунду придумайте! Хочете, щоб на нас ціле місто зглядалося? Ні, ви вже йдіть собі туди, куди маєте йти, а я й сам з цими помічниками дам раду. Поїхали, козаки!

Олекса вхопився за дишель, хлопці підштовхнули ззаду — і візок покотився в напрямі міста, а ми з Костем пішли далі вперед, де обабіч дороги потягнулося велике капусницько міського радгоспу.

— Що там сталося? — спитав Кость по довгій надумі.

— Ет, таке дурне, що навіть не хочу говорити! — відмахнувся я.

— Ні, ти таки скажи! — настоював Кость. — Я ж... Ми ж... Зрештою, ти ж розумієш...

Перше, ніж почати оповідати, я добре подумав. І, коли говорив, старався бути якомога спокійнішим і об'єктивнішим, обмежуючись до самого переповідання фактів, і то злагіднених, наскільки лише було можна їх злагіднити. Нічого не сказав про колір дівочих одягів і про всякі свої інші асоціації між дівчатами й мішками, тим більше не висловлював ніяких своїх міркувань і вражень.

Кость слухав мене уважно, не перебиваючи ні словом, і тільки, коли я скінчив, рішучо сказав:

— Вертаймося!

— Зайдемо? .

— Сьогодні — ні! Зрештою, ти — як хочеш...

— Я також не маю охоти сьогодні туди йти...

Кость подивився на мене значучо й зідхнув.

Мовчки дійшли ми до того рогу, звідки наші дороги йшли в різні напрямки, мовчки попрощалися й розійшлися, ні про що не умовляючись.

Я майже не спав ту ніч. Звечора довго сидів і курих одну цигарку за другою. Потім, коли ліг, обертався з боку на бік і все пригадував собі подробиці минулого дня і багатьох інших днів, що тепер виринали переді мною в особливо яскравому світлі. В деяких моментах жаль і теплота обзивалися в моєму серці до Галі, в деяких, навпаки, вона видавалася мені зовсім чужою й антипатичною. А все це, разом взяте, мучило. Кажуть, що, коли людина починає питати себе, чи вона любить дану особу, то це є певним знаком, що не любить. Але я не ставив собі ніяких питань. Просто один раз любив, другий раз бридився їй — і це гнітило.

Нарешті, так десь по півночі, я заснув. Приснилося мені, що стою посеред їдальні в Кітлінських і намовляю Галя йти зі мною на прогульку. Галя стоїть нерухомо, як пень, тяжка й байдужа, не кажучи ні "так", ні "ні". Пробую взяти її за руку — рука безвладна й холодна. З другого боку підбігає Ніна, й кричить: "Вона не піде! Вона мені обіцяла, що не піде без мене!" Я стараюся відштовхнути Ніну і тягну Галя до себе. Ніна пхає мене і тягне Галя на свій бік. Ми починаємо борюкатися, а Галя раптом тріскає, і з неї

сиплеться картопля. "Що ви зробили з моєю Галею?!" — верещить Кітлінська, вбігаючи до кімнати. "Це не Галя, це — мішок з картоплею!" — кричить Ніна.

І від того я пробудився.

— Фу, яка ж нісенітниця! — думаю мляво й засипляю знову.

На другий раз побачив себе й Галю на лавочці в парку. Світить осіннє сонце, а з дерев тихо злітають на землю жовті метелики. Глибока ніжність заливає мою душу, і я обіймаю Галю та починаю її палко цілувати. Але, замість ніжної дівочої шкіри, уста мої натрапляють на шорстку тканину кропив'яного мішка. Придивляюся, здивований, і бачу, що мішок ворухнеться і трясеться від сміху, а крізь прорізані дірочки визирають з нього темні Галині очі.

І я знову прокинувся, змучений, аж зіпрілий від сну.

Так було кілька разів. І тільки коли годинник на міській башті вибив третю — я заснув спокійно.

За звичкою прокинувся перед сьомю. Встав, розпалив примус, постелив ліжку, умився і почав готувати снідання. Настрій мав препоганий.

Несподівано хтось постукав. Я відчинив і немало здивувався, побачивши Костя.

— А це що? А ти звідки? — спитав я, поглядаючи на його зарошені черевики.

— Звідки? — перепитав Кость, втомлено сідаючи у фотель. — От і не вгадаєш: ходив на капусту дивитися.

— Що? На яку капусту?

— На яку? На звичайну, радгоспівську, ту, що ми вчора бачили...

Я вже відразу догадався решту й мовчав.

— Ні, знаєш, — гарячково заговорив Кость, — той Олекса обсерватор і психолог, яких мало на світі! Ми от уже більше пів року до тих дівчат ходимо, любимося з ними, розмовляємо цілими годинами, але якось ні я, ні ти досі не помітили, що вони — просто два мішки. Так, два мішки, тупих, безтямних, егоїстичних! Ти... вибач, може, я тебе образив?

Я не відповів.

— Не знаю, — продовжував Кость, — може, Галя й не така... Але от Ніна — це мішок, та ще й злобний до того! При нашій суперечці тоді вперлася і тільки скрипить, як капуста: "Ні, ні! Нізащо!" Ох, який же я був сліпий! Або от і з оцим перепрошенням... Зімліла від злості, що не по її вийшло, з розпуки і наперекір сестрі погодилась перепросити, а не з переконання... Ех!

Кость зупинився на хвилину і, жалібно всміхаючись, дивився на мене своїми ясними блакитними очима.

— Я цілу ніч не спав, знаєш? — заговорив далі. — Місця собі не міг знайти. Встав, коли було ще зовсім темно, і пішов з хати. Пішов подивитися на капусту... І от, уяви собі, як тільки гляну на качан — мені так відразу й нагадується Нініне обличчя. Їй-бо, що не качан — то й Ніна! Навіть вірш якийсь причепився до мене:

"Холодні обличчя, безтямні, зелені,

Зеленії, злющі очі

Стократно, стотисячно липли до мене,
Й, здавалось, не поле оце капустенне, —
Лиш голови плоскі жіночі"...

— Ну, ця поезія не дуже тобі вдалася, — усміхнувся я мимовільно. — "Капустенне поле" — це ерунда, як каже Олекса.

— Та воно все від початку до кінця ерунда, — погодився Кость. — Але от вчепилося й мучить. Може, тому й мучить, що ерунда... Тобі на восьму?

— Так. Зараз вип'ємо чай і підемо...

— Ні, ти скажи, що я маю далі робити? — спитав Кость, приймаючи чай.

— Те саме питання і я тобі можу поставити, — відповів я. — Мені, друже, також цілу ніч усякі нісенітничі верзлися... Але я думаю, що ми мусимо насамперед заспокоїтися. Не можна поважних справ вирішувати зопалу і під свіжими враженнями. Треба почекати три-чотири дні, щоб ота збита каламуть думок і почувань осіла. Тоді все виясниться самим собою.

— І за ці дні радиш не бачитися з дівчатами?

— Я думаю — ні. їм також треба не одну річ передумати самостійно...

Того ж самого дня ми мали довге засідання увечері, і я повернувся додому напівмертвий від втоми. Ледве доволік ноги до ліжка, впав і заснув мертвецьким, сном. Другого дня увечері я ще почував неспокій, хоч, на моє велике здивування, далеко менший, як можна було сподіватися. А на третій вечір мене вже почала мучити думка про конечність зустрічі й вияснень, бо Галя стала для мене такою далекою й чужою, що я не хотів ні бачити її, ні говорити з нею.

Четвертого вечора у мене зійшлися разом Кость і Олекса, з чого я був дуже радий. Кость виглядав блідішим і ще худішим, як завжди, але був цілком, спокійним і на— навіть радісним.

Олекса говорив безупину про всякі речі, не даючи нам прийти до слова, а потім отак, ні сіло, ні впало, заявив:

— До речі, ваші мішки сьогодні поїхали на нових возиках.

— Ви бачили дівчат? — спитав я.

— Бачив. По-під ручки зі студентами до кіна йшли. І щебечуть, щебечуть — просто у-м-л-і-в-а-ю-т-ь. Шармант! Ц-ц-ц!.. До речі, що означає слово "шарм ант"?

Ми переглянулися з Костем, і я помітив, що він, як і я, дуже вдоволений принесеною новиною.

А ще через два дні я одержав від Галі листа, в якому вона просила більше до них не приходити і звернути їй усі листи й фотографії. Подібного ж листа одержав Кость від Ніни, і вся справа розв'язалася несподівано легко. Щоправда, я був переконаний, що і нові кавалери і листи — це тільки залякування і бажання викликати ревності, але мені вигідніше було вдати, що я в це повірив, і тому я негайно вдоволив бажання своєї недавньої нареченої. Чи так само думав Кость — я його не питав, бо ми взагалі пізніше оминали найменших натяків у розмові на тему нашого невдалого кохання.

Усе це сталося наприкінці 1931-го року. А на початку 1932-го у кожне вікно застукала кістлява рука пам'ятного в історії голоду. Маса бездомного люду прибували з довколишніх сіл до міста, ставали у безконечні черги при залізничних касах, шукаючи у можливостях виїзду рятунку життя.

І от одного ранку, коли ми прийшли до роботи, застали біля murів ботанічного саду цілий відділ міліції. Виявилося, що вночі хтось понаписував вуглем по всіх мурах огорожі антибольшевицькі кличі, і ті кличі тепер міліціонери зішкрябували. В канцелярії сиділо вже ГПУ і викликало по черзі кожного співробітника для перевірки. Наслідки її були такі, що заарештували нічного сторожа, заарештували старшого городника, секретаря й одного наукового співробітника, а решта, ходила, мов у воду опущена, і чекала своєї черги...

За кілька днів ще численніші і ще гостріші гасла з'явилися в різних кінцях міста, і тоді щойно влада вдарила по-справжньому на сполох. Преса, нічого не згадуючи про самі факти, уперто бубнила, що в місті існує широка підпільна контрреволюційна організація, яка саботує всі державні міроприємства. Масові арешти супроводжувалися масовими звільненнями з роботи й адміністративними висилками за межі України, а в той час автор, чи автори, контрреволюційних кличів ніби дражнилися й залишали свої надписи в найбільше несподіваних місцях: міської управи, друкарні, пожежної охорони, і навіть на дверях секретаря обласного комітету партії.

Я старався поза роботою ні з ким не зустрічатися і вечори проводив здебільшого в театрі, або в кіно, щоб якомога більше бути на очах у людей і не викликати підозрінь.

Але якось-то в другій половині січня, саме у вихідний день, до мене завітала неочікувана гостя. Це була Женя Полозова — моя товаришка по інституту, яка тепер працювала в школі.

— Женя? — здивувався я. — Оце несподіванка! Заходь.

Женя простягнула мені руку й відразу діловито сказала:

— Я до тебе на хвилинку по справі.

Вона завжди була скупа на слова, суха й замкнута. Виховавшись у дитячому будинку, Женя, здавалося, увібрала в себе весь холод і всю твердість того суворого закладу і стала типовим продуктом большевицької системи виховання. Костиста, суха і смаглява, нагадувала дуже закопчену тараню. Вона ніколи не сміялася й не раділа, як рівно ж ніколи не плакала й не сумувала — вона завжди була однаково-байдужа. Через постійну похмурість, до Полозової ніколи не горнулися товаришки, а через те, що вона була негарна й незграбна, до неї ніколи не залицялися хлопці. Зрештою, Полозова вважала кохання буржуазним забобоном і, коли хтось з хлопців навіть пробував часом з нею пожартувати, вона з обридженням кривила уста й обливала, мов із відра, водою, холодними словами:

— Ну, ти это дело брось!

На додаток Полозова була недорозвинена і від природи дуже тупа, тому наука їй ішла надзвичайно тяжко, хоч дівчина працювала над собою пильно й уперто. Зате в комсомольській організації і в студентському комітеті Полозова була на першому місці і

несла завжди на собі по кілька громадських і комсомольських навантажень.

Відколи я скінчив інститут, здається, ні разу не бачився з Полозовою і справді був зацікавлений причиною її візити.

— Бачиш. Омельченко, — без передмов почала Женя, сівши біля стола, — я хочу привести до ботанічного саду учнів на екскурсію. Тільки мушу знати, що у вас тепер є, щоб наперед провести з дітьми гутірку на цю тему.

— Тоді тобі треба було б прийти відразу до ботанічного саду, і там ти побачила б сама.

— От-от, власне, я хотіла спитати, коли туди до вас найкраще прийти? Бо, знаєш, у мене мало часу, та й ви напевне зайняті.

— Ні, якраз тепер, зимою, у нас роботи менше. Так що можеш прийти, коли тільки тобі буде зручніше.

— Ну, а тепер скажи мені хоч так приблизно, що у вас тепер можна побачити?

Женя витягла блокнот, олівець і почала записувати. Ми саме кінчали обговорення, коли прийшов Олекса.

— Знайомся, Женю, — представив я Олексу. — Це інженер Ухо. А це, Олексю, моя бувша товаришка по інституту — Женя Полозова.

— Товариш Ухо твій приятель? — спитала мене Женя.

— Так.

— Дуже приємно...

Олекса незграбно й недовірливо тицьнув свою руку, а тоді сів собі у фотель і мовчав, пильно зиркаючи з-під лоба на Женю.

— Ну, що ж у тебе нового? — спитала Женя, ховаючи записник.

— Нічого надзвичайного. От живу, працюю — і все.

— "... і боюся" додай.

— Чого ж мені боятися? — спитав я.

— Та бо тепер усі бояться. Я от комсомолка й вихованка дитячого будинку — та й то спокійно себе не почуваю... До речі, викрили вже тих, хто пообписував стіни ботанічного саду?

— Не знаю. Здається — ні.

— То напевне хтось із тих розкуркулених робить.

— Чому ти так думаєш?

— Та, бо ж ясно: люди голодні, бездомні, викинуті з колії життя... Чи можуть вони інакше до влади ставитися?

— Ов, Женю, ти щось зовсім не по-комсомольському говориш! — ухилився я від прямої відповіді й усміхнувся.

— Ет, брось! Чи ти думаєш, що комсомольці вже справді не відчують людському? Не один з нас розуміє і бачить все, тільки сказати вголос не відважується.

— А ти?

— Я? Я знаю, з ким можна говорити одверто, не бійся...

"Ого! У цієї нещасної жінки вже починають відкриватися очі..." — подумав я, але

вголос не сказав нічого.

— Або от узяти хоч би для прикладу той крик з підпільною організацією, — продовжувала Женя. — Цікаво, який дурень у це вірить: чи той, що пише, чи той, що читає? Тут люди ні про що не думають, тільки про кусок хліба та про те, як би свою шкуру зберегти. — а вони "оргалізація"! Чи ти можеш повірити в те, щоб у нас могла існувати справді якась підпільна організація?

— Чому ж? — почав я дражнити Полозову. — Коли часописи пишуть, то певно не безпідставно...

— Ну, брось! У нас багато дечого часописи пишуть...

Тут Олекса, який досі мовчки прислухався до нашої розмови, несподівано крякнув і спитав у Жені:

— Ви який номер взуття носите?

Здається, що поличник не справив би більшого враження на Женю, як це безпардонне й недоречне питання, а пильний погляд Олекси, прикований до її ніг, примусив навіть і мене застидатися. Полозова почервоніла під саме волосся і застигла з відкритим ротом.

— Справді, — наполегливо повторив Олекса, — ви який номер взуття носите?

— Що за дурне питання! — опам'яталася Женя. — Яке вам до того діло?

— Та то я так собі спитав, між іншим, — спокійно відповів Олекса. — Бо, знаєте, я думаю, що ви носите дуже великий номер, і ноги у вас потіють.

— Твій приятель має гарячку, чи взагалі придуркуватий? — різко повернулася Женя до мене.

— От, — не дав мені промовити ні слова Олекса і заторохкотів скоро-скоро, — у жінок слабе місце — це ноги! Тільки спробуй щось сказати — зараз ображаються. А я, знаєте, маю такий лік, від якого ноги перестають потіти і смердіти. Сам винайшов цей лік. Я ж — хемік, знаєте?

— Ну, як винайшли, то й вживайте! — грубо відрізала Женя.

— Я ж і вживаю, вживаю! Раніше, знаєте, було, як роззуюся, то смердить, як здохлий пес. А тепер — о!

І Олекса миттю скинув черевика, стягнув скарпетку і тицьнув її просто під ніс Жені:

— Понюхайте!

Полозова схопилась з місця, трясучись від обурення її образи, а я, хоч і привик уже до дивацтв Олекси, тільки великим зусиллям волі стримав себе, щоб не викинути його попросту з хати.

— Олексо! — крикнув на цілий голос. — Зараз же взуйтеся! Це вже чорт-зна що за свинство!

— Та чого? — зі щирим здивуванням спитав Олекса. — Скарпетка ж не смердить, слово чести, ні!

Полозова вже опинилася в передпокою і, застібаючи тремтячими руками плащ, кинула мені обурено через плече:

— Я прийду до тебе завтра в ботанічний сад. Там, може, не буде твоїх придуркуватих приятелів...

Я відкрив двері і, як був без шапки і плаща, так і вискочив, щоб відпровадити розгнівану гостю.

— Женю, — почав я перепрошувати, — не гнівайся, будь ласка! На нього не можна ображатися, бо він, знаєш, трохи того... — і покрутив пальцем коло лоба.

— І скінчив інститут? Має диплом інженера?

— Уяви собі! От маєш наглядний доказ того, що здібності і здоровий глузд не все бувають у парі. Найбільші математичні генії все були пришелепкуватими...

— Он твій бзікуватий біжить, — перебила мене Полозова.

Я оглянувся й справді побачив Олексу, що ніс у руках мого плаща.

— Павле, — сказав він. — одягніться, бо простудитеся.

— Я вже вертаюся!

— Ну, все одно... А товаришка Жевя мені, між іншим, сподобалася, знаєте? Така сувора і... взагалі... Ц-ц-ц!..

Полозова, хоч і була дуже лиха, почервоніла знову, але, на цей раз, з приємности.

— Не сердьтеся, — продовжував Олекса поспішно. — Ми підемо сьогодні з вами до кіна... Я квитки сам куплю... Павле, позичте мені п'ять рублів. Після получки віддам... Ви, товаришко Женю, чекайте на мене біля кіна о пів на восьму. Можете навіть чергу по квитки зайняти. Я прийду неодмінно...

Полозова, що вже була трохи зм'якла, від останніх слів знову гнівно стягнула брови і з призириством викривила уста.

— Чи не забагато ви хочете? — прошипіла високомірно. — Мені було б стидно у товаристві такого ідіота показатися між людьми.

— Ц-ц-ц!.. — засміявся Олекса, а одночасно очі його стали зовсім круглі й набрали хижого виразу. — То ще питання, кому було б стидно! Ви... Ви — кочерга обсмалена!

— Дурень!

— Кочерга! Ц-ц-ц!..

Я кинувся й став між Олексою й Женею.

— Досить! — тупнув ногою. — Женю, до завтра!

З тими словами вхопив Олексу за комір і потягнув за собою. Він волівся покірно, і ця покірність мене ще більше злостила. Я мав твердий намір зробити з Олекси в хаті, як то кажуть, здохлу жабу і раз на все відучити його від подібних вибриків.

Та ледве ми переступили поріг, як Олекса вирвався з моїх рук, а, натомість вхопив мене за плече і штовхнув з такою силою, що я налетів на столик і перевернув примус разом з чайником додолу.

— Дурень! Божа коровка! Приліпка клаповуха! — засичав Олекса, задихаючись від обурення. — Він з ґепеушницею розмови про підпільні організації заводить!

Чи то від штовханця, чи то від слів Олекси, мене немов би блискавкою осінило, і ціль Женіної візити та її дивна розмова відразу стали мені ясними і зрозумілими.

— З якою ґепеушницею? — спитав я, отак, аби щось спитати.

— З якою?! Та з тією самою, що має смердячі ноги.

— Звідки ви знаєте, що вона ґепеушниця?

— Ет, що вам пояснювати, коли ви сліпі! А я, от, їх нюхом чую!

— По ногах? — спробував пожартувати я, щоб жартом прикрити свою ніяковість.

— Ні по яких ногах! Про ноги я тільки між іншим придумав, щоб збити її з пантелику і не дати вам надто розпустити язика. Осел з вас! Кажу вам ще раз, що це — ґепеушниця і прийшла винюхувати!

Хоч сумнівів у мене вже не було ніяких, але почуття дрібничкової амбіції змушувало мене ще боронитися.

— Ну, Олексю, — сказав я, — ґепеушниця вона, чи ні, а так поступати все одно не годиться.

— А що ж мені лишалося?! — розкричався Олексю. — Може, мав би вам заборонити говорити?! "Не кажіть, мовляв, Павле, нічого, бо ви за свої погляди можете опинитися за ґратами"? Ви лізете, мов щур, у наставлену лапку, а я мав би в той час делікатних методів добирати? Н-і-і! Прийшла винюхувати — нюхай! Нюхай, що тобі дадуть нюхати! Хотіла бачити наївнячків, які піймалися би на вудку — маєш зовсім дурнуватих! Ми йдемо тобі назустріч і "перевиконуємо пляни"! Твоїм же салом та тебе по губах! Іди тепер донось про висліди своєї роботи! Ц-ц-ц!..

Я вже опритомнів зовсім і почав сміятися також.

— Але що за ідея?! "Ноги потіють"! Чому ви з ніг почали?

— А що ж ви хотіли б? Щоб я починав з голови? То вона б живою звідси не вийшла... І ви мали б клопіт... А так — по ногах, по ногах! Штука, знаєте, вдарити по ногах, а поцілити в тім'я. Ц-ц-ц!..

І Олексю, вдоволений та веселий, кинувся підіймати порозкидані по підлозі речі.

— Я вже вам не раз казав, — говорив при тому, — що чудасієм у теперішні часи найвигідніше бути. Бо нормальна людина — що? Нормальна людина зі своїм розумом тепер зовсім дурна і не знає, куди його приткнути... До речі, ви знаєте німця Лемера?

— Ні. Хто він такий?

— Бляхар. Живе в тому самому домі, де роблять дріжджі. Занесіть до нього вашого чайника, щоб вставити нове дно, бо це вже зовсім прогоріло.

Так, замість того, щоб вилаяти Олексю за його дику поведінку, я в душі глибоко дякував йому за неї і на прощання без слів гаряче потиснув його руку. А вже повністю оцінив я небезпеку, від якої вирятував мене таким дотепним способом мій диванний приятель, коли, прийшовши на другий день до роботи, завів розмову про візиту Полозової зі старшим ботаніком Харенком.

Іван Степанович Харенко належав до типу тих людей, які вже самим своїм зовнішнім виглядом викликають до себе цілковите й беззастережне довір'я, його опасиста й повільна в рухах постать могла в найнесподіваніший момент проявити подивугідну пружність і звинність, а сонні, припухлі очі — метнути такі грізні блискавки, що від них ставало моторошно. При тому Харенко був коміком і смішив постійно всіх довкола себе, хоч сам ніколи не сміявся. Він взагалі мало говорив, але

знав, здавалося, все на світі. Вдавав, що поза мікроскопом його більше нічого в світі не цікавить, але я був переконаний, що його, може, найменше цікавив саме мікроскоп. І навіть тоді, коли я почав розмову, Харенко також стояв над мікроскопом, щось розглядав і підсвистував якусь невиразну мелодію.

— Іване Степановичу, — сказав я, — ви знаєте Полозову?

Харенко відразу перестав свистати, а його широка спина виявила велику настороженість.

— Угум... — бовкнув він у відповідь грубим басом.

— Була вона в мене вчора, — продовжував я.

— Угум...

— Казала, що прийде сьогодні сюди.

— Угум...

— Хоче привести учнів до нас на екскурсію.

— Угум...

Я замовчав, а Харенко припав до мікроскопу і засвистав знову.

Усі ці відповіді мене не вдовольнили зовсім, тим більше, що, як видно було, Харенко щось знав.

— Іване Степановичу, — почав я ще раз нетерпеливо, — Полозова питала, чи вже викрили авторів написів на наших мурах?

— Угум! — гримнув багатозначно Харенко, увірвавши свист.

— На її думку, ці написи зробив хтось із розкуркулених селян, — вів я далі, сподіваючись довідатися щось більше від Харенка.

— Угум...

— Питала також, чи я вірю в існування підпільної організації, про яку пишуть у часописах.

— Угум...

— Та що ви все угумкаєте?! — розсердився я. — Оніміли, чи що?

— Так, так, так... .

— Що "так, так, так"?

— Азоту бракне.

— Ви про азот?

— А ви про що?

— Про Полозову. Знаєте її?

— Голубчику! — молитовно зложив руки Іван Степанович. — Не морочте ні мені, ні собі голови чорт-зна чим!

Я образився.

— Гаразд, — сказав, — не морочитиму! Але, коли Полозова сьогодні прийде сюди — говоритимене з нею самі...

— Вона не прийде, голубчику! — виспівав Харенко. — Не прийде ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра!

— Звідки ви знаєте? — здивувався я.

— Бо вона вже вчора до мене приходила.

— Приходила до вас?!

— Егеж. Ото, як від вас вийшла — так і прийшла до мене.

— Ну, і що?

— Та нічого. Говорила те самісеньке, що й вам.

— А ви?

— А я їй кажу: "Ти, дівко, скажи тим, хто тебе послав, що задурна еси, аби Харенкові ногу підставити. Нехай присилають когось мудрішого від тебе".

— Так сказали?!!

— Отак, як чуєте.

— І що ж тепер буде?

— Нічого не буде. Вона ж насправді аж така дурна не є, щоб мої слова переповідати.

— Ну, але це ви...

— Що?

— Недипломатично. Вона може вам свинство зробити.

— Ех, голубе, та то вже такі її обов'язки, щоб свинства робити. То хай же принаймні знає, що про неї думають.

— Може й правда ваша... А... а про мене Полозова нічого не казала?

— Та казала. Щось там плела, що хотіла з вами про ту екскурсію домовитися, але застала у вас якогось божевільного, і з розмови нічого не вийшло.

Я не втримався і оповів про вчорашню сцену, замовчавши тільки про ту останню розмову, що відбулася між мною й Олексою в чотири ока. Харенко вислухав мене уважно, хоч і стояв при тому до мене плечима, а на кінець хитнув головою і сказав:

— Угум... Той ваш "божевільний", чи там чудасій, — враг його не взяв: за трьох мудреців справився, і то так, що комар носа не підточить. Можете йому подякувати...

Передбачення Івана Степановича збулися: Полозова більше ні до мене, ні до ботанічного саду не прийшла, а згодом і взагалі зникла з нашого міста.

Насунувся страшніший від самої смерті пекельний 1933-ій рік. Місто виглядало, як візія божевільного: скрізь конаючі, або трупи, трупи, або конаючі. Повінь чужих людей, висохлих, як мумії, пухлих, як сплилі потопельники, завошивлених, брудних, ледве прикритих якимись дранками. Інколи вони з вогнем нелюдської розпуки в очах хапали перехожих за поли, благаючи їсти, але частіше тулилися до мурів, або брели кудись, похиливши голови, зігнувши плечі, як живі символи покори, як носії невблаганного приречення. Те, чого не встигав зробити голод, кінчав мороз — і смерть збирала нечувані жнива.

Трупи, трупи, трупи! Трупи молодих, трупи старих, трупи дітей, трупи чоловіків, трупи жінок, трупи закостенілі, трупи живі — все трупи!

Я ходив, немов очманілий, і, хоч сам голодував також, але і та мізерна страва, яку мав раз-два на день, не лізла мені в горло. Олекса ж натомість, здавалося, зовсім не помічав всього того, що творилося довкола, був, як завжди, веселий, комічний і

надокучав мені своїми постійними дивачними питаннями, його вигляд ображав і драгував мене, але через те, що він нічого не згадував про голод, я також мовчав. Та одного разу, коли я мав особливо лихий настрій, а мій приятель уперто оповідав про здібності свого мисливського пса, я не витримав:

— І як ви можете, Олексю, думати тепер над такими дурницями?! — скрикнув роздратовано.

— Або що? — спитав Олексю розгублено.

— Та чи ви не бачите того, що діється?! Я божеволію, ночами спати не можу, галюцинації мене мучать, а ви цікавитесь тим, коли і яку лапу пес підіймає на полюванні!

— Галюцинації?! — зацікавився Олексю. — Я з роду не мав галюцинацій. Як же вони виглядають?

— Як? Ну, от так: ледве заплющу очі, як ввижається мені якесь величезне приміщення, вщерть набите людьми... Ні, не людьми, а страшними машкарами облич, спухлими або висхлими, руками, ногами, припорошеними снігом потилицями, купами лахміття, серед яких плавають у повітрі склисто-безтямні очі, валяються бляшанки, мищини* й шапки, виставлені для милостині, ворущаться всуміш латані свитини й облізлі кожухи... Брррр! Який жах!

— Цікаво! Ну, а далі?

— А далі, — відповідав я, ще більше роздратований, — мені здається, що і в мене відділяється обличчя, відпадають руки й ноги, вилазять очі — і все це змішується в загальну купу. Я, як одиниця, як індивідуальність, перестаю існувати, розумієте? Я розпадаюсь на частини й одночасно стаю частиною того цілого, тієї купи болю і страждань, що наповнюють приміщення...

— Розумію, — перебив мене Олексю, хитнувши головою: — ми ж усі — одне національне тіло, і цілком природно, що терпіння одного відчуває другий... Ну, і далі?

Я скипів:

— Ви — цинік, Олексю! "Далі", "далі"! Ще й смієте при такому тоні, при такій цілковитій байдужості до суті запевняти, що ми — одне національне тіло!

— Де ж ви бачите суть?

— Знову! Суть там, де ви її не бачите: суть у тому, що мільйони гинуть з голоду, а ви мене випитуєте про подробиці галюцинацій! Хіба ж це можна переповісти? Це треба самому відчути й пережити.

Тінь задуми впала на Олексине обличчя, і він замовчав.

— О, сволота! — продовжував я, втративши всяке панування над собою. — Це ж вони використовують теперішню міжнародню політичну анемічність, знають, що нема кому вмішатися, — і розперезалися, безкарно вимордовуючи безборонних людей! А світ, ніби осліп і оглух, бабрається у своїх власних справах, і байдуже йому до того, що під боком відіграється трагедія, перед якою пекло блідне!

— Що ви хочете від світу? — спитав несподівано мене Олексю.

— Чого я хочу?! Людськості! Справедливості! Зрозуміння!

— Годі, годі! — зупинив мене Олекса. — Я вам зараз щось скажу... Ви говорите ерунду, що суть в голоді... А світ... Ні, чекайте, про світ поговоримо потім... Голодуючі... Ну, так, звичайно... Вмирають... Але я, між іншим, не вмію плакати. Віддам усе, що маю, зроблю все, що можу, а жаліти чи потішати не вмію. Я — практик, знаєте? Ну, віддав комусь свої харчові картки, купив залізничні квитки, вкрав у своєї прекрасної мамаші моєї ж власної картоплі з потреба, — ц-ц-ц!.. — ще там щось...

— Ви це справді робили?!

— Ну, от! Ерунда! — відмахнувся соромливо Олекса. — Положення ж від того не змінилося ні на волос... Не в тому річ... Ви знаєте, що, як сказано у Священному Письмі, діти платять за гріхи батьків своїх? І ми платимо! Перший — я! Для вас те, що тепер діється, — новина, а для мене — ні. Я звик до того. Від дитинства, відколи себе пам'ятаю, бачу в мініюрі "сім'ю народів" щодня на власні очі. Дивіться: батько, як-не-як, скінчив гімназію, мав посаду, мав шматочок власної землі, мав хату, мав садочок, мав пасіку. Коли б ще й жінку взяв добру — жив би спокійно до самої смерті, і діти були б щасливі. Коли ж ні. Смикнув його дідько аж у Саратові "об'єднання" знайти — і пішло! Моя ж прекрасна мамаша навіть лаптів порядних не мала, пісні щі їла, а в посаг тільки того й забрала, що дворянський титул. Здавалося б, попавши в таке добро, мусіла б денно і нічно Богові дякувати. А як насправді було і є? Прийшла в теплу хату на готовий хліб, господаря під ноги взяла, наймитом зробила, та ще й нарікає, ще й лається ціле своє життя. Батько, відколи оженився, ні голосу, ні прав ніяких, ні дірявої копійки в кишені не має — мамаша всім командує. Кілька разів так було, що з власної хати його виганяла, а вже що до спільного столу не пускає, тижнями їсти забороняє — це на порядку дня. Вірите? — всі гроші забере, а їсти не дає; позамикає все, поховає — хоч з простягнутою рукою по людях ходи.

— І ваш батько справді це все терпить?! — обурився я.

— Нас понад тридцять мільйонів те саме терпить! — рубнув Олекса. — Понад тридцять мільйонів! Не обурюємося самі на себе за свій дурний "альянс", а хіба тільки на те, що "жінка" занадто нахабна... Ще, правда, деякі з дітей, сівши на "крила мрій", уявляють собі, як би то було добре "мамаші" роги збити, та й то не своїми руками, а руками світу...

— Олексо! — крикнув я. — Зрозумійте, що тепер ми власними руками того не можемо зробити!

— Точнісенько те саме мій батько каже! І, знаєте, чому не можемо? Тому, що кожен з нас так думає. Тому, що нас, бачите, дуже "мамаша" налякала. Тому, що ми занадто глибоко в її силу повірили. А тим часом у неї вся сила в безмежному нахабстві, і в теперішній ситуації наша грізна московська "мамаша", як гриб червивий: штуркни пальцем — і перевернеться!

— Коли ж бо нема кому штуркнути, Олексо! В тому, власне, вся річ, що нема кому штуркнути! Коли б світ...

— Ет, ідіть ви з вашим світом! — розсердився Олекса. — Ви не знаєте, що таке світ, а я знаю! Для вас світ — це людськість, справедливість і розуміння. А для мене світ —

це байдужість до ближнього. Розумієте? Світ — це надзвичайна делікатність, така делікатність, що, коли в сусідній родині один ріже другого, то мішатися ніяково... Я вам розкажу і про світ... Це — мікроскопічний випадок, ерунда, але характерно...

Отже, слухайте:

У часи революції, коли мені було одинадцять років, жив коло нас один старенький самотній вдовець. Моя мамаша, звичайно, як і з іншими сусідами, з ним ворогувала смертельно. Але мені цей дідок дуже подобався. Бувало, солодошів мені дасть, книжок дитячих позичить (він багато книжок мав), говорить зі мною, а то й до хати запросить і чаєм почастує. Добрий був дідок. І от якось узимі він захворів. Моя мамаша дуже раділа, сподіваючись, що він помре. Але мені було його шкода, і я йому воду носив, у печі палив, їсти варив, по лікарів бігав, а навіть з тиждень то й зовсімі у нього жив. Діставалося мені тоді від моєї прекрасної мамаші, діставалося, але я її не слухав: тільки вирвуся — і знову в дідка. Я, між іншим, страшенно впертий, знаєте? Так от дідок видужав і за роботу подарував мені величезну перину й дві подушки. То був мій перший заробіток, і я тішився страшенно, бо, треба вам знати, що ми з батьком спали в непаленій кімнаті, а накривалися старими плащами. Тож я так радів, що врешті спатиму по-людськи!

І правда: ніч сплю, другу — розкіш! Тепло, м'ягенько, вигідненько... Аж на третій вечір приходжу до своєї кімрки — ого! — вже нема ні перини, ні подушок. Питаю батька, а батько каже, що то мамаша для сестер забрала. Я в плач — і до матері. Мати мене за таке "нахабство" — в шию і прогнала. Сестри сміються та ще й дразняться: "Наш Альошка — пан великий: на подушках і на перині спати хоче. А на соломі в собачій буді не добре? Такий шмаровоз вошивий та ще хоче перини!" А мені жаль, такий жаль, що просто серце розривається: адже це було моє добро, чесно зароблене... Ет, довго розказувати! Тільки ж я свого не подарував: колись, коли мамаша з сестрами пішли кудись, я підібрав ключа (вони постійно свої кімнати замикали, знаєте?), забрав перину й подушки та відніс до сусіда назад. Сказав йому, щоб забрав, бо я і так з того користи не маю, лиш самі кпини й образи. Дідок забрав, але взаміну дав мені золоту десятирублівку, яку я добре заховав у шпарці вікна, а сам утік і прийшов додому аж увечері. А дома, дома! Ні, ви не повірите! Я ж малий був і дурний, тому й признався у всьому, але десятирублівки віддати не схотів. Так мене моя "ніжна мамаша" при допомозі "люблячих сестриць" так допитували, ніби в ГПУ вишкіл пройшли: розбили мені носа, вискубували жмутками волосся, понадривали вуха, пообщипували руки, а на кінець мамаша мене замкнула в коморі і сказала, що заморить в холоді й голоді, коли я не віддам краденого. Чуєте? **Краденого!** От і тепер, коли читаю в газетах, що селяни **державний** хліб скривають, — мені відразу пригадується золота десятирублівка. Але це я так собі, між іншим, згадав...

Так от я не чекав, поки мамаша свою погрозу доведе до кінця...

— А що ж батько на це? — перебив я Олексу.

— Та те саме, що й ви тепер про голодуючих: страждав, плакав і... мовчав... Так я, кажу, виломав уночі двері і втік у **світ**. Слово честі, так собі тоді й подумав: "Нема мені

дома життя від моєї прекрасної мамаші — то ж піду собі в **світ**".

Уже розвиднялося, як я в самій сорочці (а це було в лютому, знаєте?), пробігши п'ятнадцять верстов, опинився в Недайлівіці. Там один знайомий господар був, що в батька щепи купував, дрова нам возив. Харитон називався. Так я до нього. Плачу, оповідаю, що мати мене б'є, їсти не дає, каже, що я в неї десять рублів украв, а ті десять рублів мої, і я собі їх хочу сховати. Просив його, щоб у себе за наймита лишив, не хотів ніякої платні, тільки кутка й харчів. І що ви думаєте, повірив, прийняв? Ні! Правда, їсти дав, свитину якусь на плечі дав, потім пообіцяв кіньми додому відвезти, але не прийняв! "Ти, — каже, — хлопче, гроші віддай, а матері не смій між людьми судити, бо то — гріх! Мати, як мати: вона й покарає, вона й пожалує. А дитина слухати матері повинна, бо на те вона й є мама!"

Мою мамашу, правда, далеко знали, і Харитониха щось там почала говорити, але чоловік розкричався і змусив її замовчати: "Яке тобі діло до того?! Чужа сім'я — темний ліс. Сторонній людині нема чого туди мішатися!" Збіглися й сусіди на цей випадок, говорили сьак і так, деякі жінки навіть жалували мене, але остаточно всі погодилися з Харитоном: "Так, так, то ж таки мати!" "Мати б'є, не переб'є, не бійся!" "В сім'ї всяко буває!" "Еге ж, коли б дітей не бити та не страшити — що б то з них і було?!".

Я сидів довгенько в Харитоновій хаті і пильно придивлявся до всього. Чув, як Харитон кричав на старших дітей, бачив, як Харитониха одважила кілька ляпанців молодшим, але яка ж безмежна різниця була між вимірами кари в цій простій селянській родині і між тим, що творилося в нас дома! І тоді я переконався, що ці люди ніколи мене не зрозуміють, бо вони все міряють своєю міркою і не можуть навіть у думці допустити того, до чого здібна була моя мати.

Пізніше мене відвезли додому. Мати наговорила на мене Харитонові стільки страшних речей, оповіла стільки всяких "злочинів", що довірливий і простодушний чоловік тільки руками сплескував від здивування. "Ай-яй-яй! — говорив при тому. — Чита, бач, яке воно! А послухати його — то хто зна що виходить..."

Коли він від'їхав, мене знову почали бити. Але як били! Як мене тоді били! Віддав я і золоту десятирублівку і ще кілька місяців по тому синяки носив...

З того часу, Павле, я не вірю більше в "світ", — розумієте? — не вірю! Світ для мене — це дядько Харитон і його сусіди: по суті й незлі люди, але обережні, схильні вірити старшому й неохочі мішатися в "чужі родинні справи". Підіть поскаржтеся світові — і вам скажуть, як колись мені: "Державний хліб віддайтеї і влади не смійте між чужими судити, бо це — ганьба. Ви повинні своєї влади слухати, бо на те ж вона влада". І ніхто не схоче в "чужу сім'ю мішатися", ніхто вам не повірить, і ніхто вас не зрозуміє, бо ж світ живе іншими законами і мірить усе своєю власною мірою... Так то, Павле! Тому лишіть ваші надії на допомогу світу... І... і, до речі, ви здорово піймалися! — скінчив несподівано Олекса й усміхнувся.

— Я?! Я піймався? А то чому?

— Та бо так: ви не йдете далі того, щоб лише московській мамаші роги збити. Для вас суть у голоді, себто, суть у тому, що мамаша занадто розперезалася. Але ви нічого

не кажете про те, щоб нахабну мамашу випхати коліном з хати під три чорти на її батьківщину...

Це останнє влучне зауваження зачепило мене до живого і примусило внутрішньо засоромитися. Але я, замість того, щоб признати Олексі слухність, перейшов в атаку:

— Ви перше приведіть свою мамаїшу до порядку, Олексю, а тоді вже повчатимете інших! — сказав їдко.

— Ц-ц-ц!.. — потер вдоволено руки Олекса. — А що ви думаєте? Кожному терпінню, як і кожному свавіллю, буває кінець, знаєте?

— Ну, ну, хочу я вже це бачити!

— Колись ще побачите! Чи то одному Олексієві, чи то тридцятьом мільйонам Олексіїв колись терпець увірветься!

— Ого, які ви хоробрі!

— Не вірите?! Не вірите?! А я вам кажу ще раз: побачите!

— Що побачу?

— Домашню революцію. Я, правда, все ж таки не можу своєї мамаші вигнати з хати, але сидіти тихо і шанувати справжнього господаря навчу! Це кажу вам я: Олекса, Вухю!

І де поділася вся дивачність у мого приятеля?! Стояв вереді мною гордий, випростуваний, рішучий і грізний.

— Вірите мені? — спитав.

— Вірю, — сказав я з глибоким переконанням. — Вірю, що ви взагалі зможете зробити багато такого, чого не зроблять інші.

Олексі підхлібили мої слова, і він глибше вмовився у фотелі, самовдоволено всміхаючись. А я чомусь вернувся думками до початку нашої розмови, до своїх галюцинацій і взагалі до того жахіття дійсності, яке, здавалося, бачив навіть крізь стіни свого мешкання. Думав також над тим, що Олекса незабаром піде додому, а я лишуся сам зі своїми розтріпаними нервами, з почуттям самотності й безсилости.

— А, знаєте, що? — обізвався Олекса. — Це неправда, що ви мені вірите, не брешіть!

— Отуди к лихій годині! — здивувався я. — Чому ж би я мав брехати?

— Хто вас там знає, чому, але брешете — це факт! Ви не вірите ні мені, ні самому собі.

— Маєш!

— Так, так, — хитав головою Олекса; — Я вам сказав, у чому суть і що треба робити. А ви відразу — круть! — і на мою прекрасну мамашу з'їхали. Це — для того, щоб ні до чого конкретного не домовитися. Ц-ц-ц!..

— Не верзійте дурниць, Олексю! Ту "суть", як ви кажете, я вже проаналізував так давно, що досі забув. Вона для мене така ясна й очевидна, що не лишає ніякого місця для додаткових студій, чи сумнівів. Але саме тому знаю я також, що ми безсилі тепер, що ми з вами й за три дні ні до чого конкретного й вартого уваги не домовилися б. Зрештою, заздрю вам, що ви можете будувати повітряні замки на "крилах мрій" і в тому

знаходити певну розраду. Але я — не можу, і тому мені страшно тяжко на душі.

Олекса дивився на мене з виразом глибокого жалю в очах, але поступово цей вираз мінявся: чоло хмурилось, ніс почав нервово морщитися й підсвистувати, а на кінець мій гість підвівся й рішучо схопив капелюха.

— Коли так, — піду додому! — сказав сердито. — І взагалі ви мені сьогодні жахливо набридли!

— Та зачекайте! — піймав я його за лікоть. — Що з вами знову?! Сідайте!

— Не хочу! Не сяду! Не можу просто на вас дивитися! — підвищував за кожним вигуком голос Олекса, однак покійно сів знову. — Кажу ж вам, що брешете, що не вірите, ні собі, ні мені, а ви... Ех, приліпка з самоварною парою!

— Що не вірю? Чому не вірю? — дивувався я.

— Та бо так. Тут ні галюцинації, ні жалісні слова не допоможуть. Тут діяти треба! Коли ж почнете з галюцинацій, то скінчите божевіллям, або шнурком на шиї!

Олекса схопився й останні слова викрикував, трясучись від обурення й вимахуючи капелюхом.

— Тю на вас! — розсердився і я. — Не верещіть, як дурний! Що діяти? Як діяти?

— Просто! Я вам казав уже колись, що треба вчитися зайців стріляти, на коні їздити, танком керувати...

— Ну, і що з того?

— Що з того? А ось, дивіться, — Олекса став у позу і зробив вигляд, ніби цілиться з рушниці: — Бах-бах! І все! Ц-ц-ц!..

Очі його розгорілися, і він щасливо засміявся.

Я зідхнув і спитав:

— І ви б оце почали робити "бах-бах" самі?

— Сам?! — здивувався Олекса. — Що ж то ви? Вважаєте мене справді за дурного? Сам, звичайно, ні. Сам я нічого не роблю.

— Отже, бачите...

— Ну, так, звичайно, сам нічого не роблю. Але давайте вдвох, га? Чого ви так витріщилися, ніби роги в мене побачили? Я вже давно думаю над тим, що вдвох можна було б щось почати... Треба обдумати, порадитись і так, знаєте, помаленьку, обережно... Га? Ось Костя приєднаємо, ще когось — і так піде. Тільки зав'язка потрібна. Найголовніше — зав'язка... Хочете спробувати? Хочете?

Він торкався лагідно моїх рук і грудей, заглядав в обличчя такими благальними очима, ніби ласки просив. Аж мені якось жалко й ніяково стало.

— Що ви, Олексо?! Це хіба несерйозно... Адже кожна така спроба неодмінно кінчається катастрофою...

— Ну і що? Чим ми ризикуємо?

— Як то чим? Життям!

Олексу пересмикнуло, і він закрив обличчя руками.

— Мовчіть! — зойкнув. — Мовчіть! Мені соромно за вас!

Коли б розкричався, або вилаяв мене останніми словами — не було б воно таке

болюче, як той жест і той зойк.

— Чому соромно? — почав я оправдуватися. — Що я говорю розсудливо? Подумайте також над іншою стороною справи: в даному випадку ризикують життям не тільки безпосередні учасники, але й їхні родини, їхні друзі й просто знайомі. Своїм життям ми ще можемо ризикувати, але життям інших?

Олекса слухав мене насторожено, не відриваючи рук від обличчя, але, коли я тільки скінчив, підвівся й випростувався на повний зріст.

— Ви брешете, учений ботаніку! — кинув мені з ненавистю в обличчя. — Ви попросту боїтеся за свою шкіру і тому шукаєте викруту. Тепер, коли попід парканами й по дорогах мільйони пухнуть і конають з голоду, ви говорите про ризик життям?! Ц-ц-ц!..

Сміявся злобно, їдко, а мені в його сміхові вчувалися сичання гадюк.

— Олексо... Слухайте, Олексо... Треба думати тверезо: не можна ж так легко йти на певну смерть, не будучи бодай на один відсоток певним, що той ризик дасть якийсь бажаний вислід...

— Ц-ц-ц!.. Краще жити галюцинаціями й чекати ласки й справедливості чужого світу, правда? Ц-ц-ц!..

— Олексо!

— Досить! Мовчіть! І ніколи не смійте мені згадувати ні про свої галюцинації, ні про мою байдужість! З тим ідіть тепер до Харитона!

Настромив капелюха на голову, грюкнув дверима й пішов. Хвилини за дві вернувся і став у передпокої.

— Знаєте, — заговорив палко, — мені ще оте "бах-бах" найменше потрібне: я маю що їсти, маю хату, маю працю, маю все. Але мене дивують оті, що тепер гинуть. Воліє загинути, як пес, ніж умерти, як людина. Того я не розумію! Я спробував кільком таким сказати — і, думаєте, що? Дивилися на мене, як на божевільного, а один навіть пригрозив, що піде заявить на мене... І я від того часу сказав собі, що не жалітиму нікого! Але з того вийшла ерунда: все одно мені жалко. Розумієте? А ще більше жалко, що не можу нічого зробити. Ніхто не хоче мені допомогти... Ет! Лягайте краще спати!

Знову пішов і знову через кілька хвилин вернувся:

— А ви ще й досі не спите? Видно, що й справді відчуваєте себе частиною отого... Як то ви сказали? Тієї купи болю і страждань... Виглядаєте дуже погано... Що я хотів? Ага, завтра ввечері принесу вам трохи картоплі, а ви підіть до психіатра. Бергштейн найкращий. Вам треба нерви підлікувати... Та чого, ви сидите, як камінний?! Гніваєтеся на мене?

— Ні, Олексо, не гніваюся...

— Це добре, хоч, зрештою, мені все одно. Замикайте двері, я вже більше не буду вертатися.

— Добраніч, Олексо.

— Приліпка!

— Так, тепер вірю, — сказав я тихо, мимовільно спустивши очі...

Як я вже згадував, мені також приходилось нелегко, і, коли б не те, що Олекса час від часу підтримував мене зайчатиною, або овочами й городиною, які він мав з власного клаптика землі, — не знаю, як би воно було. Призначених на місяць по картці продуктів вистачало б нормально не більше, як на три-чотири дні, і решту треба було якось латати. З моєї скромної платні я ще міг дозволити собі докупити на чорному ринку кілька картоплин, склянку соняшникового чи гарбузового насіння, або сої. Інколи вдавалося добути також кінської ковбаси, яку популярно називали "тягловою силою", але назагал того всього було абсолютно мало. Та я був радий принаймні тим, що є здоровий і не маю нікого на утриманні.

Далеко гірша була справа з Костем. Він мав у селі стареньку маму й малолітню сестру, яким посилав більшу половину своєї платні, хоч сам при своїй анемічності й тяжкій праці в школі мусів добре харчуватися. Бідний поет ніяк не міг поправитися після минулорічного запалення легенів, а в самий розгар голоду зліг знову до лікарні, і на цей раз показалося, що має відкритий туберкульозний процес. Лежав жовтий, аж прозорий, і в його ясних блакитних очах горів вогонь погасаючого дня.

— Пропав наш поет! — сказав я, здушуючи сльози, коли ми з Олексою виходили з лікарні.

— Ви думаєте? — спитав Олекса.

— А ви не бачите?! — скрикнув я роздратовано. — Ні ліків, ні харчів нема. Що ж його чекає?

— Ну, я йому зараз же принесу меду, яблук і горіхів. Завтра принесу смаженого зайця і взагалі...

— І на скільки ж вас стане? Це ж справа не днів, а місяців.

— Чому ж місяців? Йому треба якнайскоріше дістати путівку в туберкульозну санаторію, — сказав Олекса так просто, ніби мова йшла про обклад з холодної води.

— "Путівку"! — перебив я Олексу. — "Крила мрій" і нічого більше! Хіба ж ви не чули, що він казав? Нема путівок! Усі вже розподілені на пів року вперед.

— Ет, ерунда! Я переконаний, що путівки є.

— Коли й є, то не для таких, як Кость...

— А я вам кажу, що, коли путівки є, то Кость поїде до санаторії! — уперто мотнув головою Олекса й зупинився. — Ви куди зараз?

— Та я сам не знаю... Чи не піти до вчительської профспілки, або до Здороввідділу спитати?

— Ідіть! — одобри мій намір Олекса. — Ідіть і дізнайтеся. А я біжу додому дещо вкрасти з "державних запасів"... Ц-ц-ц!.. Принесу вам для Костя... Потім піду на зайців. Тупайте вперед!

Я пішов до Костевої профспілки, довго розмовляв з секретаркою, але безуспішно.

— У нас, — сказала мені секретарка, — на черзі сімнадцять випадків зареєстровано перед Косарчуком, а путівки — ні одної. Ще влітку минулого року мали ми п'ять безкоштовних і п'ять платних путівок, але всі вже давно використані. Тепер чекаємо знову літа.

— А позапланово не можна нічого одержати?

— Дуже тяжко. Але, коли навіть щось і буде, то небагато: одна, максимум дві.

— І коли їх можна сподіватися?

— Сподіватися можна щодня, але одержати можна й через п'ять місяців. Окрім того, кажу вам ще раз: Косарчук на черзі у нас вісімнадцятим.

— Але ж у нього відкритий процес!

— Про тих, хто має закритий процес, у нас взагалі нема мови. Всі зареєстровані мають відкритий процес.

— То що ж робити?

— Не знаю. Підіть до Здороввідділу. У них, здається, щось є, — сказала секретарка, видимо для того, щоб мене позбутися.

У Здороввідділі прийняв мене сам інспектор — здоровенний, як бочка, дядько з носом, подібним до середньої величини баклажана.

— Ваш товариш — член партії? — спитав мене, коли я вияснив йому ціль своєї візити.

— Ні.

— Комсомолець?

— Ні.

— Кандидат?

— Також ні.

— Тоді нема, — широко розвів руками інспектор. — Нема!

— Як це "тоді нема"? — вдавав я обуреного. — Коли нема, то ні для кого нема!

— У нас, себто у Відділі Здоров'я, справді ні для кого нема, — пояснив інспектор. — Але в Обласному Комітеті Партії завжди путівку можна дістати. І коли б ваш товариш був партійцем чи комсомольцем, то це можна було б якось влаштувати. А так — я нічого не можу зробити...

Коли я пізніше переповів про висліди своїх переговорів Олексі, він хитнув головою і спокійно сказав:

— Я так і знав.

— І я знав! — розсердився я. — І тому відразу вам говорив, що путівка — це "крила мрій"!

— Приліпка з вас! — показав мені язика Олекса. — Для вас, може, і "крила мрій", а для мене — готова ціль. Ідіть, лягайте спати і не журіться: все добре буде, як у казці про Царівну-Жабу.

Олекса пішов, а я навіть не замикав дверей, бо знав, що він зараз вернеться. І не помилився.

— Слухайте, ви, вчений ботаніку, — просунув голову крізь двері Олекса, — той ваш інспектор Здороввідділу — п'яниця, правда?

— Не, знаю.

— Приліпка! Такі речі завжди треба знати.

— Навіщо мені це знати?

— Сам ви чудасій! "Навіщо"? А я вже довідався і кажу вам: ваш інспектор п'яниця і любить міцну.

— Припустімо. І що з того?

— Ет, говори з приліпкою! Спіть уже! — і Олекса пішов.

А через кілька днів він, радісний і щасливий, кинув переді мною на стіл виповнену на ім'я Костя путівку, а сам упав у фотель і захікав.

— Що?!! — скрикнув я, не вірячи власним очам. — А це яким чудом?!!

— Ніяким чудом, — сміявся Олекса, затискаючи по привычці долоні колінами. — Я ж відразу вам сказав, що, коли той інспектор — п'яниця, то путівка — гарантована!

— Цього ви мені не говорили.

— Не говорив?! Може бути... Але це все не важно. Важно, що путівка є!

— Але як же ви її дістали?

— Та просто: два літри "футичортівки" — і кінець справі.

— Два літри — чого?

— "Футичортівки". Це — мій останній винахід, знаєте? На літр спирту — кілограм червоного перцю, сорок вісім годин герметичної варки, потім — фільтр — і "футичортівка" готова. Виходить щось таке червоненьке, густеньке, невинне на вигляд, як вишнячок. Але, як тільки чоловік ковтне того чарку — відразу йому очі рогом лізуть, а він стогне: "Фу, ти, чорт!" Тому й "фугичортівка", розумієте? Ц-ц-ц!..

— І хто ж може такий пекельний напій пити? — спитав я сміючись, заражений Олексиним хіхіканням.

— Та ваш інспектор Здороввідділу перший! Як я йому дав тільки трошки спробувати — мало зі шкіри не вискочив від насолоди, сказав, що це — елексір життя, хоч при тому і не обійшлося без "футичортання". Я спочатку давав тільки пів літра, потім літр, але він сказав, що справа не від одного його залежить: п'ять осіб могли тільки все вирішити. І стало на двох літрах.

Я тим часом ближче розглядав путівку і здивувався:

— Слухайте, Олексо, та це ж путівка платна!

Олекса моментально нахмурився і видер папір у мене з рук.

— А ви якої хотіли?! — крикнув сердито. — З дармовою може потім скандал вийти, а з платною — ні. Хто купив — має право їхати.

— І це ви за неї заплатили?

— Ет, — почервнів і засоромився Олекса, ніби його піймали на поганому вчинку, — вам все дурниці в голові! Я думав, що ви зрадієте, а ви якісь недоречні питання ставите.

— Я не то що радію, друже, я просто... Ну, не знаю...

— О-о! Почніть ще щось... Завтра мусимо поетові речі спакувати, щоб він увечері вже й виїхав. Ви можете звільнитися з роботи? Можете? Добре! Тоді завтра о другій годині приходьте до Костевого мешкання. Оревуар з бонжуром! До речі, я мушу навчитися по-французькому, бо я не знаю толком, коли треба казати "оревуар", а коли "бон жур".

— Та вам навіщо? Адже ви і так ніколи не вітаєтесь, ні не прощаєтесь.

— Ну, все ж таки... Колись може придатися...

Пакувати в Костя фактично не було чого, зате мали ми дуже багато клопотів з полагодженням різних формальностей. Остаточо, коли скінчили з тим усім, взялися порядкувати його папери й укладати валізку.

— Як вам подобається нічна подія? — несподівано спитав мене Олекса.

— Що за подія?

— Ну, та, з будкою.

Бігаючи по місті, я краєчком вуха чув, що цієї ночі міліція впіймала кількох п'яних, які розбили будку з прохолоджуючими напоями, залізли в середину й закликали покупців на воду. Але це видалося мені таким нецікавим і простим випадком, що я не мав ніякого бажання довідуватися про подробиці. Тому, коли Олекса зачепив ту справу, я тільки потиснув плечима:

— А що ж у тому може подобатися, чи не подобатися? — відповів неухважно.

Олекса, зайнятий направою зіпсованих замків біля валізки, замовк також. Та через кілька хвилин, ніби звертаючись сам до себе, забубонів:

— Дві тисячі, поділених на п'ять, дасть чотириста. А чотириста грамів червоного перцю на один людський шлунок плюс чотириста кубічних сантиметрів спирту дев'яносто шість — дуже дякую! Маючи такий багаж у животі, можна не тільки скляну будку розбити, а й знищити цілу водокачку...

— Що, що, що?! — обернувся я до Олекси, випустивши з рук на підлогу цілий плік паперів. — Що ви говорите?!

— Нічого. Обраховую силу фальшивої кальорійности з перцю і спирту та бачу, що вона може стати потужним джерелом не тільки енергії, але й винахідливості й відваги, яку в карному кодексі іменується звичайним хуліганством. Коли мова йде про безпартійних, звичайно...

Я так і застиг з відкритим ротом: по-перше, ще ніколи не чув, щоб Олекса висловлювався таким високим стилем, по-друге, його зацікавленість до нічної події стала тепер для мене ясною. Але я все ж таки ще не вірив:

— То, виходить, що будку розбили...

— ... ті самі, що за путівку зажадали два літри "елексіру життя", — закінчив Олекса й засміявся.

— Та ні! Звідки ви знаєте?

— Ну, от! Ціле місто про це вже знає.

— І хто ж там був?

— Важні люди, по-перше, ваш інспектор Здороввідділу і секретар, другий секретар Обкому партії, агітпроп комсомолу і ще там хтось.

— Гарно! — вигукнув я і повалився від сміху на ліжку.

Заохочений моїм сміхом Олекса почав з запалом оповідати:

— Пили вони до другої години ночі, а потім пішли зельтерської води шукати.

Звичайно, все кругом уже позамикано, а спрага пече. Вони ходили, ходили, ставали під будками і кричали "гвалт!" (це вони потім у міліції таке оповідали), та все надаремно. Тоді вони розбили будку і влізли в середину. Сам ваш інспектор горлав на цілу вулицю: "Ей, навалісь, в каво деньгі завелісь"! Міліція й "навалилася". Забрала всіх і потягла. А вони рачки лізли і дорогу лизали, бо перець води хотів, знаєте? Ц-ц-ц!.. Оце так "елексір життя"! Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. До смерти не забудуть! Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ну, тепер, вчений ботаніку, скажіть: дає щось лябораторія, чи ні?

— При чому тут ля... Ага, вже знаю — лябораторія дала вам спирт?

— Між іншим, не дала, а я вкрав.

— Це не важно. А спирт, ви хотіли сказати, дав путівку?

— Так, дав путівку й "елексір життя". Ц-ц-ц!.. Ага, до речі: тут я поклав для Костя дві сорочки і три пари скарпеток. Скажіть йому, щоб не дивувався. Бо він, як справжній поет, готовий голою спиною і голими п'ятами виблискувати...

Увечері ми прощалися з Костем на станції. Зворушений поет просто не міг слів підібрати, щоб віддячитися Олексі, і тим дуже Олексу сердив.

— От не зношу зворушливих подяк, знаєте? — говорив щиро. — Я просто готовий тоді крізь землю провалитися, бо не знаю, що маю робити.

— Олексю, ви ж мені життя рятуєте!

— А ви мені за це прикрість робите? Не дякуйте, не люблю того — і все! Потім, як поправитесь, напишете мені великого вірша про бджіл, добре?

— Ну, звичайно!

— Але не обдуріть!

— Ні, ні, — сміявся Кость. — Напишу вам цілу поему...

Так ми розсталися з Костем на все життя, хоч тоді цього не знали. Кость спочатку лікувався, потім при допомозі несподіваного знайомства влаштувався на роботу в тій самій санаторії, і до нашого міста більше не вернувся. Тільки так місяців через два прислав Олексі й справді цілу поему, чим той страшно тішився.

Зараз по тому таки випадку з Костем мене знову послали на дослід з тютюнами, на цей раз до Середньої Азії, де я відсидів більше, як пів року. Коли повернувся назад, стояв уже вересень місяць, і життя після масової голодової трагедії поволі приходило в нове русло.

На кожному кроці кидалися в очі сліди страшного спустошення: буйні бур'яни повиганялися лісом попід парканами й у дворах, багато старих будинків перетворилося в руїни, в багатьох мертво сліпали позабивані дошками вікна. Не гавкали собаки, не співали півні ночами, зникли коти, а люди, прибиті й налякані, поводитися тихо й несміливо, немов би боялися якимсь необережним словом або рухом викликати знову поворот недавнього лиха.

Місто стало для мене чуже і непривітне. Автохтони змінилися до невпізнання, багато з них щезло з виднокругу, а натомість появилися зовсім неznані люди. З ближчих моїх знайомих не залишилось нікого, навіть Харенко кудись виїхав, а на його

посаду прийшов якийсь довготелесий, вічно насуплений і мовчазний суб'єкт, з яким впродовж цілого дня годі було обмінятися словом.

Я закопався по вуха в працю, систематизуючи й оформляючи для публікації всі зібрані на дослідах матеріали, і поза ними старався ні над чим не думати. Напевне здичів би цілком, коли б не Олекса. Він самотній лишився незмінним, вірним нашої приязні і своїм звичкам: завжди веселив мене, умів розповісти щось смішне й дотепне, відривав приковувану до трагічних міркувань увагу й скеровував її в інший бік. По кожній розмові з ним я відчував себе бадьорішим і веселіше дивився на світ.

Так минула осінь, минула зима, а на весні мій Олекса почав знову підозріло сяяти. Особливо енергійно затискав долоні колінами й хіхикав частіше, як звичайно.

Я довго вдавав, що не помічаю нічого, але одного разу таки не витримав:

— Ой, Олексо, вам, здається, не завадило б випити знову того ліку, що ви його винайшли в Свердловську...

— Навіщо? — спитав Олекса і лукаво всміхнувся.

— Та тому, що у вас видно всі симптоми амурної гарячки.

— Ц-ц-ц!.. Справді видно?

— Цілком виразно! І я вам раджу вже почати лікування, поки не пізно...

— Ц-ц-ц!.. І чому ж ви думаєте, що мені треба лікуватися? Може, якраз навпаки...

— Ет, не вигадуйте! З вас такий жених, як з клоччя батіг.

— Ну, це твердження безпідставне...

— Неправда! Моє твердження базується хоч би на вашому досвіді з Тамарою: два роки були закохані, вважали дівчину своєю нареченою, а не відважилися їй слово сказати.

— Ц-ц-ц!.. А ви зі своєю Галею г-о-в-о-р-и-л-и, г-о-в-о-р-и-л-и, — виспівав він, — і що з того? Вийшло ще гірше, як у мене з квазімодихою.

— Ага, то, значить, я вгадав: ви й справді ще не познайомилися зі своєю симпатією! — пропустив я коло вуха останнє Олексине зауваження.

— Не вгадали! Я вже багато разів з нею говорив і бачуся з нею щодня.

— То познайомте мене з нею.

— Сам ви чудасій! Як же я вас з нею познайомлю: під час лекцій, чи в лябораторії?

— Чому ж обов'язково під час лекцій, або в лябораторії? Познайомте мене в іншому місці.

— Е-е-е, в інших місцях ми не зустрічаємося.

— А де ж романсуєте? В лябораторії?

— Ну, от! Вже й "романсуєте"... Ми ще не романсуємо.

— А що ж?

— Та нічого. Вона приходить з іншими студентами, працює, питає мене, коли їй щось треба — і все.

— Ну, коли так — справа безнадійна, — махнув я рукою.

— Якраз навпаки: справа стоїть дуже добре. Тільки на цей раз я вже не буду таким дурним, як з Тамарою. Я тепер, знаєте, поведжуся дуже обережно, щоб не попсувати

наших взаємин.

Я розсміявся:

— Себто, виходить, що з Тамарою ви були ще не досить обережні?!

— Певно, що ні. Відразу зрадив свої почування: ходив, надокучав... А тепер я вже маю досвід, і з Лідою... Вона, між іншим, називається Ліда Горобець, знаєте?

— Горобець? Фатальне прізвище для вас, Олексю, фатальне!

— От знову єрунду говорите! Зовсім не фатальне, бо навіть приказка каже, що добре, коли горобець у руках.

— Гаразд, гаразд! — поспішив погодитися я, обезсилений сміхом. І ви вже переконані, що тримаєте свого "горобця" в руках?

— Переконаний! Я знаю, що дівчина мені симпатизує.

— Як же ви дійшли до того переконання?

— Бо я питав.

— Як?!! Питали її?!

— Приліпка з вас! Не її питав, а її товаришів. І вони мені сказали, що я Ліді дуже подобаюсь. От! — закінчив гордо.

Я розреготався ще більше:

— Ну, Олексю, глупішого нічого не можна видумати! Де ж видано, щоб через третіх осіб випитувати про симпатії дівчини до себе?! Вона студентка?

— Студентка. І добра студентка, здібна, працююча. В наступному році буде інженером хемії.

— Прекрасно! Але як же ви все таки її товаришів випитували?

Олекса самовдоволено засміявся:

— А-а, це я дипломатично зробив, з хитрощами: дав хлопцям пів літра чистого спирту, а вони мені тоді й призналися.

— В чому призналися?

— Ну, "в чому"! В тому, що Ліда ні на кого з них дивитися не хоче, а тільки про мене говорить, моє ім'я у своїх зошитах виписує, зідхає, ночами не спить... І чого ви регочете, не розумію?!

— Ох, Боже! Я вже й сам не знаю, чи мені реготати, чи плакати над вами й вашими "хитрощами"! Я щойно сказав, що не можна нічого глупішого. видумати, як розпитувати через третіх осіб про симпатії дівчини до себе, і помилився. Ви придумали ще гірше: підкупляти хлопців спиртом! Та вони ж вам за спирт що хочете можуть сказати!

— Не думаю... Це було б дуже підло з їхнього боку...

— Олексю, Олексю! — перейшов я на поважний тон. — Не розумію вас цілком, слово чести, не розумію... Дивний ви чоловік: один раз говорите так розумно, висловлюєте такі глибокі погляди на речі, проявляєте стільки чуйності й догадливості, що я перед вами почуваю себе дуже мізерним. Але от у серцевих справах проявляєте таку наївність, як маленька дитина, створюєте собі якісь ілюзії і виставляєте себе на сміх. Та ще хоч би послушали других, а то ні! Впретесь, як три осли, зв'язаних разом, — і тоді хоч вам кілок на голові затеши, а ви таки своїї. І як можна бути таким сліпим і таким

глухим?!

— Ат, відчепіться ви від мене! — розсердився раптом Олекса.. — Сліпіших, як були ви з поетом, не може бути! Я ваших наречених з першого погляду розкусив, а ви?

— Та в тому то й уся річ, Олексо, що ви чужих наречених умієте розкусити з першого погляду, а про своїх взагалі ніякого поняття не маєте!

— "Своїх"! А скільки ж у мене їх було?

— Та це вже либонь третя?

— Тієї з Свердловська не приймайте під увагу. Вона була тільки так собі, між іншим. Ліда — друга й остання.

— Ов!

— Слово честі! Більше нікого нізащо в світі не покохаю!

— Коли так — суджено вам бути старим кавалером.

— Це ще ми побачимо!

— Побачите: випурхне вам "горобчик", чи там "горобчикка" з рук!

— Не випурхне. Я її, знаєте, так обплутаю, обплутаю... Ц-ц-ц!..

Я тільки зідхнув і перестав сперечатися: коли Олекса впирався — шкода було його переконувати.

Цілком випадково вдалося мені дещо більше розвідати про Ліду, а навіть побачити її. З оповідань виходило, що Ліда й справді дуже здібна студентка, серйозна і доброї вдачі. А з вигляду була вона дівчиною непересічної краси: тоненька, струнка, з дуже правильними, строгими рисами обличчя і ясно-русим, кучерявим волоссям. Найбільше мені кинулося ввічі, що носила малесенькі, дитячого крою черевички з тупими носиками і якось так зворушливо-незграбно ступала ноженнями, ніби переходила через калюжу. При всій серйовності її вигляду, при строгості рис обличчя, було щось безконечно миле в цілій її постаті, починаючи від коротенько стриженого волосся, кінчаючи на маленьких черевичках. Порівнявши її з Тамарою, я прийшов до переконання, що Олекса, таки розуміється на жіночій красі неабияк, і що обидві його симпатії варті були кохання за сам тільки зовнішній вигляд. Ліда мені подобалася навіть більше, хоч вродою Тамара безперечно її переважала, і я сам був би радий, коли б моєму приятелеві на цей раз пощастило знайти взаємність. Але з того, що він оповідав, я кожного разу приходив до переконання, що всі його зазіхання скінчаться нічим.

— Та ви ж хоч познайомтеся з нею ближче! — намовляв я його.

— Не можна! — крутив головою Олекса. — Мені її товариші точно казали, що вона, попросту боїться тепер знайомитися зі мною ближче.

— І ви в це вірите?

— Певно. У неї ж іще останній і найтяжчий рік науки. А тут, як познайомимосся, почнеться кохання — і наука пропаде.

— І це вам також її товариші казали?

— Казали. Вони мені взагалі всю правду кажуть.

— За спирт?

— Ну, чому ж тільки за спирт? Вони мене і без спирту люблять, бо я їм не раз яблук приношу, меду, грошей до стипендії позичаю — от вони мені з вдячності й оповідають про Ліду все. Під секретом, звичайно...

— Олексю, ви — безнадійний дурень! — зідхнув я. — Вже за це одне Ліда не повинна вас полюбити.

— Та чого ж ви лаєтесь? — ніби перепрошував Олексю. — Коли вже вам так хочеться, то я постараюся перекрити ту цілу справу.

— О, це буде мудро! Тільки я не вірю, що ви в мудрому задумі будете триматися і мудрих методів.

— Ц-ц-ц!.. Не бійтеся, я придумаю мудрий спосіб.

— Запропонуйте їй лік проти потіння ніг?

— Приліпка з вас! У неї ж ноги не потіють, і... і взагалі це було б нетактовно. Ні, я буду дуже делікатно і дипломатично, знаєте?

За якийсь час після цієї розмови задиханий і радісний Олексю прибіг до мене просто на роботу в ботанічний сад і ще з порога вигукнув:

— Вже!

— Що вже? — здивувався я.

— Довідався! Про все довідався! І вийшло так, як я казав!

Я відложив папери, примкнув двері кабінету, і, сам іацікавлений такою небуденною подією, наказав:

— Розказуйте, але тихенько!

Олексю знизив голос до шепоту і заговорив:

— Іду я, знаєте, тепер з інституту — глип! — за мною йде Ліда. Розумієте? Іде! Я — вперед, а вона — за мною, я — вперед, а вона — за мною. Я відразу зрозумів, що це неспроста так сталося і постановив: тепер, або ніколи! Отже, ідемо, ідемо... Я, знаєте, так дипломатично не зменшую ходи, щоб вона не подумала, ніби я її хочу зачепити. А вона також дипломатично не спішить, щоб я не подумав, що вона за мною біжить... Ідемо... А на розі Пушкінської і Леніна — кіоск з газетами, знаєте? Ну, тут я і вирішив: підійшов до кіоска і переглядаю газети. Беру одну, другу і з-під газети хитро так, знаєте, визираю. Іде Ліда, іде! Мені, по правді, страшно стало і ніяково якось, але я впертий, знаєте: коли вже постановив собі що, то так і мусить бути. І стою, не вступаюся! І тоді... І тоді, коли Ліда підійшла вже зовсім близько, я — трах! — і купую "Вісті". Розумієте? Купую **"Вісті"**! А... А вона, знаєте, що? Вона також зупинилася коло кіоску і — трах! — купує "Правду". Розумієте? **"Правду"**! Я — **"Вісті"**, а вона **"Правду"**. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!..

— Ну, і далі? — спитав я нетерпеливо.

— Що "далі"? — здивувався Олексю. — Далі я звернув на Пушкінську, а вона пішла по Ленінській.

— І це все?

— А що ж ви ще хотіли? — розгубився мій гість.

Я стояв цілком збраний і дивився на мого приятеля.

— Нічого не розумію! — сказав нарешті сердито. — І що з того всього?

Олекса з нетерпеливості аж зайорзав на стільці.

— Ну, ну, ну... як вам пояснити?! — заговорив спішно. — Кажу ж вам ясно: я купив "Вісті", а вона у відповідь купила "Правду". Справа ясна, як Божий день!

— Хоч забийте — нічого не розумію! — повторив я. — Яка справа, в чому ясність?

— Приліпка з вас! — добродушно вилаявся Олекса. — Такої простої речі не можете зрозуміти! Кажу ж вам виразно: я купив "Вісті", розумієте? Отже, тим самим подав їй вістку, що я її люблю. А вона купила "Правду", себто, відповіла мені тим самим: "Правда, і я вас люблю".

Щоб не попасти в істерику, я мусів випити дві склянки холодної води підряд, а Олекса тим часом вдоволено потирав руки й хіхікав.

— А що? — питав переможно. — І дипломатично, і дотепно, і делікатно, правда?

— Ой, Олексю, — почав благувати я, — майте милосердя наді мною і дайте мені святий спокій і з дівчатами і з вашою "дипломатією"! "Вісті", "Правда"... Ні, не можу! — і я почав наново реготати.

— Скажете, може, що я поступив нетактовно? — насторожився Олекса.

— Ні, ні, — запевнив я щиро, — ви поступили по— джентльменськи! І так дипломатично, так дипломатично, що дівчина напевне не помітила ваших "освідчин". І скажіть, ради Бога, як то можна до чогось такого додуматися?!

— Погано, хіба, придумано?

— Ідіть, ідіть! З вас такий дипломат, як і пріма-балерина з оперного театру...

— А ви на моєму місці що зробили б?

— Що я зробив би — можу вам сказати хіба увечері. Тепер не заваджайте мені, бо я маю багато роботи.

Олекса хотів ще щось доводити, але я не дав:

— Приходьте ввечері, кажу вам, тоді поговоримо. Дипломат! Чемберлен закоханий! Посумнілий Олекса встав і мовчки вийшов з кабінету.

Але й увечері мені ні в чому не вдалося його переконати.

— Коли б вона відкинула мої освідчини... — з запалом доводив він.

— Та які освідчини?! Бійтеся Бога! Купує чоловік газету і хоче, щоб дівчина вважала це за освідчини...

— Але яку газету, яку? Як називалася газета?

— Та все одно.

— Ні, не все одно! "Вісті", "Вісті" газета, називалася!!! Розумієте?

— Ні, не розумію! І Ліда певне також не зрозуміла.

— Приліпка з вас! Вона не могла того не зрозуміти, бо моє серце тоді кричало: "Вістку подаю, подаю тобі, вістку!" І, — продовжував він перервану думку, — коли б вона відкинула мої освідчини, то купила б якогось "Комсомолбця", мовляв: "Ти для мене вартий стільки, скільки перший-ліпший комсомолец". А то — купила "Правду". **"Правду"** вона купила, приліпко ви клаповуха, отже й є правда!

Я вже нічого не говорив, а тільки сміявся, пригадуючи собі слова Уляни Федорівни:

"Добрий він, страх добрий! Тільки ж і впертий — сохрани Господи!"

Уліті, коли Ліда поїхала додому на вакації, мій закоханий "дипломат" ходив, мов сам не свій, і не міг собі знайти місця. Туга за коханою дівчиною перетворила його в якийсь бурхливий потік радості й неокреслених надій, що своєю силою поривав навіть і мене. Олексу постійно тягнуло за мури міста в поле, над ріку, в ліс, і там він на кожному кроці знаходив прообрази Ліди.

— Подивіться на цю ромашку, — казав. — Кого вона вам нагадує?

— Ліду, звичайно, — відповів я жартом.

— Правда, правда? — радів Олекса. — Чисто, як Ліда! Такі променисті квітки, як її очі. Або, он, гляньте, дзвіночки. Кожна квітка опущена вниз, як Лідина голівка, ні? Взимку вона ходить у такій синенькій шапочці з чубочиком. Я вже тоді подумав собі, що в ній Ліда. подібна до польового дзвіночка. Ц-ц-ц!..

Одного гарного дня ми пішли на гриби. Зайшли в далекий ліс, полягали під деревами й відпочивали.

— Знаєте, — заговорив Олекса, — я все думаю, що чоловік і жінка мусять неодмінно мати споріднені фахи.

— Чому ж неодмінно?

— Та бо так... На мій погляд, чоловік і жінка мусять одне одного розуміти до найменшої дрібниці з півслова. От, наприклад, я щось там розповідатиму і скажу "термодинаміка". Ну, уявіть собі, що моя жінка того терміну не знає, а навіть поняття не має, що він означає. І як тоді? Пояснювати їй усе від самого початку?

Я всміхнувся, але не відповів нічого.

— Або, другий приклад: я скажу "біо-хемія"... Дивіться! — перебив сам себе Олекса й показав мені рукою вгору.

Я глянув у вказаному напрямі й побачив на гілці дуба білку. Потішне сотворіння щось пильно обертало в лапках, не звертаючи на нас найменшої уваги. Потім кинула те, що мала, легко й весело пострибала до стовбура, спритно поп'ялася по ньому догори, вмостилася на іншій гілці й звідти почала з великою цікавістю розглядати нас. Олекса не витримав і засміявся. Сполошена білочка зробила великий стрибок просто в густу корону і, махнувши нам на прощання своїм пухнатим хвостиком, зeszла з очей.

Олекса залився щасливим сміхом:

— Ліда, Ліда! Ну, чисто копія Ліди, ні? — сказав, підвівшись на лікті.

— Та вам скрізь Ліда ввижається: ромашка — Ліда, дзвіночок — Ліда, білка — Ліда, бджілка — Ліда, рибка — Ліда, — скрізь Ліда! — почав кпити я.

— Ні, не скрізь! Коли побачу старого мухомора — зараз і подумаю собі: а це — Павло! — відтяв Олекса.

— Я? Я мухомор?! — схопився я на ноги й жартома кинувся на Олексу.

Але він уже опинився за деревом і дражнив далі:

— Так, так, мухомор! Кожну радість чоловікові старається отруїти! Але прийде якась дурна торба, якийсь такий мішок, знаєте, і — хап! Буде мухомор у торбі! Ц-ц-ц!..

Я стрибнув з усього розгону, але Олексу було неможливо піймати: він, як білка, звияно скрутив за дерево і погнав у ліс. Присідав за стовбурами дерев, оббігав кущі, сміявся, показував мені язика і біг далі. Мов хлопчаки, ганяли ми з реготом і вигуками добрих пів години лісом, поки Олекса врешті не сказав:

— Та, ну вас! Все одно мене не піймаєте — руки й ноги маєте закороткі. Вправи вам бракує. А я б за дві хвилини вас на лопатки положив. Дивіться, — підійшов до мене, — моє серце зовсім спокійне, а ви вже задихались. Ех, приліпка з вас! Сказано — науковець!

Дійсно, я втомився, і серце моє било тяжким молотом. Натомість на Олексі вся та біганина не лишила й найменшого сліду втоми, і я, приложивши руку до його грудей, змушений був признати:

— Маєте, друже, груди, як ковальський міх, залізне серце і слонячі мускули. Коли б ще, замість "дипломатії", мали трохи відваги й більше здорового глузду в голові — Ліда була б ваша.

— Ц-ц-ц!.. Знаєте, що? Я напишу їй листа!

— І про що будете писати?

— Про щось гарне.

— Наприклад?

— А от побачите! Принесу до вас переписати, бо в мене такий почерк, що вона нічого не розбере.

І він двічі приносив мені свої листи, але я їх забракував і відрадив вислати. Писати Олекса зовсім не вмів, і його листи виглядали приблизно так:

"Я Вам довго не писав, — починалося без всякого звертання, — з того часу, як Ви поїхали додому. Але ми тепер ходимо з моїм другом у поле й у ліс. Взимку все поле вкрите снігом, але тепер там багато **квітів**... А в лісі ми бачили гарну **білку**... І в інституті тепер **нікого** нема, бо **всі** поїхали на вакації. Я не їду, бо я тут мешкаю від народження. Вліті ходжу в поле й у ліс, а взимку полюю на зайців. З заячих шкірок можна було б навіть зробити хутро, але мисливці мусять всі шкірки з убитої звірини здавати в Трест. Інакше, не дадуть порошу і шроту та полювати не дозволять. З пасіки кажуть також здавати віск, а за те дають готову вощину. У мене вже вилетіло два рої, і треба було їх зібрати. Також добре вродила антонівка й ранет Семиренка..." І так далі в тому ж роді.

— І що ви тут понаписували, Олексо! — хапався я за голову.

— А що, є там щось нетактовне?

— Нетактовного нема нічого, але за цей лист дівчина вас висміє. І чому ви попідкреслювали "квітів", "білку", "нікого", "всі"?

— Бо це — нятяки. Не можу ж я їй написати, що квітки й білка мені когось нагадують.

— Гм... Щось дуже мудро... А слова "нікого" і "всі"?

— Ет, приліпка з вас! Як нема Ліди — то нема нікого, як поїхала Ліда — то для мене це означає, що поїхали всі Це ж ясно!

— Коли ясно, то навіщо про це писати?

— А це для того, щоб вона знала.

— Що знала?

— Ну, що я про неї думаю. Тільки я не пишу просто, а дипломатично.

— Нічого ваша "дипломатія" не варта, Олексю! Коли хочете, то я вам сам напишу.

Але той лист, що я його написав, хоч у ньому абсолютно нічого особливого не було, примусив знову Олексю вхопитися за голову:

— "Дорога Лідо!" Як же так можна писати?! По якому праву "дорога"?! Це вже безличність!

— То змінимо на "шановна", коли ви вже так боїтеся.

— Все одно, хоч і "шановна", то чому ви пишете, що я про неї думаю?

— Бо, коли б ви про неї не думали, то й листа не написали б.

— Звичайно! Отже, коли пишу, то вже само собою зрозуміле, що думаю. Навіщо ж ще витикати це? Вона подумає, що я накидаюсь їй зі своїм коханням, зловживаю її м'якістю. Ні, ні, такого листа не можна висилати!

Остаточно стало на тому, що ми взагалі ніякого листа до Ліди не вислали.

Так минуло літо, наступила осінь, а за нею й зима.

Відносини між Олексю й Лідою були ті самі, себто, не було ніяких відносин. Тільки Олексю мене впевняв, що аж після закінчення інституту Ліда зможе дати волю виявам своїх почувань. Так ніби переказували її товариші.

Одного дня, вертаючись додому, зустрів я Уляну Федорівну, що несла в руці в'язанку дров. Старенька жінка ледве шкандибала, і я запропонував свої послуги.

— Спасибі тобі, голубе! — зворушилася Уляна Федорівна. — Тепер, бач, стара людина нічого не варта... Як втратить силу — то тільки взяти за ноги та й викинути на смітник... Ох-хо-хо! Тут тих дровець і десять фунтів не буде, а видається Бот-зна яким тягарем... Ну, як же ти там? Не оженився й досі?

— Ні, Уляно Федорівно, не оженився. Мабуть, уже й не ожениюся.

— Та вже ж: як з Олексю спарувався, то, видно, обоє й парубкуватимете до сивого волосу...

— Ба, ні, — сказав я всміхаючись, — Олексю має твердий намір оженитися.

— Оце але! От горенько! Ну, і що ти йому скажеш? — почала бідкатися Уляні Федорівна. — Зробив хлопець з себе посміховище на цілий світ і не дасть собі слова сказати. Цей раз ще гірше, як з Тамарою, виходить.

— А ви знаєте ту Ліду?

— Та вже ж знаю. Гарна дівчина, статечна, ласкава, була б доброю парою для Олексю, коли б лише його схотіла.

— А вона його не хоче?

— "Не хоче"! Вона ні сном, ні духом нічого не відає, ще більше, як Тамара.

— Справді? Навіть не догадується?

— Ні-ні-ні ані трошки! Вона взагалі хлопців немов би й не бачить, не в голові їй. А ті її

товариші — то капосники! Обплутали Олексу цілком. Отак безстыдно приходять до нього й жажуть: "Олексію Михайловичу, Ліда просила у вас пів літра спирту. Їй дуже потрібно". І він дає. Не питає, бач, для чого дівчині спирт? Другим разом приходять та й: "Олексію Михайловичу, Ліда дуже любить медок..." Він такий радий — і зараз принесе меду. А то знову: "Олексію Михайловичу, Ліда хотіла б смаженого зайчика з'їсти, бо вона, знаєте, тепер дуже багато працює, і їй треба підсилене харчування". Він і зайця притащить.

— А ви всмажите... — докинув я.

— Та всмажу, бо що маю робити? А ті шибеники розведуть спирт медом, вип'ють, зайцем закусять і сміються: "Продовж, — кажуть, — Боже, кохання нашому лаборантові, аж поки ми інститут закінчимо!"

— І ви нічого Олексі не кажете?

— Казала, та вийшло ще гірше: почав по два зайці носити. "Один, — каже, — для Ліди, а другий — для хлопців, бо й вони ж їсти хочуть". То тепер хлопці, замість одного, по два зайці на вечерю мають.

— А чому ж Ліді ніхто нічого не скаже? — обурився я. — Адже це нечесно, що хлопці надуживають її іменем.

— Ох, голубе, а хто ж їй скаже? Я? Я вже стара, щоб у пльотки мішатися.

— Та чому ж ви? Невже поза вами нема нікого?

— Нема, голубе, нема. Хто знає про це все — у змові разом. А хто не є у змові — той не знає. То тільки я одна в тайну посвячена, бо мене ж не бояться, що я піду Ліді розказувати.

Я доніс дрова Улянці Федорівні до дому, розпрощався з нею і вернувся назад з твердим наміром розказати Олексі при першій же зустрічі всю правду. Вирішив говорити з ним гостро й одверто, а навіть, коли б виникла потреба, піти просто до тих студентів і в присутності Олексі їх здемаскувати. Та, чим більше я думав, тим більше переконувався, що з того знову нічого не вийде. Олекса завжди проявляв подвійну впертість, коли його переконувалося з запалом. Натомість, мимоходом кинене зауваження, чи проста байдужість непокоїли його, зроджували сумніви і примушували ревізувати свої погляди і вчинки. Отож, коли він прийшов до мене наступного разу і завів розмову про всякі речі, я слухав його спокійно, а потім ненароком сказав:

— Олексю, Ліді потрібні гроші. Просила вас, щоб ви їй дали двісті рублів.

Олекса від цих слів раптово пересмикнувся і застиг у глибокому здивуванні. Потім подумав і усміхнувся:

— Ет, провокатор! Думаєте, що я вам так відразу й повірю?

— Не вірите?

— Ні.

— Дивно. Іншим у таких випадках вірите...

Олекса знову задумався і почав енергійно терти чоло. Обличчя його все більше хмурилось, а нарешті він схопився, злий і обурений:

— Це — свинство з вашого боку, Павле! — крикнув на цілий голос.

— Чому свинство? — вдав я здивованого.

— Не вдавайте дурного! Ви знаєте, чому це свинство, і я вам не буду пояснювати! Але запам'ятайте собі, що з Лідиного імені я не дозволю робити жартів навіть вам! Розумієте? Навіть вам! І... і взагалі не хочу вас бачити!

— Ну, так, — сказав я якомога спокійніше, — жартувати не дозволено навіть мені, зате іншим...

Але Олекса тільки рукою махнув і вискочив уже за двері. Я залишився з недоговореною фразою на устах, сердитий і на себе, і на Олексу за такий жалюгідний вислід "дипломатично" підготовленої розмови. З досади викурив цигарку й пішов замикаати двері. Та ледве я взявся за ручку, як вони відчинилися, і в них пролізла Олексина голова.

— Слухайте, ви, приліпко, — зашипів, злісно світлячи заокругленими очима. — Я завтра ж про все спитаю особисто Ліду, розумієте? Даю вам слово честі, що підійду до неї і спитаю. І — запам'ятайте! — коли виявиться, що хлопці зробили з мене блазня, — то я їх завтра битиму по пиках на очах у цілого інституту! Тут даю вам також слово честі!

І, не давши мені промовити ні слова, Олекса спішно віддалився.

Я остовпів від страху, бо бачив, що мій приятель не жартує і свою погрозу здійснить. Миттю оцінивши наслідки такої розправи, я опам'ятався, вхопив з вішака свій плащ і побіг за Олексою. Ледве догнав його на четвертому кварталі й відразу повис йому па лікті.

— Олексо, — зашептав благально йому у вухо, — не робіть того, прошу вас!

Олекса ніби не помічав мене і, хоч я всім тягарем свого тіла старався загальмувати його ходу, ішов тим самим спішним кроком.

— Олексо, друже, слухайте мене! — продовжував я. — Подумайте над тим, що ви збираєтеся робити! Адже виникне скандал, вмішається міліція, заарештує вас за хуліганство, почнуться допити — і студенти викажуть усю правду. Їм нічого не буде, але ви не тільки втратите посаду, не тільки станете перед судом за хуліганство, а й будете відповідати за спирт. За **державний** спирт! Ви знаєте, чим це скінчиться?!

— Знаю! — зупинився Олекса. — Знаю, але від свого не відступлю! Якщо вони виставили мене на кпини, якщо вони посміли зловживати Лідиным іменем, — то вони — падлюки, і я їх виб'ю! Чуєте? Виб'ю на очах усього інституту!!! Потім може бути все, що хоче!

Ніби припечатуючи свою постанову, Олекса тупнув ногою, а я смикнув його за рукав, щоб не кричав занадто голосно, — і в той самий момент ми обидва послизнулися на обледенілому хіднику й з усього розмаху гримнули додолу: Олекса під спід, а я на нього.

У перший момент мені забило дух, а з очей посипалися іскри, але зараз же цей несподівано ефектовний кінець нашої ірозмови видався мені таким смішним, що я зареготав на цілу вулицю.

— Оце вам осторога, розбишако! — сказав я, з трудом зводячись на ноги. —

Вважайте наше падіння проречистим знаком надприродної сили і змініть свою дурну постанову. Вставайте!

Олекса вхопився за простягнену руку, трохи підвівся, але зараз же якось дивно гикнув і знову впав обличчям до землі. Я злякався:

— Олексо, що з вами? Ви вдарилися?

— Нога...

— Що з ногою? Де?

— В коліні...

— Не можете встати?

— Спробую... Ох! Ні, не встану...

Коло нас уже зібралася купка перехожих, і двоє чоловіків кинулися мені помагати. Але як тільки підняли Олексу з землі, він застогнав і наказав покласти його назад.

За кілька хвилин викликали санітарне авто, поклали Олексу на носі й повезли до лікарні. Коли я дійшов туди пішки, мені сказали, що в мюго приятеля розбите колінне яблуко й що він уже знаходиться в операційній залі.

— Місяць ліжка забезпечений, — сказала мені багатозначно медсестра, але цією вісткою не тільки не засмутила мене, а, навпаки, втішила.

"Місяць Олекса не зможе бути в інституті. Тим часом студенти поїдуть на останню практику й вернуться щойно через чотири місяці. За той час мені вдасться Олексу переконати, щоб не робив дурниць і не ліз на видиму загибель", — подумав я і пішов додому.

І досьогодні я вважаю цей нещасливий випадок ласкою Провидіння, бо, коли я пізніше приходив відвідати Олексу в лікарні, він страшно сердився і все нарікав, що не може поговорити з Лідою. Осмілювався вже настільки, що просив, привести дівчину до нього, чого я, звичайно, на його велику досаду, не зробив.

По яких двох тижнях лежання в ліжку Олекса схуд, зблід і втратив свій войовничий настрій. Став смирний і лагідний, випитував при кожних відвідинах, чи не бачив, я Ліди, і, коли мені в міжчасі справді траплялося її побачити, довго випитував про подробиці зустрічі. Я мусів, по кілька разів оповідати, на якій вулиці і коло якого дому бачив Ліду, в якому напрямку вона йшла, в що була одягнена, який мала вираз обличчя і т. д.

— Скажіть, Павле, — спитав одного разу, пильно дивлячись мені в очі, — чому ви не вірите в Лідину любов до мене? Чи справді в тому було б щось неприродне? Не заслуговую я на кохання?

Його обличчя, застигле в напруженому виразі безмірної ніжності, болючого щастя й глибокого смутку, було тепер таке шляхетне й гарне на тлі білої подушки, що я сам у цю хвилину відчув себе закоханим у свого приятеля, як жінка. І тому з усією щирістю, на яку лише міг спромогтися, я відповів:

— Ставите різні питання, Олексо. Ви варті кохання більше, ніж хто інший. І, коли б я був дівчиною, то, мені здається, покохав би вас до безтями. Але при всьому тому я не вірю, що Ліда вас любить: вона вас не знає, або, говорім одверто, знає вас з

найневигіднішої сторони...

— Хочете сказати, що я — чудасій?

— Все, що не вкладається у форми звичного трафарету, видається нам чудним, друже... Вас також вважають диваком тому, що ви не подібні до пересічного людського штампу. На це можна різно дивитися, залежно від смаків, зате ваші внутрішні прикмети всі мусять признати зразком людського ідеалу. І коли я вам кажу, що Ліда вас не любить, то не для того, щоб ви зневірилися в собі, а, навпаки, для того, щоб ви постаралися наблизитися до вибраної вами дівчини й показали їй свою справжню вартість...

— Чому ж вона сама не поцікавиться мною ближче? — зідхнув Олекса.

— Тому, що вона не шукає женихів, Олексо. І це я вважаю також доброю прикметою. Вона не є з тих "квіток", на які "ваша бджола не хоче сідати", — пригадав я собі Зіну й усміхнувся.

Олекса сердито глипнув на мене зизом і відвів очі.

— А знаєте, — сказав після павзи, — я й справді чомусь боюсь дівчат ініціативних. Ви не думайте, що була тільки одна така, "квітка"; їх було далеко більше. Та й тепер є, таки між студентками... І такі є для мене найбільше страшними, себто, найменше симпатичними, хотів я сказати. Ініціативу мусить проявляти мужчина, правда?

— Та всяко буває...

— Я знаю, що буває всяко, але я питаю, як повинно бути ?

— Ну, от! А щойно ж сказали, що Ліда повинна **сама** поцікавитися вами ближче.

— Е-е, вона тепер може, бо ж я вже перший нею зацікавився, перший! Ініціатива була моя. Моя! Розумієте? — і Олекса гордо вдарив себе в груди.

З уваги на хворобу Олекси я не хотів його дратувати й піддавати критиці таку "ініціативність", та й, зрештою, не мав я права намовляти його справді до рішучіших кроків, не знаючи наперед, чим це все могло скінчитися. Тож, радий, що Олекса відложив свій намір розправи з студентами, я постановив собі на майбутнє більше в тій дивній історії голосу не забирати й лишити подіям плисти так, як їм було призначено.

І дійсно, все йшло добре: студенти виїхали на дипломну практику, а Олекса видужав, виписався з лікарні, приступив до праці і, хоч увесь час говорив про Ліду, нічого вже не згадував про, хитрощі її товаришів. Збирався він знову писати до неї, але, мабуть, через те, що я його не відговорював, так таки й не вислав ні одного листа. Зате, чим більше наближався термін повороту студентів з практики, тим більше він нетерпеливився, а в останні дні я вже побоювався, щоб цей вогонь нетерплячки не спалив мого закоханого приятеля на попіл. Він запевняв мене, що, тепер буде вже рішучішим і за всяку ціну постарается зблизитися з Лідой, принаймні настільки, щоб дівчина звернула на нього увагу й відчула поважність його намірів.

— Побачите, побачите! — говорив хоробро. — От, підійду до неї, спитаю, як їй поводилось па практиці, а навіть запропоную їй переглянути дипломну роботу. Для мене ж це — єрунда, знаєте...

Однак, коли Ліда повернулася, вся Олексина відвага раптом щезла, і він, приходячи

до мене, уникав усяких розмов про своє кохання.

— Як же ви, Олексю, — спитав я одного разу, — бачили вже Ліду?

— Бачив... — якось неохоче відповів Олексю.

— Не говорили з нею?

— Ні. Все нема нагоди, знаєте... Вона така зайнята тепер підготовкою захисту диплому, що не випадає їй надокучати...

Я більше не випитував, бо розумів, що вся "ініціативність", на яку здобувся Олексю, вже вичерпалася, і більшого від нього годі чекати.

Та якось увечері він прибіг, розпромінений радістю, щасливий, і поклав перед мною на столі щось дбайливо загорнене в білий папір.

— Що це таке? — спитав я, розгортаючи, пакуночок. — Рожа?! Гм... Чи це не від Ліди часом?

— Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. — почав терти енергійно руки Олексю — Вгадали! І що ви на це скажете?

Я справді здивувався і зрадів одночасно.

— Гратулюю! — вдарив Олексю по плечі. — Тепер скажу, що маєте досягнення: подарована квітка — це вже знак неабиякої ваги!

— Правда? Правда? А ви все не вірили. Мухомор з вас!

— Добре, добре, хай я вже буду, чим хочете... Але розкажіть, як же це сталося?

— Та дуже просто, — почав охоче Олексю: — були сьогодні вправи в лябораторії, і Ліда прийшла з оцією рожею. Я відразу зрозумів, що це неспроста, але вдавав, ніби не помічаю нічого. Дві години студенти працювали, а я ходив і помагав їм. І потім усі зібралися й пішли. Я — глип! — а на столі, біля якого сиділа. Ліда, лишилася рожа, зовсім зів'яла... Ц-ц-ц!..

Мабуть, моє обличчя виявило велике розчарування, бо Олексю відразу його помітив:

— Ви чого кривитеся, мухоморе? Вже хочете мене знову в чомусь перекопувати?

— Ні, Олексю, я вже вас перекопувати не буду. Думайте собі, що хочете...

— Але ж рожа, рожа, приліпко ви клаповуха! Зів'яла рожа, розумієте?! Ліда в'яне від кохання, як рожа без води, і дає мені про це знати.

— Добре, добре, хай буде по-вашому... — сказав я кисло.

Олексю розсердився:

— Коли ви такі, то я вам більше ніколи нічого про Ліду не казатиму!

Однак, це була тільки порожня погроза. Випадок з зів'ялою квіткою, забутою, чи покинутою на лябораторному столі, зробив Олексю цілком божевільним від щастя. Він тепер говорив і сміявся безугаву та цілий світ бачив через рожеву призму свого щастя. Знову ті студенти, яких він збирався бити, стали його повірниками і щодня приносили йому якісь новини "від Ліди". Я вислуховував їх уже мовчки. Нетерпеливо чекав того моменту, коли всі вони роз'їдуться, і тільки зі страхом думав над тим, що може статися, як Олексю одного дня впаде до голови думка поговорити з Лідою.

Скоро, однак, я переконався, що мої побоювання є безпідставні і що Олексю ніколи

до Ліди не відважиться заговорити, а його необґрунтовані й цілком неокреслені, затверді надії на якесь невиразне щастя дратували мене й змушували часто відступати від своєї постанови — не втручатися в його диванний "роман".

— Скажіть, — спитав мене якось Олекса, — скільки ще лишилося?

— Чого лишилося?

— Приліпка з вас! Скільки ще лишилося, питаю, чекати мені на Ліду?

— Та почекаєте, поки вона заміж не вийде... — сказав я їдко.

— За Олексу...

— За вас вона не вийде, Олексо, вибийте це собі з голови!

— От, я ж казав, що ви — мухомор.

— А ви — сліпий Отелло! Невже ви такі короткозорі, що не передбачаєте, який кінець буде вашого кохання?

— Ні, я навмисне стараюся не заглядати в майбутнє.

— От, у це я вірю!

— Добре, що хоч у це вірите... До речі, ви маєте облігації?

— Звичайно, маю. І що з того?

— Нічого. Я так лише собі спитав, між іншим... А знаєте, шкода, що тепер заборонили ловити рибу, а то — пішли б, правда?

— Та пішли б, — погодився я, радий, що Олекса змінив тему. — Якийсь карась здався б на вечерю...

— А ви знаєте той анекдот про облігації? — спитав Олекса, і по його очах було видно, що він зайнятий якоюсь упертою думкою.

— Який анекдот?

— Та от той, як один нервово хворий виграв сто тисяч?

— А, той? Знаю. Стара річ...

— А цікаво, правда? — живо заговорив Олекса. — Лікар його підготовляє так обережно, знаєте, поступово і на кінець питає: "Що б ви зробили, коли б виграли сто тисяч?" А той нервово хворий відповідає: "Дав би вам половину". А лікар тоді з великої радости — брик! — перекинувся і вмер від розриву серця. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!..

Я, хоч уже не раз чував цей анекдот і в кращому виконанні, мимовільно засміявся, заражений Олексиною веселістю, а він уже схопився і в нервовому піднесенні спішно заговорив:

— Ходім, Павле, на рибу! Начхаємо на всі заборони й підемо просто до цукрозаводських ставків. Га? То ж буде страшно цікаво і ще приємніше, як з дозволом! Ходім!

— Ви, Олексо, здуріли зовсім! Таж там варта виставлена!

— Варта — єрунда!

— Та для вас тепер усе єрунда, і море вам по коліна. Але я ще не втратив глузду від амурної гарячки і за якогось дурного карася не маю охоти опинитися за ґратами.

— Ц-ц-ц!.. Приліпка з вас! А я от піду сьогодні вночі й наловлю риби...

— Ідіть. Але, як вас піймають...

— Та вже ж, як та мама синові казала: "Гляди, сину, як утопишся, то додому не приходи!" Ц-ц-ц!.. Ну, не хочете йти, не треба.

— Можемо піти десь трохи походити, але не на рибу.

— Ні, не треба нікуди йти. На рибу я виберусь сам. Коли хто не вірить у своє щастя — то не треба ризикувати, знаєте... А я вірю, що мені нічого не станеться і тому піду!

Я тільки зідхнув, бо вже бачив, що Олекса вперся, і івідговорити йогої нізащо не вдасться.

— І, до речі, — продовжував він, — чи ви б також умерли від радості, коли б виграли сто тисяч?

— Думаю, що не тільки не вмер би, а навіть не зімлів би.

— Я також ні. Коли б навіть мільйон, десять мільйонів виграв — навіть вусом не моргнув би... Між іншим, я не маю вусів, бо голюся, знаєте? То чим би моргав? Ц-ц-ц!..

Гарячковість Олексиного тону все підвищувалася, і я вже знав, що він на кінець скаже якусь несподіванку, як це завжди з ним бувало.

— Гроші для мене — єрунда, знаєте? — продовжував він. — Слово честі! Я їх завжди складаю копійка до копійки, але тільки на те, щоб матиприємність колись витратити... І от виграв би мільйон, чи десять, чи сто мільйонів — і нічого. Але коли б оце мені Ліда сказала: "Олексо, я люблю вас" — відразу вмер би зі страху на місці. Вірите?

— Вірю, — сказав я сміючись. — Але не збираюся вашої смерті оплакувати, бо Ліда вам того ніколи не скаже, як рівно ж і ви їй цих слів не скажете ніколи.

— Гм... — споважнів Олекса відразу. — А це треба неодмінно сказати?

— Неминуче! — категорично сказав я.

— Гм... А... а якось...

— Дипломатично, хочете ви сказати?

— Га? А, ну так, звичайно, якось інакше...

— Можна й інакше, — продовжував я дражнити мого приятеля. — Наприклад, підійти до дівчини... Та ви встаньте, я вам покажу це на практиці... Так... Уявіть тепер собі, що я — ви, а ви Ліда... Отже, ви підходите, берете її за руки отак-о, притягаєте до себе... Та не пручайтесь! Ні, зрештою, можете навіть пручатися: дівчата на перший раз також пручаються... Але ви не звертайте на це уваги, обійміть міцно за стан, отак-о, підійміть голову за підборіддя і... А з вами що?!! Олексо!

Я злякався не на жарт: Олексине лице налилося кров'ю і стало цеглясто-червоним, очі розширилися, як у вмираючого, або божевільного, а сам він раптом скорчився, ніби від нападу епілепсії.

— Олексо!!! — кричав я. — Олексо! Що з вами?!!

Олекса почав бліднути на очах, з цеглясто-червоного обличчя його зробилося восково-жовтим, а на чолі рясно виступили краплі поту.

— Ні, ні, — застогнав він, опускаючись у фотель і закриваючи обличчя руками, — це неможливо, що ви кажете!

— Та що з вами сталося, скажіть?!! Ви хворі?

— Так, я просто хворий від того, що ви тепер показали! Як можна?! Це ж... Це ж —

страшно аморально!

— Що аморально?

— Так поступати з дівчиною...

У мене відразу відлягло від серця, але одночасно я роззлостився.

— Тьху, до дідька! — крикнув з досадою. — "Аморально"! А як же ви собі женячку уявляєте?

Олекса провів руками по лиці й глибоко зідхнув, немов збудившись з поганого сну.

— Женячку? — перепитав задумливо. — Гм... Так то ж зовсім інша річ... То ж — власна жінка, а то — дівчина. Хіба ви не розумієте різниці?

Я вже починав сміятися:

— Це напевне про вас люди кажуть: "Добре було татові женитися з власного жінкою, а мене, ось, хотять оженити з чужою дівчиною"... Слово честі, ви — як той Гоголівський Подколесін... І що ви бачите неморального в тому, щоб обняти дівчину й поцілувати? Та ж відколи світ світом, стоїть, так робиться! '

— Чекайте, чекайте! — тер безжально чоло Олекса. — Ну... ну, добре... Підійти, обняти і... і обняти, одним словом. А як вона образиться? .

— Та чого ж образиться, коли вони тільки того й чекає?

— А ви звідки знаєте, що вона тільки того чекає?

— Коли б це була моя дівчина — то я знав би це напевне. А ви, коли не знаєте, то не пробуйте краще, бо може вийти погано.

— Я не знаю, справді...

— То чому ж тоді торочите мені, що Ліда вас любить, що сохне за вами, як рожка без води?!

— Га? А так, звичайно, я думаю, що вона... Себто, всі кажуть... Потім та рожка... І взагалі... Але це все ерунда, звичайно... Я хотів тільки знати, на випадок, коли вийде таке, як у вас з Галею... І тоді як?

— Що "як"? Ніяк!

— Починати обіймати іншу, так?

Я почував, що мені вривається терпець.

— Ат, Олексю, відчепіться від мене і не випитуйте! — вибухнув нарешті. — Коли ви не мужчина, а якесь непорозуміння, то наука теорії вам нічого не дасть! Ви й так ніколи жадної дівчини не обіймете, і ні Ліда, ні ніяка інша дівчина вам не скаже: "Олексю, я люблю тебе"!

Після цих слів я, на своє велике здивування, помітив, що обличчя Олекси раптом прояснилося, а з грудей вирвалося зідхання полегші.

— І добре! — сказав радісно. — Кажу вам, що я міг би померти в такому випадку зі страху.

— То навіщо ж тоді створюєте собі якісь ілюзії?! — напав я. — Пощо ж плачете якісь мрії?! А уявіть собі, що Ліда й справді у вас закохана, то тоді як? Тоді як, питаю вас?! Чи це було б чесно — закрутити дівчині голову, знаючи наперед, що ви ніколи не зважитеся її обняти, а від її признання можете вмерти?!

Олекса зіщулювся від тих слів, немов би я кидав на нього камінням, і знову закрив лице руками.

— Ах, це все дуже складне й тяжке для мене! — обіззався глухо. — Таке складне, таке болюче й страшне, що ліпше про нього не говорити...

— То ви боягуз!

— Я?

— Певно, що ви, а не я!

— Гм... Не знаю...

Олекса хвилинку щось уперто подумав і раптом розсміявся.

— А це цікаво, знаєте? — заговорив живо. — Влади не боюсь, міліції не боюсь, в'язниці не боюсь — взагалі ніяких ворогів не боюсь! А от Ліду я так люблю — і боюсь! Чому?..

Я погано спав ту ніч. Непокоїла мене думка про Олексу, і я вже дуже жалувал, що не відговорив його йти ловити рибу. Над ранком, коли я вже добре заснув, знову збудив мене якийсь підозрілий рух і притишені розмови під вікнами на вулиці. Я встав і відчинив двері.

— Що там таке? — спитав сусідів, які також повиходили з мешкань і стояли, ховаючись по темних кутках попід стінами.

— Та хто його знає... Щось є, а що — невідомо. Алярм якийсь, міліція й військо напoгoтiвлі. Може, щось починається...

— Ходімо ліпше по хатах, — запропонував чийсь розсудливий голос. — Не стіймо, щоб у якусь халепу не влізти...

На цю остоpогу люди мовчки заворушилися і почали розповзатися по своїх мешканнях.

"Бодай того Олексу біда взяла! — подумав я сердито, вернувшись до хати. — І вибрав же якраз ніч на рибу! Як не піймала його варта на ставках, то тепер готова піймати міліція в місті з речевими доказами..."

І я вже не спав до світанку.

Та ледве засіріло, як у двері постукав Олекса. Я пізнав його стукіт і зрадів.

— Ой, Олексо, Олексо! — покрутив головою. — Бити вас, та нема кому!

— Ц-ц-ц!.. — щасливо розсміявся Олекса й виклав на столик чотири великі рибини.

— Смійтеся собі на здоров'я, а я цілу піч не міг спати. Ви ж знаєте, що вночі був алярм?

Олекса засміявся ще веселіше:

— А знаєте, — спитав, — хто той алярм зробив?

— Може, ви?

— Я!

— Та йдіть!

— Слово чести! Пішов я, знаєте, до ставків, заліз у лози й сиджу. Ключуло раз, ключуло другий раз, ключуло й третій раз... Сьогодні добре клювало, знаєте... Я вже за-

кинув четвертий раз, а тут раптом коло мене у двох кроках: "Хто такий? Стій, бо. стріляю!" Ц-ц-ц!..

Мені пішов поза шкірою мороз, а Олекса жартівливо оповідав далі:

— А я тоді таким, знаєте, страшним, утробним голосом відповідаю: "Ви, хлопці, не лізьте сюди, бо тут таке побачите, що й життю своєму раді не будете! Деріть звідси, поки не пізно!" Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Чую — пошелепотіло. Спочатку тихо й обережно, а потім тільки — гуп — гуп — гуп! — аж земля трясеться. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Я так і знав, що сторожі побіжать по допомогу, а тому вже не чекав довго: як тільки кльнуло четвертий раз — зараз змотав вудки, забрав рибу і в ноги! Ц-ц-ц!..

— Бодай вам, Олексо, ні дна, ні покришки! — сказав я, обтираючи холодний піт з чола. — І що за дурне зухвальство?! Ну, а якби піймали?

— Ц-ц-ц!.. Приліпка з вас! "Піймали"! Кого, мене піймали? А фігу з маком! Я в одного пікета попід самим носом прошмигнув, а ви — "пійма-а-ати"! Давайте краще якусь миску, щоб рибу почистити. Додому вже не понесу, а так до вечора зіпсується...

Коли я пізніше йшов до праці, на всіх видних місцях красувалися свіжі й мокрі ще від клею остороги. В них сповіщалося, що цієї ночі в околиці цукрозаводу викрито цілий десант диверсантів, які мали на меті, очевидно, висадити в повітря цей важливий господарський об'єкт. Але, завдяки хоробрості й відданості сторожі, диверсантам не вдалося свій намір перенести в життя. Органи державної безпеки впали вже на слід і мають надію незабаром поставити злочинців перед судом советського закону, але одночасно звертаються з відозвою також до всього населення: кожного підозрілого затримувати й передавати в руки міліції, або ГПУ.

Увечері ми їли свіжу рибу й реготали до сліз, а в місті ще кілька днів не було спокою...

Випало так, що за тиждень приблизно перед закінченням навчального року в інституті мені треба було заглянути на одну пробну ділянку тютюну, що її заложено в колгоспі, віддаленому від міста на яких п'ятнадцять кілометрів. Комунікації з тим селом не було, і я мусів іти пішки. Тож, постановивши собі зробити це у вихідний день, я запропонував Олексі дотримати мені товариства. Той, звичайно, радо погодився, і ми пішли.

Поки дотюпали до села, поки я скінчив оглядати ділянку, поки ми вернулися назад — стояла пізня ніч, а на додаток насунулася густа хмара, з якої кресали грізні блискавки.

— Ви не добіжите додому перед дощем, — сказав Олекса. — Давайте завернемо до мене.

— Ні, дякую, Олексо... Я боюся вашої мамаш і не маю охоти з нею зустрітися.

— Ну, от іще єрунда! Ви ж зі мною. Ходіть!

Я хотів протестувати, але в той самий момент линула така злива, ніби в небесах зробилася діра на всю ширину склепіння.

— Скоро! Бігом! — крикнув Олекса і погнав уперед.

За пів хвилини ми вже були біля його хати.

— Сюди, за мною, через паркан! — кричав Олекса.

Ми перескочили паркан, пробігли попід деревами й опинилися під захистом піддашся.

— Тепер чекайте, а я піду розбуджу батька, — сказав мій приятель і завернув за ріг будинку.

Незабаром двері, біля яких я стояв, відчинилися, і в них з'явилася постать Олексиного батька.

— Заходьте, заходьте, — прошепотів він тихенько, взяв мене за руку й повів у пійтмі вперед. — Обережно, тут скриня... А тут — бочка... Не зачепіться... А ось тут — двері. Прошу...

Шаркнули сірники, заблисло світло нафтової лямпи — і я побачив нарешті кімнату. Була вона досить маленька й бідно обставлена: два ліжка, великий стіл, два стільці і стара шафа. Все це стояло тісно одне побіч одного, так що в кімнаті ніде було обернутися.

— Біжи, сину, принеси хліб, сало й усе, що там знайдеш, — говорив тихо старий Ухо. — Там у печі чайник, напевне ще теплий... Та тихо, щоб мамаші не збудити...

— Не клопочіться, — поспішив я при згадці про "мамашу". — Я ось тільки перечекаю, поки дощ перейде, і піду додому.

— Ну, навіщо ж час дармувати? Поки дощик собі йтиме — ви й підкріпітеся, — відповів басько.

Олекса безшумно вислизнув з кімнати, і ми лишилися зі старим удвох. Це був надзвичайно милий дідок з блакитними ласкавими очима, сивенькою борідкою і малесеньким, мов гудзичок, носиком. Ступаючи по хаті, він сильно налягав на ліву ногу і чомусь видався мені дуже подібним до Олекси в ті часи, коли він шкутильгав після випадку з колінним яблуком.

— Так, так, — говорив Ухо, — Олекса мені про вас часто оповідав, а от все нема нагоди познайомитися... Мій Олексій дуже вас любить, знаєте, за те, що ви часто смієтесь...

Я трохи зніяковів.

— О, це правда, — мусів признатися. — Якийсь я такий смішливий від дитинства. Тепер часом самому за себе соромно, бо ж уже й літа не ті, а от не можу своєї натури примусити до стриманости.

— Дозвольте з вами не погодитися! — запротестував Вухо. — Веселість — це перша ознака щирости й доброти людської. Веселости й здібности сміятися людина не повинна соромитися, без огляду на свій вік. Я не люблю і попросту боюся людей, які не сміються й не жартують...

Увійшов і Олекса з вечерею. Спритно й охайно, як вправна господиня, порозставляв посуд на столі, накраяв хліба й запросив мене вечеряти.

Уминаючи хліб з салом та попиваючи ледве теплий чай з медом, ми прислухалися до бурі, що шаліла надворі, обмінювалися незначними думками, і в кімнаті запанувала

тепла, дружня атмосфера.

— Ну, подобається вам мій татко? — спитав Олекса, роблячи наголос на "о".

— Дуже подобається, — відповів я щиро і цим дуже втішив свого приятеля.

— Е-е, ви ще його не знаєте, — гордо сказав Олекса. — Він тепер, знаєте, трохи прибитий і на вигляд плохенький, а насправді, то мій татко — герой!

З тими словами він присунувся до батька, обняв його однією рукою за плечі, а другою почав гладити по обличчі. І стільки ніжності показалося в його скісних очах, що я глибоко зворушився і навіть трохи розгубився. Чомусь досі ніколи собі не уявляв, щоб Олекса, цей кострубатий і дикуватий Олекса, міг пеститися, як мала дитина. А батько, видно звиклий до таких виявів ласки, сидів тихо і блаженно мружився, ніби кіт, якого лоскочуть поза вухами.

— Ви ще не знаєте, який хоробрий мій батько! Не вірите? — спитав Олекса, хоч я ніякого недовір'я не виявляв. — Адже він у японську війну золоту медаль за хоробрість дістав, слово честі! Я б навіть показав, але вона в мамаші. Мамаша її забрала... Батько заслужив, ногою заплатив і одержав, а мамаша носить! Ц-ц-ц!.. Не вірите? Вона має такий капшук на шиї, знаєте, і там ховає гроші, перстені, сережки й татову медаль. Цілий сейф! Ц-ц-ц!..

— Та, годі тобі, Хівре ти довгоязика! — пригрозив старий пальцем.

— Нічого, татку, це ж — Павло: йому можна все говорити... І взагалі, — тягнув далі Олекса, — мій батько має твердий характер, знаєте? Один тільки раз у житті піддався "силам переважаючого ворога" і за це карається по сьогоднішній день. Ц-ц-ц!.. Татку, розкажіть, як вас оженили.

— Ну, ще що вигадай!

— Та розкажіть, це ж так цікаво! Не хочете? То я сам розкажу. Можна?

Ухо сумно всміхнувся і тільки рукою махнув.

— Знаєте, як це було? — почав Олекса.. — Ще перед японською війною, коли мій татко мав обидві ноги здорові, поїхав він на Різдво до своєї тіточки в Саратов. Тітка, знаєте, за одного кацапа вийшла заміж... Ну, поїхав, з тітчиною родиною познайомився, а вони й учепилися: "Тебе, — кажуть, — Мішка., оженити треба. Дамо тобі взамін за тітку-хахлушку нашу рускую девку". А татко... Татку, ви хотіли женитися?

— Та де ж там! — знову махнув рукою Ухо. — І не в голові мені було...

— А бачите, бачите! Не хотів! Насильно його оженили! І то на Масляну! Поті поїли, поті блінами годували, поки свого не зробили...

— О, що правда, то правда! — вмішався в розмову Ухо. — По цей день про бліни не можу спокійно слухати. І до горілки я охочий зроду не був, коли ж вчепилася бісова кацапня, як шевська смола: "Пей, Міхаїл Іванич, пей, не брезгуй намі, не вороті рожі, не то — морду набйом!"

І так, то просили, то пригрожували, поки не впоїли до безтями. Що було потім — не знаю. Знаю тільки, що сідав я до столу в тітчиній хаті, а прокинувся на чужих перинах і серед чужих людей. Ще не прочумався, очей не роздер, як слід, а на мене й напали з

усіх сторін, як саранча: "Ну, що ж, Михайл Іванич, кагда ж свадьбу іграць будем?" Я тільки очі вирячив: яка свадьба, де, з ким?! А мені й кажуть, що я вночі посватав доньку господаря дому. П'яного від тітки привезли, п'яного й засватали... Ет!

— Бачите, бачите! — підскакував на стільці Олекса. — Думаєте, по добрій волі і свідомо мій татко оженився? Фігу з маком! Підступом оженили його, підступом... Далі ще цікавіше буде... Розкажуйте, татку!

— Ет! — кисло скривився Ухо,. — Тобі цікаво, а мені й згадувати не хочеться!

— То я розкажу.

— Та розкажуй, коли маєш охоту...

— Найцікавіше було з "невестою", знаєте. Як батько не просив, як не переконував — не хотіли показати: "Ти, — кажуть, — вчора її бачив, а вдруге побачиш під вінцем". Видно, моя мамаша особливою красою не визначалася. Ц-ц-ц!.. Ну, татко тоді й вперся: "Коли не покажете — не визнаю ніякого сватання!" А вони... Татку, як це було?

— Та ти ж знаєш, чого чіпляєшся? — з удаваною неохотою сказав Ухо, але, зараз же почав живо продовжувати: — Хотіли мене тоді вбити, знаєте... Казали, що я їм сорому на ціле місто наробив... Та з убитого жениха вже не зробиш, і капання знову взялася мене частувати: то блінами, то горілкою; то горілкою, то блінами, і з хати не випускають навіть за поріг... Тоді й я взявся на хитрощі: вдав, що годжуся, співаю разом з ними, молоду хвалю, хоч і не бачу її далі, а, сам потихеньку свою горілку з чарки під стіл виливаю. Довкола всі п'яні, як темна ніч, тож і не дуже теє помічали... А коли вже так по півночі і гості і господар попадали, де хто був, я смикнув з хати. Обійшов ціле подвір'я — брама на замку, а частокіл такий високий, як у фортеці — ні перелізти, ні перескочити. І пес величезний на ланцюгу, аж казиться, так гавкає. Хоч-не-хоч, вернувся я в хату. А в хаті сморід такий, що дух забиває. Вийшов надвір — надворі знову дух від морозу забиває. А в мене — ні кожуха, ні шапки — все десь поховали. І що його робити? Думав я, думав, та нічого путнього не придумав, бо все ж п'яний був. І вже не знаю, як це мені в голову прийшло — потягнути миску з блінами й піти до собаки. Тільки ж справді взяв я ту миску на оберемок (а в ній, знаєте, так з пів копи блінів було, кожний у солом'яного бриля завбільшки) і потащив до собачої буди.

Про пса, видно, забули в цю суматоху, бо голодний був дуже. Як тільки зачув бліни — відразу гавкати перестав, лише скаче, рветься на ланцюгу, хвостом крутить і вищить. Я кинув йому одного бліна — він хап! — і проковтнув. Я другого кинув — те, саме. І я бліни кидаю, кидаю, а сам боком-боком, далі зігнувся і в буду шусть!

Собачище здоровенний був, як теля, тож і буду велику мав, гарно соломою вистелену. Щоправда, для мене видалася вона трохи тіснуватою, але нічого. Якось ноги підібгав і вмоствився. Поки пес масляну над блінами скінчив — я-вже й заснув на свіжому повітрі, як убитий. Проспав до білого дня, а коли прокинувся, побачив, що лежу в собачих обіймах — їй-бо! Тільки хотів я поворухнутися, як собака — грр! — і мені до горла! Я притих — і собака заспокоїлася. Я спробував удруге поворухнутися, а собака знову — грр! — і до горла. І що ти його в світі Божому робитимеш? Скорчені ноги стерпли, чуприна, чую, інеем вкрилася, спина задеревіла від холоду, а

поворухнутися не с.мій!

Лежу і мало не плачу.

Нескоро-нескоро чую крик у хаті, біганину і лайку погану: "Женіх пропал! Где Мішка? Удрал, сукін кот! Іщіте Мішку!"

А під воротами — дзень-дзень-дзень! — і гукають: "Відчиніть!"

— Гості їдуть! Гості їдуть! — кричать у хаті. — Гості приїхали, а жениха нема! Ах, стид який! Шукайте Мішку!

Ворота відчинили, а в них справді гості на санях в'їжджають. Коні в дугах, на дугах "бубенци" й стрічки кольорові — весільні гості, одним словом.

Я лежу ні живий, ні мертвий і думаю собі: "Що то з того всього буде?"

Коли ненароком господиня миску від блінів під собачою будою побачила й пішла забрати, та при тому мене вгледіла..

— Сюди, сюди! — верещить. — Ах, страх який! Цербер жениха задушив і в буду затагнув!

Собака, бачите, Цербером називався...

Заохкали заайкали всі, та коли побачили, що я живий, зараз почали мене, лаяти й обзивати всяко.

— Вилазь, — кричать, — сякий-такий! Гості з'їхалися, молода вбрана, до вінця треба їхати, а тебе по собачих будах носить!

— Та чи ви подуріли?! — гукаю. — Масляна кінчається, а ви весілля надумали?! Гріх!

А вони:

— Це не твоє діло, а попівське! Ми тут такого попа маємо, що він і на саме Усікновення Глави звінчає, і вже домовилися з ним. Вилазь!

— Ба ні, — кажу, — не вилізу і до вінця не поїду!

— Не вилізеш?

— Ні!

— Ну, то женихайсш з собакою! Цербер, ату його, ату!

Цербер шерстину наївив, чортом на мене дивиться і починає гарчати. От-от — і в горло вгризеться, а боронитися ніяк.

Хто знає, як би воно скінчилося, але тітчин чоловік вмішався:

— Не руште його, він надумається! — а тоді до мене: — Ти, Мішка, брось дурака валяти і кінчай діло з честю. Сам же при свідках руки молодії в батьків просив, а тепер — назад? Так не годиться!

— Кий, — кажу, — чорт "просив"?! П'яний був, як устілка, і нічого не пам'ятаю.

— А ми пам'ятаємо! І нічого тобі не допоможе. Мусиш тепер до вінця їхати, або життя зректися: у нас, брат, закони тверді!

— І я, — відповідаю, — також твердий: краще загину, а до вінця не поїду!

— Побачимо! — сказав тільки мій дядечко і пішов з гостями в хату.

Але воно, знаєте, тільки легко так сказати: "загину!", а насправді то воно не так легко смерті в собачій буді чекати.. Тож я пролежав до вечора, а тоді й піддався:

— Давайте, — кричу, — мені горілки, а тоді робіть зі мною, що хочете!

Тут усі зраділи, собаку забрали, а мене напоїли. Та так напоїли, що я не пам'ятаю ні шлюбу, ні весілля. Вірите, що отямився вже в поїзді, як зі своєю законною супругою додому їхав. Тільки в поїзді побачив, як вона виглядає, і довідався, що її звать Лисаветою, бо й імени її я не знав. Така була моя женячка, знаєте...

— Ц-ц-ц!.. — захіхікав Олекса. — Татко, замість чет вероногого Цербера, вибрав двоногого!

— А ти мовчи, синашу! — суворо, наказав Ухо. — Як-не-як, а вона тобі мати!

— Не мати, а мамаша, — поправив Олекса.

— Ну, все одно...

— Ні, не все одно! Мати ніколи дітей не зрікається, а мамаша...

— Годі! — встав Ухо. — Ви, Павле Степановичу, вже не підете додому. У нас переночуєте. Дивіться, як той дощ ллє і ллє.

Я ще раз кинув оком по тісній кімнаті, пригадав собі "Цербера" в особі мамаші і став відмовлятися. Але і Олекса і його батько мене не пустили.

— Ви не дивіться, що тут два ліжка, — говорив старий Ухо. — У мене є ще "літня резиденція", і я там залюбки сплю. Тож я й сьогодні туди піду, а ви з Олексою тут будете.

Й стало на тому, що я таки лишився ночувати. Вірніше, доночувати, бо була вже деь друга година.

Ухо побажав нам доброї ночі й залишив нас з Олексою самих. Але за хвилинку, зовсім так, як робив Олекса, вернувся і сказав до мене:

— Ви, Павле Степановичу, не дивуйтеся і не посуджуйте мене, старого, за довгий язик.

— Але ж бо, Михайла Івановичу!

— Ні, ні! Послухайте мене! Я сам ворог того, щоб домашнє сміття на люди виносити, бо в родині всяке буває... Тільки ж, от, у нас нема родини, розумієте? Нема! Тільки я й Олексій родина. Решта все — вороги! Ціле життя для них працював, все їм віддавав, а вони мене ненавидять за це. Мене й Олексу. Ми чужі в цьому домі, хоч тільки ми втримуємо його, а решта живе з нашої праці. І за це ще й ненавидять нас, вважають нас чимсь гіршим, як рабами. Це не фігуральний вислів, не думайте, і не перебільшення. Це правда, якої ви не можете навіть уявити собі! Серед зовсім чужих людей для нас нема чужіших, як у власній родині. "Родині"! Ет! Добраніч!

І старий пішов, а ми мовчки переглянулися з Олексою, потім пороздягалися й лягали.

Та, хоч я був смертельно, втомленим, але на незвичному місці, а може й під впливом недавньої розмови, спати не міг. Задрімавши, зараз же прокидався, обертася з боку на бік і нетерпеливо чекав ранку. Дощ ущух, і я вже пішов би додому, коли б для цього не треба було будити Олексу, який спав солодко й спокійно.

Уже розвиднялося, і крізь зачинену віконницю упав до середини перший неспівий промінь сонця, як у сонному будинку почулося шамотіння, скрип і чийсь

глухі, але важкі кроки, що зближались до нашої кімнати. Я причаївся з неприємним передчуттям і надслухував.

Клацнув замок, двері відчинилися, і в них, мов копиця сіна, просунулася постать старої Ухової. Розхристана й розпатлана, виглядала в присмерку кімнати, як ілюстрація з казки про Бабу-Ягу, і мені поза шкірою аж мороз пішов. Переступивши поріг, Ухова безпардонно штовхнула ногою стілець, на якому висіло акуратно розвішене Олексине убрання; взяла штани й почала шукати по кишенях. Витягла гаманець, відчинила віконницю, висипала з гаманця на свою відьомську долоню гроші і стала їх рахувати тремтячими костистими пальцями.

Я визирав з-під коца й зі страхом думав над тією сценою, яка відіграється, коли Ухова виявить присутність несподіваного інтруза* у своєму родинному кублі. Помітив я також, що Олекса вже не спить і дивиться на матір широко відкритими очима.

Ухова хитала головою, шамкала щось собі під своїм довгим носом, а потім злісно grimнула, на ціле горло:

— Альошка! Ей, Альошка! У тебе ще позавчора було тридцять шість рублів і сорок копійок. Тепер є тільки чотирнадцять рублів і десять копійок. Решта де?

Олекса сів на ліжку й камінним поглядом видивився на Ухову. По його обличчю, освітленому сонцем крізь відкрите вікно, видно було, що переживає якийсь надзвичайний момент, що в його душі назріває щось зовсім нове, і він намагається це нове почуття пізнати й зрозуміти.

— Ну, чого ти гапишся*?! — ревнула Ухова голосом, якому міг позаздрити кожний генерал. — Кажи, куди гроші подів?!

Олекса перекинувся на подушку й раптом засміявся:

— Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. — хіхікав він якось особливо радісно. — А от не скажу! Нізащо не скажу! Ц-ц-ц!..

Ухова розгубилася:

— Ти що?! — спитала здивовано. — Рехнувся?[\[3\]](#)

— Рехнувся, рехнувся! — погодився Олекса крізь сміх і сів знову. — Рехнувся від несподіванки!

— Від якої такої несподіванки?! — зловіщо насувала Ухова на сина.

— Бо сьогодні, — захлинаючись від утіхи, скоромовкою пояснював Олекса, — я відчув свою силу, знаєте? **Сьогодні одному Олексієві увірвався терпець**, знаєте? Сьогодні — одному, а завтра може увірватися і всім, розумієте? **Всім тридцятьом мільйонам Олексіїв!** Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Чого ви так дивитеся? Дивно нам? Москва у соляний стовп обернулася! Ц-ц-ц!..

Я не бачив обличчя Ухової, але напевне воно було окаменіле від здивовання, як і вся її постать, обернена до мене плечима.

— Та ти що?! — нарешті спромоглася вона на слово. — Ти справді з глузду з'їхав, чи знущаєшся наді мною?!!

— Ну, от! Ну, от! — радів Олекса. — Чиста Москва! Як тільки підлеглий посміє голову підняти — зараз кричить, що це божевільня, що це знущання над нею! Ц-ц-ц!..

Ухова зі страхом заточилася два кроки назад і стала ні в сих, ні в тих. А Олекса, подивившись на неї, закрив руками обличчя і затрясся, хіхікаючи.

— Ой. мамашо! — вистогнав благально. — Та йдіть умийтеся і приведіть себе в порядок, бо я не можу на вас без сміху дивитися! До кого ви подібні?

— А-ах! — оскаженіла Ухова і впустила гаманець на підлогу. — Та ти як смієш наді мною сміятися?! Та ти як смієш зі мною так говорити?! Та ти забув, що в цьому домі моя власть?! Та ти знаєш, хто ти такий?! Ах, ти ж мерзавець, дрянь, ідіот нещасний!!! Гроші де, я питаю?! Гроші куди подів?! Гроші, гроші, гро-о-о-ші!!! — і вона кинулась на Олексу, націлившись своїми кігтистими пальцями йому просто в очі.

Але Олекса миттю перехопив її руки і затиснув у одній своїй сильній долоні.

— Власть! Власть! — корчився він у приступі спазматичного сміху. — Опудало в коноплях також напевне думає, що воно власть, поки горобці його бояться! Подивіться на себе в дзеркало і тоді скажіть, яка з вас власть?!

Ухова також корчилася від безсилої злоти,:

— Очі тобі твої безстыдні видряпаю!!! Рот від вуха до вуха роздеру!!! Мазепинець проклятий!!! Хахол безмозкий!!! Ай!

Останній вигук Ухова зробила вже в повітрі, піднесена високо дужими Олексиними руками. Я оціпенів, сподіваючись, що за секунду вона гримне на підлогу й обернеться в кривавий біфштек. Але Олекса зараз же обережно поставив матір на підлогу і зловіщотихим голосом сказав:

— Мамашо, ці слова я чую від вас останній раз! Зрозуміло? Дарую вам їх тільки тому, що ви мене на світ привели. І запам'ятайте собі: шанувати тих, хто вас хлібом годує, я вже не навчу, але примусити поводитись пристойно зумію! Тепер ідіть собі з Богом і не доводьте мене до гріха...

Здавалося, що Ухова вже скорилася. Але, як тільки ноги її відчували тверде опертя, вона знову гадиною наскочила на сина і на цей раз вхопила його за, волосся:

— Гроші де подів, я питаю?! — засичала йому в обличчя. — Де твої гроші?!

Скісні Оле'ксині очі, як і завжди в хвилини гніву, стали круглі, як у сови, і я бачив, що він уже не панує над собою. Але в той же самий час він не старався боронитися, чи видертися в матері з рук, і усміхався нічого доброго не віщуючою усмішкою.

— Гроші? — повторив тихо. — Я вам зараз покажу, де мої гроші!

З тими словами він подався трохи вбік і простягнув позад себе руку, де на стіні в піхвах висів великий мисливський ніж. Піймавши однією рукою матір за блюзку, Олекса другою рукою вихопив ножа з піхов і засміявся вголос. Був такий несамовито страшний з цим сміхом на устах і з ножем у руці, що Ухова відскочила від нього, завилася звіриною і повалилася ничком на ліжко.

Немов випущений з праці, я перелетів через стіл і навалився ззаду па Олексу. "Олексо!!!" — "Не підходьте!!!" — цих два крики зіллялися в один, і в той же самий момент, діставши справді слонячий удар ногою в живіт, я заточився і вгруз між столом і стільцем на підлогу. Впав і заплющив очі, щоб не бачити страшної сцени матерівбивства.

Тріск розірваної блюзки, стогін, потім ще один дивний звук — і оклик перемоги:

— Ось де мої гроші! Ось!

— Не смій! Віддай! Там моя обручка й сережки ще від матері!

Я відкрив очі, здивований, що чуто голос "зарізаної" і побачив зовсім недушегубну картину: Олекса тримав високо в руці відрізаний зі шнурка капшук, брудний і туго набитий, а Ухова жадібно простягала до нього руки.

— Те, що ваше, мамашо, — відповів Олекса, ховаючи капшук у кишеню, я вам віддам. Але гроші підуть до батька. Знаєте? З сьогоднішнього дня всі гроші будуть у батькових руках. Тепер ходіть, я вам поможу вмитися. У нас гість у домі, а ви виглядаєте так, що просто соромно за вас.

Тут лише Ухова зауважила мою присутність і спробувала було за звичкою розкритися.

— Що? Хто?! Яким правом?! — та потім махнула рукою і глибоко зідхнула: — Робіть собі, що хочете: я вже тепер більше не господиня...

Була зламана й апатична..

— Якраз навпаки, мамашо, — заговорив Олекса, підіймаючи розкидані по підлозі гроші й гаманець. — Ви тепер щойно будете господинею: ось зараз нам сніданок приготуєте, гостя привітаєте, а потім ми вже порадимось, хто і що має робити. Ходім, ходім, я вам поможу вмитися...

І він, лукаво підморгнувши мені одним оком, вивів матір з кімнати.

Користаючи з моменту, я почав спішно одягатися, і тільки дивувався, чому на цей весь крик не прибігли ні сестри, ні старий Ухо. Та зараз же зміркував, що такі колотнечі в домі — справа звичайна, і тому на них ніхто не спішиться реагувати.

Тільки це подумав, як у коридорі задудніли босі ноги вперед, почувся невиразний вигук страху, опісля ноги задудніли назад і в середині дому залунав повий крик:

— Танька, вставай! Альошка над мамою знущається: з бочки вмиває!

— Брешеш!!!

— Слово чести! Хапай, що можна, і ходім того ідіота провчимо!

А знадвору в той самий час почувся інший голос:

— Що це ти?! Що сталося, Олексію?

Відповідь Олекси заглушило тупотіння па цей раз двох пар босих ніг, що гураганом пронеслися через коридор, і дальші вигуки:

— Ох! Справді!

— Ах! Чим же його?

— Папа, чого ж ви стоїте, як балван?!

— З одного ж кодла!

— Бий, Машка!

— І того старого осла заразом!

Я кінчав одягатися з таким поспіхом, що в мене аж руки тремтіли, а в голові все крутилися вислови: "Домашня революція", "Чужа сім'я — темний ліс. Сторонній людині нема чого туди мішатися"...

Страх і обридження перед усякими скандалами й родинними сварками, притаманні мені від народження, керували всіми моїми рухами. Тож, не цікавлячись тим, як скінчиться та "родинна революція", я шмигнув з кімнати, метнувся сюди й туди по незнайомому будинку, знайшов парадний вихід, відімкнув двері й утік. Ідучи вулицею, чув, як перемовлялися між собою сусіди:

- Що це знову в Ухових?
- А біда їх знає! Напевне стара знову воює...
- От кара Божа з такими сусідами! Вже від самого світанку спокою нема!
- А цей що за один?
- Та либонь приятель Альошин...
- А, то певно, через нього щось і вийшло!
- Чи не сватався він до котрої?
- Ха-ха-ха!

Мені видавалося, що насмішливо-цікаві погляди стрілами впираються в мої плечі, і я поспішив чимскорше завернути за ріг вулиці.

Кілька днів я ходив під враженням того випадку, дивуючись і непокоячись, і що Олекса не приходить. Пару разів було поривався навіть іти до нього, але бракувало мені відваги. Зрештою, був переконаний, що до випускного вечора в хемічному інституті Олекса таки прийде. І так сталося: прийшов саме напередодні.

Прийшов, постукав і, коли я відчинив, привітав мене своїм звичайним: "А-а, ви дома?", немов би не сподівався мене застати.

— Де це ви пропадали? — спитав я, коли Олекса сів на своє улюблене місце — у фотель.

- Ніде не пропадав. Дома сидів. "Здобутки революції закріплював". Ц-ц-ц!..
- Ну, і що? Заспокоїлося все? Прийшло до порядку?
- Тепер уже все в порядку. До речі, я вам запрошення на завтрашній вечір до інституту приніс. Ви ж підете?
- По правді сказавши, не маю охоти.
- Чому?
- Та хоч би й тому, що убрання порядного не маю.
- Ет, ерунда! Наші студенти і такого не мають, як ви.
- Так то ж студенти, а я, як-не-як, науковий робітник.
- Ну, все одно. А хочете, то я вам своє нове позичу?
- Ні, дякую. Як уже й піду, то піду так, як є. А взагалі, кажу вам, що не маю охоти.
- Чому?
- Та бо чого піду?
- Приліпка з вас! Та там же Ліда буде.
- І що мені з Ліди?
- Ну-у! Вам — ні, але мені...
- А вам хочеться перед прощанням, на Ліду бодай здалеку подивитися?

Олекса подарував мені довгий-предовгий докірливий погляд і наостанку роздільно вимовив:

— Му-хо-мор!

— Ди-пло-мат! — відповів я.

— От і неправда! — занетерпелився Олекса. — Дипломатію тепер набік! Тепер буду з Лідою говорити просто!

— Ого! — кпив я.

— Ви ще мені не вірите? Навіть після того, що бачили, не вірите?! І... до речі, чому ви тоді втекли, герой?

— Ах, Олексо, не питайте мене нічого! Мені дуже неприємно, про той випадок згадувати...

Олекса почав чомусь пильно оглядати свої руки і заговорив з трудом:

— Вам неприємно, а мені? Ви ж знаєте, що я своїх "ніжних сестричок" тоді побив до крові?

— Що?!

— Так, побив. За те, що кинулися на батька, і... і взагалі за все... Бридко! Страшно бридко! Мені й досі здається, що я маю знаки на руках, вірите? Ух! Це справді гидко! Але, — подивився на мене, шукаючи підтримки, — нарешті це треба було зробити, правда?

Я не знав, що відповісти, і тому мовчав.

— Ага! — образився Олекса. — Ви в глибині душі засуджуєте мене, тільки не маєте відваги того сказати мені в очі?! А я вам скажу, що, хоч це жахливо, огидно, але я не жалую! Не жалую нічого! Навпаки, коли б треба було це раз ще зробити — зробив би ще раз, ще десять разів, ще сто разів, розумієте?! Зробив би, бо мені увірвався терпець, знаєте?!

— Та чого ви кричите, Олексо?

— Кричу, бо ви — як той Харитон! Ви не вірите мені!

— Та чому ж не вірю? Вірю!

— Вірите?

— Звичайно. Вірю і після того випадку розумію вас вповні.

Олекса відразу заспокоївся:

— Дайте руку!

Я дав.

— От... І добре... Знаєте, Павле, це справді треба було зробити... Жалую, що не зробив раніше. У нас тепер тишина і мир дома. Вірите? Танька з Машкою поїхали до Саратова, а мамаша стала цілком іншою.

— Як?! Ваші сестри виїхали?!

— Виїхали. Зі мною розмова тепер була коротка, знаєте: пішов, купив квитки на залізницю, дав трохи на дорогу і — марш!

— А батько що на це?

— Батько? Батько завжди зі мною руку держить. Він сам, власне, і почав: "Що ж це

ви? Олексієві до смерти на шиї сидітимете? А як він оженився, то що буде?" Чуєте, Павле, так і сказав: "Оженився"! Ц-ц-ц!.. Тепер, знаєте, хочу, чи ні, а мушу з Лідою оженися. Ц-ц-ц!..

— Тепер уже пізно про це говорити.

— Чому?

— Та як "чому"? Тому, що Ліда зараз же виїде. Адже не думаєте в неї з першого вечора руки просити?

— Певно, що ні. Я тільки так собі поговорю трохи, дам дещо зрозуміти...

— Дипломатично?

— І чого ви з тією дипломатією причепилися?! Раз уже вам сказав, що ніякої дипломатії! Говоритиму просто.

— Хотів би я це бачити...

— Отже й побачите, мухоморе, побачите! Ви й тоді не вірили, коли я казав про "родинну революцію", і що? Переконалися?

— Ой, Олексю, прошу вас ще раз: не згадуйте мені нічого про ту революцію! Я мало не вмер зі страху, як ви над матір'ю ножа занесли.

— Що?!! — підскачив Олексю. — Я над матір'ю заніс ножа?!! Та ви здуріли?!!

— Ви хіба того не пам'ятаєте? — щиро здивувався я.

— Того не було, не вигадуйте!

— Ну, як не було?! А чим же ви капшука в неї відрізали?

Олексю видивився на мене переляканими очима і зблід.

— Ах, правда! — сказав шепотом. — І... і вона справді могла подумати, що... Ні, я цього не можу навіть вимовити! Але, слухайте, Павле, — почав гарячково з нотами благання в голосі, — як же це може бути? Ну, наприклад, ось я візьму вашу бритву. Чи ви зараз подумаєте, що я хочу вас зарізати?

— Ні, Олексю, не подумаю, бо не маю ніяких підстав до того. Ми ж говоримо спокійно, не сваримося, не ображаємо один одного.

— Ага, так, так... Тепер уже розумію... Виходить, що... Гм... — Олексю почав терти з усієї сили чоло. — І вона **це** подумала?

— Напевне. Коли ваша мати й змінилася тепер, як ви кажете, то найбільше, я думаю, саме через те, що перелякалася.

— Злякалася смерті?

— Звичайно.

— Гм... Я бачив, що вона перелякалася, але думав, що через капшук... А до речі, — раптом повеселів віл, — моя мамаша тепер справді зовсім змінилася. І батько також змінився. Взагалі все життя змінилося, знаєте? Батько, знаєте, такий самовпевнений, випростуваний, і навіть голос у нього став інакший. Слово чести, як почав мамаші вичитувати всі її гріхи, як почав докоряти, то мамаша слухала, слухала, а потім йому в ноги — бух! Плаче і говорить: "Простіть мене, Михайле Івановичу, каюся! Як ви мене за ціле життя ні разу не вдарили, за коси не волочили, то яка ж з мене й жінка була?" Батько її підняв і каже: "Бог простить!", а мамаша тоді другий раз — бух! І так до трьох

разів. Смішно! Понад сорок років тільки зневажливими словами батька обзивала, а тут раптом "ви" і "Михайло Івановичу". Ц-ц-ц!..

— Та добре й це, — усміхнувся я.

— Бачите, бачите, ви б уже й на це погодились, а батько — ні! Знаєте, що він сказав? Він сказав: "Ти, Лисавето, мені в домі (розумієте? "Мені в **домі**"!) своїх кацапських звичаїв не заводь! Називай мене і звертайся до мене, як наш закон велить. Та з сусідами помирись, і щоб я більше сварок не чув!" І, думаєте, стала сперечатися? Ні, ні слова не сказала проти. Така покірна, така покірна, що мене просто злість бере. І чому, скажіть, людині не бути людиною? Ні, або на шию вилізе, або під ноги стелиться, як чийось силу відчує. Гидко! Московську натуру, видно, неможливо змінити, знаєте?

Я не відповів нічого, і Олекса також задумався. Потім потер руки, затиснув долоні колінами й усміхнувся:

— Ліда такою не буде, правда, ні?

— Ні...

— "Ні-і-і"! — перекривився Олекса. — І чого ж так багатозначно? Хочете сказати, що Ліда моєю не буде?

— Хочу.

— Ну, скажіть, мухоморе, скажіть, — заломив руки Олекса, — чому ви такий... мухомор?! Скажіть, чому ви мені не вірите?

— Бо ви й самі собі по вірите, Олексо, і тому так багато на цю тему говорите. Ніби переконали мене, а хочете переконати себе.

— А ви звідки знаєте? — здивувався Олекса.

— Господи, та чи я ж вас уперше бачу?

Олекса подивився на мене ворожо й задумався. Потім схопився з місця й з виразом скрайньої розпуки закричав:

— А я вам докажу, мухоморе! Я вас уже не раз здивував, але на цей раз-то ви побачите ще насправді, що я можу зробити! Ви тільки очима будете кліпати, знаєте?! І взагалі я не хочу вас бачити!

Встав, забрав свого капелюха й пішов. На порозі ще зупинився і спитав:

— Слухайте, ви, приліпко, і ви також подумали тоді... Ну, тоді з тим капшуком... що я... що маю намір?..

— Подумав.

— То ви — свиня!

Тріснув дверима і зник.

Я лише всміхнувся: Олекса, як Олекса — чудасій. Гніватися на нього за грубіянство я не вмів, а дивуватися відвик. Знав тільки, що він неодмінно ще вернеться, і тому навіть дверей не замикав, хоч уже був час лягати спати.

Дійсно, не пройшло й п'яти хвилин, як скрипнули двері, і з порога, донісся голос Олекси:

— Слухайте, ви, вчений ботаніку, маю вам щось сказати...

— То ходіть сюди ближче.

— Не піду! Ви готові ще злякатися, а потім будете говорити, що я і вас хотів зарізати... Вийдіть...

Я вийшов на поріг.

— Слухайте, приліпко, я незаслужено вас образив... Ви не є свиня. Коли б ви навмисне таке про мене подумали, то ви були б свинею. Але ви подумали помилково, правда? Тому ви не свиня, а просто дурень. Стільки років мене знаєте, а могли щось таке страшне допустити! Але я не гніваюся, бо це ви так ненароком подумали. Тепер можете замикатися і спати. Завтра побачимося.

Маєш тобі! Оце. так перепросини!

Лишившись сам, я ще довго сміявся, але не гнівався на Олексу, бо розумів його добре: по природі своїй він ні в чинах, ні в намірах, ні в думках не міг бути душегубцем. І тому його лякала, обурювала, й одночасно дивувала думка, що хтось його міг бодай на хвилину в злочинних намірах підозрівати. Щоправда, дефініція між "думанням навмисним" і "думанням випадковим" для мене лишалася незрозумілою, зате її напевне розумів Олекс і відповідно до свого розуміння надавав зовсім різні титули: раз "свиня", а другий раз "дурень".

Раннім ранком другого дня він підняв мене з ліжка. Видно було по всьому, що він цілу ніч не спав. Поки я одягнувся й умився, він уже велів зварити чай, зробити порядок у мешканні й наговорити мені стільки всяких речей, що в мене голова йшла обертом. Це не був чоловік — це був цілий вулкан клекотячої радості, енергії, оптимізму й рішучості. Справді, я вже й сам не знав, чого він хоче від мене з тим випускним вечором, на що надіється й які має пляни, але почував, що трачу здібність тверезо думати й попадаю в полон бурхливого й розхристаного настрою мого приятеля. Він поривав мене з собою, хвилював і зарахував також якимись неокресленими, солодкими надіями.

Олекса довів мене до самої брами ботанічного саду і на прощання кілька разів сказав:

— Ви ж не забудьте, знаєте? Пам'ятайте, що я вам сказав.

— Добре, не забуду, пам'ятатиму, — обіцяв я урочисто, хоч толком не знав, що саме мав пам'ятати, а чого не забувати.

Та на, цьому не скінчилося. Олекса ще тричі прибігав до мене на роботу все з тим самим і засмикав мене остаточно. Я ходив, як очманілий, і зі здивуванням помічав, що чекаю того вечора з такою ж нетерплячкою, як і мій друг.

"Він і справді може наробити чудес, — думав у глибокому переконанні. — Казав же колись, що Ліду обплутає. Чи це неможливо? Навпаки, якраз дуже правдоподібно: з таким напором, з таким, запалом кожну людину можна скорити своїй волі. Тим більше жінку. Жінкам імponує волевисть чоловічої вдачі. І чим несподіваніше вона проявляється, тим більше викликає подиву, тим більше захоплює".

Перед самим кінцем робочого дня, коли вже Олекса нетерпеливо проходжувався по хіднику перед вікнами, несподівано прийшло повідомлення, що скликається нарада в дуже важливих і невідкладних питаннях. Переказавши цю новину Олексі, я мусів його

вхопити за поперек, бо він уже пустився бігти до директора з протестом.

— Це ж — свинство! — розмахував руками Олекса, — Це ваш директор навмисне робить. Знає, що вам неодмінно треба піти — і робить перешкоди.

— Тю на вас, Олексю! Йому та нарада, такі мила, як і мені. Але, як мусить, то нічого не зробить.

— А от я зараз піду до нього...

— Ви нікуди не підете, Олексю! Що ж це ви? Хочете осмішитися? Будете пояснювати докладно, чому я мушу йти?

Олекса подумав-подумав і... скорився.

— Глядіть же! — пригрозив пальцем. Я вас чекатиму тут під брамою.

— Навіщо ж ви маєте чекати? Ідіть собі самі, а я, як тільки нарада скінчиться, зараз піду до інституту.

— Ні! Я чекатиму тут, бо інакше не матиму певності, що ви прийдете.

— От, чудасій з вас! Таж кажу вам, що прийду напевне.

— Ні, і ще раз ні! Я без вас не піду!

Сперечатися не було сенсу...

Нарада наша скінчилася по дев'ятій годині вечора, і, коли я вийшов на вулицю, Олекса справді мене чекав. Підстрижений, наперфумований добрими перфумами, одягнений в нове сіре убрання й елегантні черевики, виглядав, як нова копійка, і взагалі був хлопець — хоч куди. Я подивився на нього і ще раз упевнився, що його шанси на завоювання Лідиного серця мають солідні підстави і що він сьогодні може справді зробити поважний крок вперед для досягнення виплеканої впродовж двох років мети.

Ми поспішали, бо я мав ще поголитися, взяти чисту сорочку й випрасувати своє одиноке убрання, яке мав на собі.

— Скажіть мені, — спитав я, ступаючи поруч Олексю, — що я властиво маю на тім вечорі робити?

— Ви вже не хочете йти? — злякався Олекса.

— Навпаки, я тепер іду з великою охотою. Але не знаю тільки, до чого повинна звестися моя роля?

— Та я ж вам уже казав сто разів, приліпко ви клаповуха! Ви мусите допомогти мені якось розговоритися з Лідою, знаєте? Я не вмію починати розмови. Чомусь плутаюсь, і слова в мене тікають з голови. Ви помітили це?

— Помітив.

— А бачите, бачите! Потім уже, як розговорюся, то йде гладко. І можу говорити, говорити, аж поки не помічу, що... гарно говорю. І тоді знову збиваюся. Ц-ц-ц!..

Я засміявся також і з незрозумілої мені самому радості вхопив Олексю під руку. Взагалі настрої у мене був чудовий, такий чудовий, якого я вже не мав довгі роки.

— Ну, добре', — сказав жартівливо, — з того виходить, що я мушу вас з Лідою звести й почати розмову. А потім?

— Потім я вже сам... Сам... Ви мені тільки допоможете перший крок зробити.

— Ні, так я не годжуся! Ви мені скажіть конкретно, до якої межі той перший крок

мусить сягати?

— Я ж сказав уже.

— Е-е, того мало. Для мене цього абсолютно мало!

— А чого ж ви ще хочете?

— Та трохи більше. Можу для вас, як для свого приятеля, наприклад, зробити й більшу жертву: обняти, поцілувати, зложити їй пропозицію руки й серця, навіть до ЗАГСу піти, коли вона погодиться...

— Ц-ц-ц!.. Мухомор старий! Ну, і далі? — глумливо спитав Олекса.

— Далі? Далі все лишив би вам. Тепер скажіть, що б ви робили далі?

— Е-е, коли б тільки так можна було, то далі вже єрунда!

— Справді?! — зареготав я. — Гарно ж ви дивитеся на шлюб, коли так говорите!

— Смійтеся, смійтеся, мухоморе! — і собі хіхікав, добродушно Олекса. — А я вам кажу точно, що, коли б вона не була Ліда Горобець, а Ліда Ухо...

— То це був би певний знак, що ви оженилися, — підхопив я.

— Ну, так, звичайно... Себто, що вона вже моя жінка, і я вже маю право... — Олекса, зайнявся.

— Ну, чого ж ви? — кпив я далі. Маєте право — чого? Починати з нею говорити без посередників? Кланятися їй на вулиці? Чи навіть, сохрани Боже, до кіна її запросити?

— Ой, і провокатор з вас! — заливався Олекса щасливим сміхом — Ой, і провокатор! Говорите одне, а думаєте друге. А я вам так і не скажу нічого. На злість, не скажу нічого! Ц-ц-ц!..

Так з жартами й кпинами ми прийшли до мого мешкання. Я зараз же почав голитися й митися, а Олекса кинувся роздувати праску, і, поки вугілля розгорілося, вспів вичистити від плям і пороху моє убрання. Хотів навіть вичистити й черевики, але я цьому категорично спротивився, хоч Олекса, ніяк не міг зрозуміти, чому.

Поки ми зібралися, поки дотюпали до інституту — урочиста офіційна частина вже скінчилася, і з залі вже виносили стільці, щоб зробити місце для танців. Було елітно, гамірно й душно. З рипом сунулися по підлозі збиті чвірками* крісла, чулися веселі перегуки, в оркестрі час-від-часу обзивалися труби й сонно бумкав великий барабан.

Я розглядався довкола, коли Олекса смикнув мене за рукав і нервово зашептав:

— Дивіться — білочка! Справжня білочка! Я вам уже казав, а ви тоді сміялися...

Глянувши в кут залі, я побачив Ліду. Вона стояла в гуртку професорів і розмовляла з ними. Була вбрана в білу суkenочку, розшиту по подолі в листя й горішки лісової ліщини, в біленькі скарпетки й біленькі черевички на низьких заkabлуках. Штучна китичка лісових горішків, прищеплених на лівому боці грудей, доповняла її одяг.

Я подивився на дівчину й почув, що в серці моєму заворушився якийсь давній, теплий спогад: Білочка! Де я її бачив, де?

Але в тій же хвилині пригадав: ще в дитинстві бачив я постанову "Колобка". І там була також білочка в білій суkenці з лісовими горішками. Вона бігала, дрібненькими кроками по сцені й тоненьким голосочком співала:

"Ой, я білочка,

Я малесенька,
Я бігала по деревах
Та й хутесенько"...

— Випадок сприяє нам, Олексю! — обізвався я до свого приятеля. — Там стоїть професор Чорнобай, доцент Остапчук і Ткач. Це мої знайомі. Ходім! Тільки, глядіть, тепер не зівайте!

— Що "не зівайте"? Тепер уже запізно...

— Вперед, Олексю! На штурм! — наказав я і почав пробиватися крізь натовп.

Та поки я досяг мети й оглянувся наїзад — Олексю "випарував", як камфора. Щез, немов крізь землю провалився. Мене взяла досада, і я вже хотів вернутися його шукати, але було запізно, бо мене помітили:

— А-а, Павло Степанович!

— Товариш Омсльчснко!

— Видом видати! Яким це вітром вас сюди занесло?

Я здоровкався з одними, знайомився з другими, аж надійшла черга і на Лїду:

— Ось, Павле Степановичу, знайомтеся: Лїдія Миколаївна Горобець — іпженер-хемік, можна сказати, "з голочки". Новенька.

Я подав руку, зложив ґратуляції і вимовив кілька стереотипних фраз, стосовних до такого випадку, а сам непомітно старався ближче приглянутися до дівчини.

Тепер вона мені подобалася ще більше: не тільки гарна, але й скромна, без кокетерії, без штучности в рухах і виразах, була проста, щира, безпретенсійна, а в її веселості пробивалася зрівноваженість і свідомість своєї гідности.

У перехресній розмові я вже успів обмінятися з нею кількома реченнями, і, коли тільки гримнули перші звуки вальсу, запросив її до танцю.

— Ой, — зарум'янилася трохи заскочена Лїда, — краще б ви мене не просили: я танцюю поганенько.

— Навпаки, — поклонився я вдруге, — буду вас просити ще раз, бо переконаний, що ви не танцюєте гірше від мене.

— Хїба що так, — засміялася Лїда. — Тоді з нас буде відповідна пара...

Лїда була щира, говорячи, що танцює погано, натомість я злукавив, і дівчина з перших кроків це помітила.

— Навіщо ви сказали неправду? — спитала ніяковіючи.

— Яку неправду? — вдавав я здивованого.

— Казали, що ви не вмієте танцювати...

— Я такого не казав. Я лише сказав, що ви не танцюєте гірше від мене. Ви хїба не помічаєте, як добре йде танець?

Лїда засміялася:

— Дійсно, танець іде добре, але не по моїй вині: ви так прекрасно ведете, що з вами можна танцювати й не вміючи.

— Ага, то виходить, що ви мене обвинувачуєте?

— Певно!

— Цікаво! У жінок трудно заслужити признання, чи похвалу: роби зле — винен, роби добре все одно винен.

— І ви відчуваєте себе дуже скривдженим?

— Страшно! І, щоб своєї кривди не дарувати, відплачуюся вам тим самим: ви також "винні", що ми обоє добре танцюємо.

— Оце вже зовсім безпідставно!

— Навпаки, і я вам зараз докажу. Хочете?

— Цікаво!

— Отже, бачите, секрет не тільки в тому, що кавалер добре веде, а й у тому, щоб дама зуміла відчути кожний його рух і дала себе вести. Тоді навіть і без великої вправи танцюватиме добре.

— Це не завжди помагає.

— Тоді, значить, кавалер винен. Кавалер мусить бути в танці певним і сильним, тоді й дама буде слухняна. Вас це переконує, чи хочете інших аргументів?

— Яких аргументів?

— От, маєш! Я з усіх сил доказую вам вашу "вину", а ви вже й забули, про що мова йде?

— Ах, правда! — засміялася Ліда і, стараючись ухилитися від удару з однією особливо розтанцьованою парою, збилася з такту й наступила мені на ногу. — Ой, вибачте! — спаленіла вона. — Тепер уже бачите, що я "не винна"?

— Бачу тільки підтвердження того, що я сказав: дама не повинна мати своєї волі в танці. Ви на одну мить проявили ініціативу — і вийшла катастрофа.

Ліда сміялася й дивилася на мене таким поглядом, що мені видавалося, ніби я топлюся в слоїку з малиновим варенням. Я пригорнув її міцніше й зашептав на вухо:

— Не дивіться ні на кого, не бійтесь нічого, здайтеся тільки на мою волю, і я вас поведу, поведу, оминаючи всі вири й підводні скелі, поки не доведу до тихої пристані...

— Ви — поет?

— Ні, я ботанік, Лідо.

— Дивно! А говорите так багатозначно, як поет.

— Думаєте, що тільки поети вміють говорити багатозначно?

— А ви хочете сказати, що й ботаніки вміють бути багатозначними, як поети?

— Я б того добровільно не хотів сказати, але ви мене піймали.

— Ах, так?! Значить, ваше говорення має певну мету?

— Усе на світі має свою мету, молодий інженере! Все!

— І цей танець також?

— Звичайно.

— Я не бачу в танцях ніякої мети.

— Чому ж тоді пішли танцювати?

— Щоб вас не образити моєю відмовою.

— У цьому також була певна мета.

— Ні, це не була мета, а тільки причина.

— У такому випадку, мені не залишається нічого іншого, як відвести вас на місце і перепросити за спричинену прикрість.

— Ви образились?

— Ні, я тільки тепер почуваю, що й справді винен.

— Вину все можна викупити.

— Як саме?

— Виведіть мене в коридор на свіже повітря.

— Наказ!

Я круто змінив напрямок і, маневруючи поміж густо збитими парами, вивів, майже виніс у скорих оборотах Ліду крізь тлум* і розчинені двері в коридор.

По струмові свіжого повітря, що вдарив з відчинених вздовж вікон в наші обличчя, щойно можна було зрозуміти, яка задуха панувала в залі, і ми обоє полегшено зідхнули. І в тому ж моменті я помітив у глибині коридору Олексу, оточеного групою студентів, які щось завзято йому пояснювали. Я вже, як то кажуть, носом відчув щось підозріле й спішно пішов у той напрямок. Видно було, що тут і справді кувалася якась нова змова, бо студенти при нашому наближенні розкотилися, як горох, а я зі здивуванням помітив, що тримаю Лідині пальчики, і ці пальчики довірливо спочивають у моїй долоні.

— Олексю, — сказав я навмисне голосно, щоб прикрити своє замішання, — хочу вас представити оцьому молоденькому інженерові. Чи ви вже, може, знайомі?

— Звичайно, знайомі! М-м-м, який наш Олексій Михайлович сьогодні гарний! — мило й просто сказала Ліда, простягаючи руку.

Олексю, спаленів, як варений рак, і так розгубився, що остовпів зоївсім, а не помічена ним Лідина рука звисла в повітрі.

— Та що ви, Олексю?! — заговорив я ще голосніше, щоб урятувати ситуацію. — Привітайтеся же, погратулюйте Ліді й побажайте всякого добра на новій дорозі!

І, не довго думаючи, я схопив їхні руки й силоміць зблизив одну до одної.

Але, як тільки їхні долоні торкнулися, Олексю шарпнувся так, ніби його вдарило сильним електричним струмом, і відскочив назад.

— Відчепіться! — крикнув у якомусь півбожевільному відчаї. — Не бачив я зроду інженерів, чи що?! От ще ерунду видумали!

І перше, ніж я вспів отямитися, він різко обернувся і прослизнув у найближчі відчинені двері.

Мене якби хто окропом обілляв, але Ліда, хоч і як їй було прикро, постаралася всміхнутися:

— Чудна з нього людина! Ви його добре знаєте?

— Його ніколи не можна пізнати до кінця! — сказав я, стараючись запанувати над собою. — І, хоч ми довгі роки з ним приятелюємо, але після цього вибрику я його знати не схочу!

— Це було б несправедливо з вашого боку, — спокійно й лагідно сказала Ліда. — Олексієві Михайловичу треба пробачити багато такого, чого не можна пробачити іншій

людині.

— Вважаєте його чимсь більшим, чи меншим від звичайної людини?

— Не знаю... Ніколи не думала над цим питанням.

Злість моя минала, і я, пригадавши собі свою сьогоднішню місію, почав з запалом переконувати дівчину:

— Жаль, що ви над цим не думали. Олекса вартий того, щоб ним поцікавитися ближче.

Ліда здивовано глянула на мене.

— Можливо, — сказала задумано. — Але тепер уже запізно.

"Запізно"! Це слово сказав мені чверть години тому і Олекса. Що він мав на увазі? Чи для нього було запізно відступати, чи, навпаки, запізно починати? Напевне, починати. Бо інакше не втік би тоді, коли я пробивався до Ліди, не вирвався б і тепер так грубо й різко. А так — втік! Втік, бо зрозумів, що не досягне нічого, що остання надія зірвалася. І це — по двох роках плекання райдужних мрій, по двох роках глибокої, чистої любови!

Мені стало так гірко за свого милого чудасія, що я вирішив ступити на найкоротшу дорогу, на яку лише можна було собі дозволити в цих обставинах, і спитав:

— А якої ви взагалі думки про нього?

— Я? Думаю, що він добра й чесна людина, тільки дивак.

— І більше нічого не можете сказати ?

— Можу сказати хіба ще, що він мене не зносить.

— Вас?!! Вас не зносить?!! — вихопилось у мене щире здивування.

Ліда інакше зрозуміла моє здивування й густо почервоніла. Щоб скрити своє обличчя, вона обернулася плечима до світла й сперлася на підвіконнику.

— Так, — підтвердила вона, ледь-ледь усміхаючись. — Мені, правда, воно байдужісінько, але все ж таки це комічно: Олексій Михайлович постійно робить насмішливі гримаси в моїй присутності, як тільки побачить мене на вулиці — зараз звертає й тікає на другий бік, а навіть і в лабораторії, коли мені щось було потрібно, то подавав завжди так, щоб демонстративно обернутися до мене плечима.

— Ви його не розуміли, Лідо!

Ліда метнула на мене коротким, настороженим поглядом і гордо стиснула уста.

— Я й не старалася його зрозуміти, — відповіла з холодком у голосі. — І, зрештою, чи не можна знайти цікавішої теми для розмови?

— Для мене якраз ця тема дуже цікава, Лідо.

Ліда пильно подивилася на мене, немов би хотіла сказати: "Чи й ти часом не такий чудасій, як твій приятель?", але не сказала нічого, а я з запалом продовжував:

— Коли б ви бодай трохи постаралися ближче придивитися до Олекси, ви б зрозуміли, чого він вартий! Це надзвичайно цікава й оригінальна натура й може вже захопити тим, що не подібна до інших людей. Під його зовнішнім дивацтвом криється стільки доброти, стільки ніжності, чуйності, стільки спостережливості й глибокого розуму, що не знаю, чи десятою частиною того може похвалитися інша людина.

Працьовитий, як бджола, винахідливий, як Соломон, господарчий, чесний, відданий... Ні, справді, я не можу перерахувати всіх його позитивних прикмет, бо ви в них і так не повірите...

— Чому ж? — спокійно відповіла Ліда. — Я вірю. Адже щойно сказала вам, що вважаю його чесною й доброю людиною. А щодо розуму... Не знаю... Він, безперечно, проявляє великі знання у своїй галузі, прекрасно вміє пояснити найскладніші проблеми й багатьом нашим студентам поміг при дипломних працях. Але, бачите, його розум якийсь дуже односторонній... Я не можу вам того добре пояснити... Як вам сказати... Він викликає в мене таке почуття, як талановита дитина з великими фізичними дефектами. Просто якось жалко й неприємно на нього дивитися...

— Ну, жалю він найменше заслуговує! Ви знаєте, що Олекса при всьому своєму дивацтві є людиною страшно гордою?

— Можливо, — байдужим тоном сказала Ліда, і по всьому було видно, що розмова починає її нудити. — Що це грають?

— Танго. Дозволите вас просити?

— Дозволю, бо, он, бачу, мене хоче запросити доцент Ткач.

— Знову жертва?

— Ні, на цей раз сигнал "SOS", — засміялася Ліда.

— Е-е, Омельченко, — з досадою крикнув Ткач, — так не годиться! Гість, а господарів дому за пояс затикає!

— Було господарям не зівати! — відповів я жартом і повів Ліду до залі.

— Але, Павле Степановичу, — обізвалася Ліда, — на цей раз буде ще гірше, бо я танґа таки зовсім не вмію танцювати.

— Не журіться, я вас навчу. Пам'ятайте, Білочко...

— Що?!

— Білочко! — повторив я. — Я колись у дитинстві бачив на сцені маленьку дівчинку в ролі білочки. Була цілком подібна до вас.

— Вона напевне мала трохи менше, як двадцять три роки?

— Звичайно. Але я тоді мав також трохи менше, як тридцять один...

— І що було з тією білочкою?

— Вона пізніше захотіла навчитися танцювати танґо.

— І запросила за вчителя ведмедя?

— Ні, вона запросила Перелесника з "Лісової Пісні" Лесі Українки...

— Ой, як страшно!

— Дуже страшно, Білочко! Але все ж таки не так страшно, як було б з "Тим, що двійки ставить", як доцент Ткач, наприклад... Перелесник вам двійки не поставить, хоч би ви й як погано танцювали... Перелесник вас буде залюбки вчити... Тільки прошу бути абсолютно покірною, прошу слухати тільки мене, прошу ноженятами перебирати механічно і взагалі попасти в цілковите забуття...

— Ой! Ви, здається, не Перелесник, а "Той, що в скалі сидить"! — засміялася Ліда.

— Це ж він дає забуття.

— Неправда, Білочко, неправда! "Той, що в скалі сидить" дає забуття камінне й холодне. А Перелесник дає забуття солодке, вогненне, п'янке...

— Боюсь! Ще, чого доброго, забуду все, чого навчилася, і який з мене буде інженер?

— Не бійтеся, Білочко, не бійтеся! Забудьте тепер про науку, про дипломи й про цілий світ... Раз, два, три, чотири, раз, два, три, чотири... Так... Так... Бачите, як добре виходить?

— Справді...

"Білочка" м'якла в моїх обіймах і в ритмічних звуках танцю зливалася зі мною в одне єство. Але й "Перелесник" п'янів, забуваючи поволі, хто він, чого прийшов сюди і пощо завів знайомство з цією дівчиною, яка мала незабаром зникнути з його обрїю.

Та це солодке, п'янке забуття перервали цілком прозаїчні крики невдоволення: "Годі! Годі! Цього ніхто не вміє танцювати! Це тільки для гнилого Заходу призначене!"

Справді, модерні танці тоді щойно стали знані в нас, та й то здебільшого підлягали гострій партійній критиці, як танці розкладові, еротичні й занепадницькі. І тому, як тільки в залі залунали окрики невдоволення, оркестра на хвилину прийшла в нелад, а потім відразу ж переключилася на скаженого темпу польку, яка порвала за собою майже всіх присутніх. Затупали енергійно сотні ніг, знялася курява, закрутилися, як у калейдоскопі, збуджені, спітнілі обличчя.

З одного погляду в Лідині очі я зрозумів її бажання і знову вихром виніс її з залі в коридор.

— Ну, ніколи не подумала б, що я так натанцююся сьогодні! — сказала Ліда, прикладаючи долоні до розпалених щік.

— Ми здебільшого ніколи не можемо передбачити подій навіть найближчого майбутнього...

— Ой, і знову та багатозначність! Не лякайте мене нею, будь ласка...

— Я вас і не лякаю нею, Лідо. І, коли вже це справді страшно, то найбільше для мене самого...

— Хіба й Перелесникам також властиве почуття страху? — спита та лукаво.

— Я вже більше не Перелесник, Лідо. Я тепер звичайний собі ботанік.

— Фе-е-е, як це прозаїчно!

— Все наше життя прозаїчне.

— Коли б воно не було прозою, то як би могли пізнати розкіш мрій і щастя здійснення небуденного?

Я не міг скрити здивування в очах після цього питання, коли подивився на Ліду, а вона спитала знову:

— Чому ви здивувалися? Адже думка не моя і стара, як світ.

— Правда. Мене тільки здивувало, що ви висловили її саме тепер, і то з таким глибоким зрозумінням...

Ліда знову зніяковіла й обернулася до вікна.

Коли я сказав, що не почуваю себе більше Перелесником, я сказав щось більше, як

правду. Після того, як випустив Ліду з обіймів, після того, як пригадав собі свою обіцянку Олексі, світ мені видався сірим, нудним і нецікавим. А після того, як Ліда висловила свою "стару, як світ" думку, до того почуття долучився ще й сум. Я не мав бажання більше ні жартувати, ні говорити, ні навіть думати. Що почувала і що думала Ліда, я не знав, але вона не обзивалася довго, і між нами запанувала підступна, багатозначна мовчанка, яка ставала незручною. Видно, що дівчина це зрозуміла, бо почала несподівано з першої думки, яка їй прийшла в голову:

— То ви кажете, що Олексій Михайлович належить до людей виняткових?

— Безперечно. Але він вас і так не цікавить.

— Дійсно, не цікавив ніколи. Але, коли він ваш приятель... себто, коли ви про нього стільки наговорили, так його розхвалили, то...

— Я про нього дуже мало сказав, Лідо, дуже мало! А всі мої розхвалювання і в десятій частині не вичерпують позитивних прикмет Олексиної вдачі. Я про нього такої високої думки, такої високої...

— Що не помічаєте мінусів?

— Помиляєтесь, Лідо! Я знаю його мінуси краще, ніж хто інший, і тому з такою певністю тверджу, що ті мінуси є нічим у порівнянні до всіх плюсів. В тому можу вас запевнити, чим хочете!

— Ви так дивно говорите, ніби маєте спеціальне завдання піднести Олексія Михайловича в моїх очах на п'єдестал...

— Так, мені хотілося б, щоб ви Олексу належно цінили.

— Чи це має якесь важливе значення? — насторожилася дівчина.

— Має.

— Що?!

— Нічого, Лідо, — поспішив я її заспокоїти, бачачи, що зайшов трохи далеко. — Я дуже люблю Олексу, і мені неприємно, що хтось його вважає тільки диваком і ставиться до нього, як до "талановитої дитини з великими фізичними дефектами"...

— Вас це образило? — подивилася Ліда мені в очі винуватим поглядом і злегка, торкнулася мого ліктя.

— Мене це заболіло, Лідо, але ще більше мене заболіло те, що він поступив так грубо. Не розумію просто, як він міг так зробити?

— Ви ж самі щойно сказали, що його до кінця ніхто не може зрозуміти...

— Правда. Він постійно дивує своєю поведінкою, інколи смішить, інколи сердить і обурює, але в тому, може, і найцікавіша його прикмета, його чар.

Ліда подумала, подумала й усміхнулася.

— А все ж, мати такого приятеля, — сказала вона, — річ клопітлива.

— До деякої міри і це правда...

— Такі люди, по-моєму, при всій своїй доброті й інших високих прикметах, можуть втомити, надокучити, стати навіть осоружними.

— Що ви, Лідо?!

— Неправду кажу?

— Безперечно, помиляєтесь! На тлі тих пересічних людей, що виглядають, як манекени на модних журналах, Олекса є зовсім новою, оригінальною постаттю, і, зустрічаючись з ним, я кожного разу тільки відпочиваю.

— Відпочиваєте власне тому, що тільки **зустрічаєтесь**, — заперечила Ліда.— Найсмачніші й найбільш делікатні страви нам приїдаються, коли ми їх їмо у великих дозах. А, от, хліб — проста річ — не приїдається ніколи. Ви... не смійтеся з такого примітивного порівняння, тільки ж справді мені здається, що оригінальність перестає бути оригінальністю, коли стає повсякденним явищем, і втомлює та надокучає ще більше, як пересічність... Ну, уявіть собі, що ви маєте таку надзвичайну "оригінальну" жінку. Чи своїми постійними витівками вона дала б вам щоденний відпочинок?

Я застиг з приготованою фразою оборони на устах і почув, що останнім питанням Ліда вибила мені ґрунт з-під ніг. Пригадалася мені порівняно недавня розмова в лікарні, коли я впевняв Олексу, що, будиши дівчиною, я б закохався в нього до безтями, і тепер спитав себе: "Справді, чи міг би я одружитися з дівчиною такої вдачі, як він?" "Ні, ніколи!" — прийшла відповідь. І вслід за тим гаряча хвиля сорому, що зродилася десь у глибині душі, вдарила мені в голову. Яку роль відігравав я знову? Що б сказала ця щира і горда заразом дівчина, коли б дізналася про справжню мету моїх розмов?! Я мало не закрив обличчя руками, бо видавався собі негідним стояти поруч цього милого сотворіння, що мало звання інженера й одночасно було подібне до білочки. Найвідповіднішим було б схилитися до цих маленьких ноженят, взутих у дитячі білі черевички, сказати всю правду й просити пробачення. Але, з другого боку, виринав переді мною Олекса, той милий, щирий, диванний Олекса, що стільки надій покладав на цей вечір і на мене. Чи він не був гідним цієї дівчини? Якої взагалі дівчини в світі він не був гідний? І я б усе зробив, щоб побачити Олексу в парі з Лідой, тільки не міг зробити одного: не міг більше ні словом загикнутися про Олексу.

Ми стояли поруч, перехилені через вікно, а між нами вмовився третій гість — мовчанка. Вже вдруге вона підкрадалася до нас, насмішлива й зухвала, підказуючи думки, яких ми не важилися ні висловити вголос, ні довести до кінця у своїх мозках. Молоді дерева, якими був обсаджений будинок, десь там унизу багатозначно хитали кучерявими головами й недискретно* зідхали, тягнучись до вікон поверху, звідки виривалися гучні мелодії оркестри й гомін веселої забави. Ніби відповідаючи цим зеленим свідкам, я також зідхнув з самої глибини душі, і від того значення мовчанки ще збільшилось.

— А я завтра вже їду, — обізвалася, на моє зідхання Ліда.

— Додому?

— Так, спочатку додому.

— А потім?

— Потім їду далеко-далеко, аж за Ленінград, у Мсту. Чули про таке місто?

— Чув. Там десь концентраційний табір і фабрика порцеляни, чи що...

— Так...

Лукаво моргали зорі, внизу кипіло шумовиння чорної зелені, а темрява здригалася

від розкотистих солов'їних руляд та одноманітно-впертого сюрчання коників.

Ми слухали й дивилися, кожне зайняте своїми думками, а лукава мовчанка робила своє і пряла на невидимій прядці між нашими серцями тоненьку й чуйну ниточку зв'язку, по якій пробігав то несміливий вогник, то колючий холодок солодкого болю. Я відчував його просто фізично, але не боронився, не тікав, навпаки, серцем ішов назустріч до чогось незнаного й давно очікуваного, страшного й бажаного, знайомого й нестріваного досі.

Хто знає, скільки б тривала і чим би скінчилася та мовчанка, коли б за нашими плечима раптом не впало:

— Ось, де вона!

— Піймали, можна сказати, на гарячому!

Це було таке несподіване, що ми обоє здригнулися і разом, обернулися назад: перед нами стояв гурток випускників з багатозначними усмішками на обличчях.

— Вибачте, що перебиваємо вам вашу любу розмову, — сказав один, — але ми хочемо зробити на прощання ще одну спільну фотографію. Ходи, Лідо, фотограф уже чекає...

Ліда глянула на мене й винувато всміхнулася:

— Вибачте, Павле Степановичу...

— Але ж звичайно! — вклонився я. — Ідіть, Я також мушу піти пошукати Олексія Михайловича...

І ми розсталися...

Я зійшові сходами вниз, вийшов на подвір'я, сів на лавочці під молодими тополями й закурив.

"На прощання", "на прощання"! — повторював механічно в думках, і щось болюче стисло мене за серце. Навіщо я йшов на цей вечір? Навіщо знайомився з Лідою? Чи ж я не знав, що воно так скінчиться? Себто, знав, що для Олекси це скінчиться нічим... Але чи думав я, що і для мене тут буде приготована чарка зайвого болю і несподіваної втрати? Познайти тільки для того, щоб зараз же розстатися, знайти, щоб загубити!

"На прощання", "на прощання"!

Доля покпила собі з мене... Доля? Ні, не доля, а справедливість, і не кпини, а заслужена кара!

— Та що це я?! — спитав я сам себе, схоплюючись з лавки. — Чи й справді не вмовляю в себе, що за два танці закохався?! Які дурниці лізуть у голову! Вона ж завтра їде назавжди! Треба ж думати тверезо... От, зараз піду, попрощаюся і поставлю на всьому крапку! Зрештою, для чого йти? Що вона мені? Ні, це все єрунда, як каже Олекса. Найкраще зроблю, як піду просто додому й ляжу спати.

Нервовим рухом я відкинув недокурену цигарку, перейшов порожнім коридором і вийшов на вулицю. На хвилинку зупинився, подумавши, чи не варто й справді знайти Олексу, але потім махнув рукою і рішучим кроком попростував додому.

Але, дивна річ, чим далі відносили мене ноги від інститутського будинку, тим

ближче моє серце ставало до Ліди, до цієї милої дівчини, що мала дитячі ноження й диплом інженера, що вміла говорити так розумно й розважливо, а була подібна до білочки. Спрядена хитрою мовчанкою еластична ниточка натягалася й натягалася, і що крок далі — то більший біль викликала. Врешті, це стало таким нестерпним, що я обернувся і пішов назад. Та по кількох кроках сказав собі ще раз: "Ні!!!" і на цей раз таки попростував додому.

Біль змінився злістю, і я переніс її на Олексу.

— Дурень! Зрадник! — кричав я в душі. — Боягуз нещасний! Запевнити мене, що буде рішучим, що переведе якісь свої ідіотичні плани в життя, а потім у найрішучіший момент ганебно втекти, грубіянськи образити дівчину й лишити мене самого з нею! Виставити мене на сміх і... на небезпеку! — висміяв я разом і себе.

Коли доходив додому, раптом пригадав собі, що не маю ключа: замикаючи двері, Олекса поклав його до своєї кишені. Це ще більше розлютило мене, і я вирішив навіть виламати вікно, але до інституту не вертатися. Був такий лихий, такий лихий, що в мене аж руки тряслися, а сірники ламалися в пальцях і не хотіли загорятися, коли я спробував запалити цигарку.

Та моя злість обернулася у велике здивування, коли побачив, що крізь нещільні віконниці моєї кімнати падає на хідник вузьенька смуга світла. Це означало, що Олекса мене випередив і повернувся скоріше.

Я влетів до мешкання, як буря, як бог помсти, але, тільки глянувши, на Олексу, став, як укопаний: він сидів нерухомо у фотелі, а по його обличчі збігали сльози.

Першим моїм рухом було — кинутися до нього, обняти за плечі, обтерти сльози й пожаліти. Але я стримався. від цього, а натомість, скидаючи піджака, похмуро й їдко заговорив:

— Плачте, плачте, дурний боягузе! Тепер можете плакати: дівчина, яку ви втратили, варта сліз...

Олекса мовчав.

— Скажіть мені, чого ви втекли? — продовжував я.

— А ви? — байдужо перепитав мене Олекса.

— Я? А що ж я мав робити після того, як ви втекли?

— А що я мав робити після того, як вона сказала, що їй на мене жаль дивитися, як "на дитину з великими фізичними дефектами"?

— Олексо! Ви... ви підслухували?!

— Підслухував, — спокійно хитнув головою Олекса. — Стояв тоді за дверима й слухав.

— Це свинство, Олексо! Це нечуване свинство!!!

— Ет, ерунда! Мені ж треба було знати, що ви говоритимете.

— Гаразд! — сказав я, розсуваючи зашморг краватки й розстібаючи комірець сорочки. — Гаразд! Добре хоч це, що я тепер позбавлений неприємности переповідати вам нашу розмову...

— Воно й так було б непотрібне, Павле, — сумно заговорив Олекса. — Зовсім

непотрібне! Коли ми тільки ввійшли в залю і я її побачив, — відразу зрозумів, що все це непотрібне, розумієте? Я переконався в одній секунді, що ніколи не наважуся з Лідою заговорити, чи там, обняти її, як ви показували. Я тоді на все перекреслив усі свої надії й пляни, а вам сказав виразно: "Тепер уже запізно!" Хотів навіть вас не пустити, коли ж ви, як цап, поскакали до неї людям через голови. Отак: брик-брик! — і поскакали. Ц-ц-ц!..

Він ніби сміявся, але з очей його потекли ще рясніші сльози.

— Не здумайте лишень жаліти мене, — попередив він мій рух, — і не кажіть мені нічого! Так мусіло статися — і так сталося, бо я не належу до тих, кому судилося мати жінку й дітей... я... Ви правду казали... Я не знав би, що з жінкою робити... Дурив себе, знаєте, що можу на таке ззажитися... А тепер більше не дуритиму! Тепер — кінець, Павле, кінець!

— Так, тепер кінець! — автоматично повторив я за Олексою і закрив лице руками.

У хаті повисла сумна й безнадійна тиша. Вона так заколисала мене, що я забув про цілий світ, і тому здригнувся, коли до мого слуху донеслося Олексине хіхикання:

— Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Знаєте, що, Павле?

Я підвів голову і, на своє величезне здивування, побачив, що Олекса не тільки перестав плакати, але проявляє всі ознаки невимовної втіхи.

— Я маю пропозицію, Павле, — оживлено продовжував Олекса: — давайте зап'ємо з вами брудершафт!

— Ет, якраз знайшли відповідний момент! — відмахнувся я з досадою.

— Ц-ц-ц!.. Момент чудовий! За всі роки нашого знайомства не було кращого й відповіднішого, знаєте? Тільки я горілки не п'ю, про це я вже від самого початку вам сказав. Але горілка єрунда! В горілці нема ніякої символіки! Знаєте, що? Я завтра принесу отой свій свердловський винахід — і ми вип'ємо! Вип'ємо обидва, **бо ж і вам він потрібний**, ще більше, як мені! Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!..

Олекса відкинувся па спинку фотеля і зайшовся щасливим сміхом. Але я, мов опечений, підскочив на стільці й кинувся на свого гостя:

— Геть!!! — крикнув, задихаючись від обурення. — Забирайтеся мені зараз звідси, бо я не можу на вас дивитися!!!

— Ну, от! — посумнів Олекса й підвівся. — Я вам хотів добре порадити, а ви сердитесь...

— Олексо, тікайте!

— Я не тікаю, а просто йду... Два дні по брудершафті були б дуже неприємні, але висліди — радикальні! Кажу вам це на підставі власного досвіду, знаєте? Ц-ц-ц!..

Хіхикання він скінчив уже за порогом, а я зі злістю затріснув двері й замкнув їх на ключ.

Напився води, обмив лице й голову, закупив цигарку й почав нервово ходити по кімнаті, відкидаючи стільці ногами. Тремтів при думці, що Олекса ось-ось зараз вернеться і постукає. Здавалося, що тоді вже дам собі волю, накинуся на нього і... і не знати, що з ним зроблю.

Та, коли Олекса справді вернувся й поторгав за ручку дверей, я не зробив нічого, навіть не відізався і не відчинив. Ходив далі по кімнаті, і стискав кулаки.

— Слухайте, ви, приліпко! — забубоніло під дверима. — Ви собі можете замикатися, але я знаю, що звук і крізь залізний замок проходить. Ц-ц-ц!.. Так, отже, знайте, що завтра і ви і Ліда будете про мене цілком інакшої думки! Зрозуміли? Мені ні брудершафт, ні ваша думка непотрібні, але я пообіцяв і зроблю! Запам'ятайте: завтра я буду з Лідою говорити! Ви добре мене чули?

— Ідіть до дідька!

— Ц-ц-ц!..

Ранком я встав розбитий, як дрантивий* горщик, і, коли подивився до дзеркала, мав таке враження, що бачу перед собою найшляхетнішого роду лісову кислицю. Аж самому ще кисліше стало на душі.

Дивно. Дуже дивно, як це раптом усе змінилося за кілька годин! Чи ж давно я počував себе таким бадьорим, радісним, молодим? І от зустрів на годину дівчину, що її безнадійно любив мій приятель. Та дівчина пожартувала зі мною, обмінялася кількома думками й пішла. А серце моє після того лишилося порожнім, як бочівка від вина, в дні якої виверчено діру. І мені тужно, мені жалко, мені невимовно тяжко подумати, що ця дівчина за кілька годин поїде назавжди звідси. Поїде геть, спокійна й усміхнена, така, як я бачив її вчора, поїде, навіть не допускаючи думки, що хтось тужитиме за нею.

Ет!

Я безцільно тинявся по хаті, не знаючи, за що взятися. Годилося б використати вихідний день на мою кавалерську господарку, як я завжди робив: повитирати порохи, поскладати порозкидані речі, витріпати і провітрити постіль, зібрати брудну білизну для прання, вичистити брудне начиння, погострити бритву і взагалі зробити багато інших речей, на які в мене постійно бракувало часу. Але сьогодні я не міг нічого того робити. Все мені видавалося дрібничковим і непотрібним. Тому я лишив усе, як було, а сам зібрався й пішов до ботанічного саду. Гадав, що там вдасться мені чимсь зайнятися й забути про свою нудьгу.

Та, коли прийшов на місце, на мене з безлюдних дослідних ділянок і квітників, з порожніх теплиць і лябораторій повіяло таким сумом, що я мерщій позабирав свої папери й записки та вернувся додому. Був переконаний, що дома працювати краще.

Але й дома робота не клеїлася. Речення не в'язалися до купи, потрібні слова повтікали з голови, а врешті-решт і всі мої дослідні над тютюнами й уся моя робота в цій галузі видалися мені такими безвартісними й непотрібними, що я покинув усе і перед самим обідом ліг спати.

Спав глибоко нездоровим сном, з якого вирвав мене прихід Олекси.

— Фе, — сказав він, переступаючи поріг, — і як ви можете в такій атмосфері спати?! Накурено, душно, а ви ще й віконниці позачиняли!

І, не питаючи мого дозволу, він навстіж порозчиняв вікна, крізь які зараз же до кімнати увірвався гарячий, свіжий вітер.

— Але ж ви й виглядаєте! — заломив руки Олекса, подивившись на мене при яскравому денному світлі. — Цілком, як п'яниця після безсонної ночі. Фе, аж дивитися бридко!

Вирікши своє зауваження, він пірнув у фотель, потягнув зі стола якусь книжку й почав її переглядати. Я також мовчки вийшов до передпокою, вмився, зачесався, потім сів на ліжку й закурив. Був розслаблений сном і злий.

— Ви чому мовчите, мухоморе? — спитав Олекса, відкладаючи книжку.

— А вам хочеться говорити? — бовкнув я неохочо.

— Хочеться, — кивнув головою Олекса і раптом, по його обличчі розіллялася усмішка, як масло по гарячому млинці.

— То говоріть...

— Ви мене питаєте, а тоді я буду говорити.

— Коли ж я не маю охоти питати.

— Справді? Ц-ц-ц!.. Та спитайте, хоч що небудь!

— Відчепіться ви від мене! — вибухнув я. — Мені світ немилий, а вам все жарти в голові!

— Бо ви мухомор: труїли мене, труїли, поки самі власної отрути не ковтнули, так як я колись свого винаходу у Свердловську. Ц-ц-ц!..

— Бачу, що ви сьогодні дуже веселі. Може, ви й тепер свого винаходу випили? — спитав я зі злою іронією в голосі.

— Не пив! — весело й енергійно заперечив Олекса. — Не пив і вилікувався. Здоровий, як риба!

— Слава Богу!

— Певно, що слава Богу! Тепер і вас буду лікувати! Ц-ц-ц!..

— Дякую. Я ніколи не був хворий па голову...

— Зате, ви хворі на серце, так? Ц-ц-ц!..

— Олексо! — сказав я з осторогою.

— Ц-ц-ц!.. Герой! Все мене повчали, неморальні наочні приклади давали, а як прийшлося до діла — пас! Ц-ц-ц!..

— Олексо!!! — повторив я ще більше загрозливо.

— Тільки не лякайте мене, будь ласка, не лякайте, бо я сьогодні нікого не боюсь!

— Справді, ви сьогодні ще більше безличні, як завжди...

— При чому тут безличність? Ви пам'ятаєте, що я вам учора на прощання сказав?

— Пам'ятаю: казали, що будете говорити з Лідєю, — сказав я їдко, знаючи, що Олекса цієї обіцянки не дотримав.

— Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. Ц-ц-ц!.. — захіхікав Олекса, хрупнув пальцями й затиснув долоні колінами з видом крайнього задоволення.

— І прийшли знову кликати мене за посередника? — продовжував я.

— Ц-ц-ц!..

— Шкода було вашого труду: я на цей раз не піду!

— Ц-ц-ц!.. Не зарікайтеся, бо підете! Ц-ц-ц!..

Я тільки зміряв Олексу лютим і високомірним поглядом, але не вважав за потрібне відповідати.

— Ц-ц-ц!.. А яке ви морожене найбільше любите?

— Гаряче.

— Ні, я питаю, з чого?

— З рицини.

— Ц-ц-ц!.. Рицинового мороженого не буває.

— Справді? Тоді часникове.

— Часникового також не буває. Це ви навмисне зі злости таке придумали. Є морожене вершкове, шоколадове, полуничне, цитринове...

— І дьогтяне...

— Ц-ц-ц!.. А знаєте, що за кордоном залізничні квитки дійсні цілий місяць? Не так, як у нас: на який день вибитий компостер — на такий треба їхати. А за кордоном — купив квиток сьогодні, а їхати можеш через місяць.

— За кордоном квитки навіть у борг дають: візьмеш сьогодні, а заплатиш через рік...

— Ц-ц-ц!.. — сміявся Олекса, ні трохи не ображений моїми кпинами. — І це ви також видумали. А... ви знаєте ту стару березу, що росте в кінці парку? Її в молодості буря зігнула, і вона росте лежачи. Цікаво, правда?

— Зовсім не цікаво!

— Ух, який з вас мухомор! Ви маєте чисту сорочку?

— І скажіть мені, — з розпукою в голосі закричав я, — чого ви до мене причепилися?! Когось називаєте приліпкою, а самі прилипли, як шевська смола!

— Ц-ц-ц!.. Перше скажіть ви мені, що таке "приліпка", а що "шевська смола"? Ну, от, шевська смола і якийсь предмет зліпилися разом. То що є приліпка: сама смола, чи той предмет, що до неї причепився?

— Подумайте самі над цим: адже маєте тепер голову вільну від амурних думок...

— З того виходить, що цими думками тепер ваша голова зайнята?

Хоч який я був злий, але на цей раз не витримав і усміхнувся, а Олекса захіхикав так енергійно, що аж фотель почав їздити.

— Маєте щастя, Олексю, — промовив я, ледве стримуючи сміх, — що ми приятелі і що у вас на моєму рахунку є також досить насмішок. У протилежному випадку...

— Що було б?

— Набрали б поза вуха...

— Я?! Від вас?! Ц-ц-ц!.. Та я вас однією рукою поборю би! Не вірите? Ану, давайте поміряємося! — і Олекса встав.

— Ат, відчепіться! — махнув я рукою. — Тут і так від спеки людина ледве дихає, а вам боротися захотілося.

— А коли б не було спеки, ви б відважилися зі мною боротися?

— Відважився б.

— Ну, і опинилися б за дві хвилини на землі.

— І що з того? Кидатися на когось з боротьбою — це ще далеко не означає певности у перемозі.

— Га? А, так, звичайно... Бачу у вас великий поступ... І, до речі, я сьогодні говорив з Лідою, — випалив цілком несподівано на кінець.

Я так шарпнувся при цих словах, що мало з ліжка не впав.

— Що, що, що?! — наставив ухо. — Що ви сказали?!

— От, прикидається глухим, як зломана голка!

— Що?!

— Ну, як зломана голка: як комусь відламають одинокє вухо, то ясно, що буде глухим. Зрештою, голка і з вухом глуха, правда?

— Ви не морочіть мені голови голками! Ви повторіть те, що сказали!

— Го-во-рив сьо-го-дні з Лі-до-ю, — виспівав роздільно Олекса. — Чули?

— Чув, але не вірю! А це при якій нагоді?

— При звичайній: пішов до неї до гуртожитку, викликав і сказав, що маю дуже поважну справу.

Я тільки очі вирячив і розкрив рота від здивування, а Олекса, використовуючи моє остовпіння, спокійнісінько продовжував:

— Дівчата саме там валізки спаковували, до виїзду приготовлялися. Ліда також. Сумна, така, прибита. Але, як лишень побачила мене, покинула все й вийшла в коридор. Тільки ж у коридорі незручно говорити, розумієте самі... То ми пішли в парк, у "Літній Ресторан", знаєте? Замовили морозене й почали розмовляти... Ліда любить найбільше вершкове морозене, а я — полуничне...

— Чекайте, чекайте! — перепинив я його, розтираючи чоло. — Це все вам приснилося, чи ви попросту фантазуєте?

— От іще приліпка з вас! — обурився Олекса. — Адже я вчора сказав вам, що говоритиму з Лідою, чи ні?!

— Та вчора ви багато дечого говорили...

— Ну, так, звичайно... Трохи того... "Крила мрій", одним словом. Але сьогодні все було так, як я вам оце кажу.

— Неймовірно! — вишептав я і чомусь глибоко схвилювався. — І про що ж ви з нею говорили?

— Про найголовніше: я відразу їй усю правду сказав.

Пригадавши собі випадок з "Вістями", "Правдою" і зів'ялою рожею, я полегшено зідхнув і розсміявся:

— Ну, ну, і яка ж то була та "правда"?

— Як це "яка правда"? Звичайна: сказав Ліді, що давно був закоханий в неї, що не смів перший заговорити, що слухав студентів і що вчора просив вас за посередника між мною і нею.

— Ви це сказали?! — жахнувся я.

— Та певно, що сказав! Навіть признався, як я вас обидвох підслуховував крізь двері, а також оповів і про ваші почування...

— Олексю!!!

— Що?

— Ви брешете!!! — кричав я, трясучись від гніву й переляку. — Ви не сміли їй того сказати!!!

— Чому не смів? — здивувався Олекса. — Або ж я когось боюся, чи що?

Я подивився на нього, подивився і зрозумів, що він говорить правду, що він справді зробив так, як казав: пішов, викликав Ліду, повів її на морожене й усе оповів, йому — що? Йому, коли щось прийде в голову — все "єрунда". "Його ніколи не можна пізнати до кінця" — пригадалися мені мої власні вчорашні слова, і я тяжко сів на місце. Від обурення не міг дібрати ні виразів, ні відповідного тону, щоб належно висловити свої почуття. Зрештою, чи найтерпкішими й найрізкішими словами можна було тепер щось направити? Чи можна було щось завернути? Пропало!

— Ну, і що Ліда на це? — спитав я зі страхом.

— Ліда? О, вона спочатку дуже розгнівалася, знаєте, а потім почала сміятися. Ох, як вона сміялася!

"Ще гірше! — подумав я. — Коли б тільки гнівалася — пів біди. Але, коли почала сміятися — то, значить, не вважає нас гідними навіть свого гніву"...

— Так, Олексю, — сказав уголос, — вона мала рацію: оба заслуговуємо тільки того, щоб нас висміяно... Ну, а далі? Чим це скінчилося?

— Скінчилося просто: я признався до вини, а потім зложив Ліді пропозицію руки й серця, і вона її прийняла.

— Як?!! — схопився я на ноги, мов ужалений. — Не може бути!!! Я в це ніколи не повірю!!!

— Ц-ц-ц!.. — сміявся вдоволено Олекса. — Мухомор! Ви ніколи мені не довіряли. А я вам кажу ще раз: Ліда погодилася.

Я сверлував Олексю поглядом, думаючи, що він зараз розсміється й відкличе свій жорстокий жарт. Але ні. Олекса, правда, щасливо всміхався, але не брехав і не жартував. По всьому було видно, що казав правду.

І я зненавидів Олексю в цю хвилину пекучою ненавистю подоланого суперника, відразу забувши про всі його позитивні риси, про нашу дружбу і про все добре,, що він зробив для мене й для інших людей. Я бачив лише перед собою гостроногого дивака з усіма його негативними сторонами. І Ліда годилася йти за нього?! Чому? Для чого? По якому праву?!

Я відчув, як щось раптом рунуло в моїй душі, зламалося, завалилося і наповнило мої груди холодною отрутою. Тепер лиш усвідомив собі повністю, що кохав Ліду, а ще більше покохав той ясний і милий слід, який вона лишила по собі після нашого короткого знайомства. І коли б вона виїхала, коли б доля судила нам вічну розлуку, я напевне на все життя зберіг би в серці, як великі святощі, ніжний образ цієї чудесної білявої дівчини з дитячими ноженнями і званням інженера. Образ Білочки! А тепер? У сильветці, витканій з проміння мерехтливих зірок, перенизаній пахощами літньої ночі, овіяній солов'їним співом і солодким сюрчанням коників, проступили грубі й цинічні

риси другої Зіни. Навіть Зіни в гіршому виданні. Бо Зіні можна було все ж таки багато вибачити. Але цій?! Цій, дівчині, що скінчила інститут, одержала диплом інженера і мала забезпечене становище в житті! Чого їй ще було потрібно? Не виходила ж заміж за Олексу з любови, не виходила й з необхідности — виходила з розрахунку. Якого? Що змусило її дати згоду людині, яка в неї вчора ще, крім понижаючого жалю й байдужості не викликала нічого? І як це просто у неї вийшло: збиралася їхати додому, а звідти — на роботу; тут прийшов, можна сказати, зовсім незнаний чоловік, викликав, запросив на морожене, освідчився — і вона відразу ж погодилася. Коли б навинувся хтось інший — пішла б і за іншого... Ух, як це гидко!

Я пройшовся по кімнаті туди й назад, сів, устав, знову сів, знову встав і сів, потермосив себе за волосся, а накінець їдко розсміявся:

— Ну, і що ж? — спитав. — Була Ліда щаслива?

— Ц-ц-ц!.. Куди відразу й сум її подівся! Зраділа, засяяла і в приступі радості обняла мене за ший і поцілувала отут, — Олекс показав на щоку. — "Ви, — сказала, — найкращий у світі хлопець! Павло правду сказав"...

Я стиснув зуби й кулаки, немов би мені хтось наступив на мозоль у серці, а Олекс продовжував:

— Не побоялася, знаєте, в ресторані мене поцілувала! Розумієте? Ц-ц-ц!.. До речі, там тоді нікого не було, тільки ми вдвох...

— І як же це? Ви не вмерли від поцілунку?

— Ні, — відповів спокійно Олекс, не помічаючи в моєму питанні ні терпкої насмішки, ні лютої ненависти. — Коли б умер, то не прийшов би до вас.

— І коли ж весілля? — продовжував я далі роздбовувати власну рану.

— Ц-ц-ц!.. Який ви нетерпеливий! Вам відразу й весілля. Не знаю... Ліда казала, що мусить ще з вами побачитись, а тоді вирішимо, коли весілля.

— Зі мною?! А я ж тут при чому?!

— Це вже вам Ліда скаже.

Для мене відразу все стало ясным:

"Пастка! — пролетіла думка в голові. — Подвійна гра! Вона вчора помітила, що не байдужа мені, і тепер пробує щастя: Олексу тримає в резерві, а одночасно наставляє сіті, на мене. Коли не вийде зі мною — піде за Олексу. Що не крок — то гірше! Ух, яка погань! Який цинізм! Цікаво тільки, чому вона перше місце дає мені? Адже під матеріальним оглядом я жебрак у порівнянні до Олекси. Видно, що "кохання" все ж таки деяку роль відіграє... Ха-ха-ха! Зрештою, дідько її бери! Але Олекса! І це він має впасти жертвою такої потвори?! Бідний чудасій: осліп і одурів — нічого не бачить..."

Я зімняв недокурену цигарку й встав, заложивши руки в кишені.

— От що, Олекс, — сказав холодно, — я, звичайно, не вірю в те, що мені вдасться вас переконати. Але, як ваш приятель, вважаю своїм обов'язком примусити вас подумати над цим шлюбом. Мене дивує, що Ліда так скоро погодилася: адже фактично вона вас зовсім не знає.

— Чому ж не знає? — живо перебив мене Олекс. — Чи ви їй учора ще мало про

мене наговорили?

— Так, я говорив. Але як вона може мені вірити, коли знає мене ще менше, як вас?

— Приліпка з вас! Я перед нею сьогодні вас цілу годину хвалив, і то так хвалив, що аж самому стидно було. Ручив за вас своєю головою, так, як ви вчора за мене хотіли ручити. І так, знаєте, ви за мене добре слово замовили, я за вас, а Ліда тепер нам обом вірить. Ц-ц-ц!..

— А ви вірите Ліді, — закінчив я його думку з глибокою іронією. — Добре інколи бути легковірним, а ще вигідніше часом буває вдавати легковірного... А все ж, Олексю, я ще раз вам звертаю увагу...

— Ат, ерунда! — увірвав мене Олексю. — Що я хотів сказати? Ага! Я хотів сказати, що ви — зрадник і дуже небезпечний посередник у любовних справах. У мене з вами вийшло цілком, як між тими поляками: "Не моглем для себе, ледве-ледве для себе"... Так і ви Лиду для мене сватали. Ц-ц-ц!..

Може, саме тому, що в цих словах крилася певна доза правди, я не стямився від люти й образи. Штовхнув ногою двері і, вказуючи на них рукою, заревів до Олексю:

— Ге-е-е-ть!!!

Без слова протесту, без тіні здивування він встав і потюпав до дверей, увібравши голову в плечі й не перестаючи хіхикати.

— Може, вам скінчити мою думку? — спитав на порозі.

— Геть мені з очей!!! — крикнув я ще раз і затупав ногами.

— Ну й мухомор з вас! — потиснув Олексю плечима. — А до Ліді я вам все ж раджу піти. І ви підете, слово чести, підете! Я маю таке слово...

Але я не мав бажання слухати цього базікання: гримнув дверима, як божевільний, і мерщій замкнув їх на ключ. Обурення, жаль, стид, образа й почуття обридження просто душили мене. Я кидався по кімнаті з кутка в куток і тільки великими зусиллями волі стримував себе від того, щоб не потрощити всіх меблів, не пошматувати паперів і не розбити собі голову об стіну.

"Білочко, Білочко! — ридав я у душі. — І це ти?! Така нікчемна інтригантська душа окривається під непорочно-чистою зовнішністю милої дівчинки зі зворушливості дитячими ноженнями і прозорою усмішкою?! О, навіщо, навіщо я познайомився з тобою?! Навіщо зайвий раз пережив таке глибоке розчарування в людині?! Хіба їх і так мало було в моєму житті?.."

— Слухайте, ви, божевільний мухоморе! — забубоніло під вікном. — А той другий поляк пішов сватати дівчину для себе. Сватав, сватав, а нарешті приходить і каже: "Не моглем для себе — ледве-ледве для себе"... То я, між іншим, від вашого імени Ліді освідчувався, і вона майже погодилася. Коли вам це не подобається — біжіть відкличте...

При перших звуках Олексюного вияснення зупинився не тільки я сам: зупинилося моє серце, як маятник у зіпсованому годиннику, зупинилася кров у моїх жилах, зупинилася й думка. Я став, ніби цвях, вдарений молотком у тім'я, таке це було несподіване, і розвісив вуха.

— А коли, — продовжував Олекса, — ви маєте справді якісь поважні наміри, то також біжіть. Ліда чекає вас о четвертій в парку біля зігнутої і для вас "нецікавої" берези, знаєте? Пароль: "Білка — Перелесник". Не забудьте чисту сорочку взяти і спішіть, бо вже пізно!

Я стояв далі нерухомо, поки не почув, що Олекса віддаляється. Але тоді рванувся з місця, мало не висадив замкнених дверей і погнав за ним.

— Олексо! Олексо! — кричав, задихаючись від бігу й від шаленої радості, що спирала мені дух. — Чекайте!

— Не маю ча-а-а-су! — кричав Олекса тікаючи. — Біжу на ста-а-а-нцію! Перебити компо-о-о-стер на Лідиному квитку-у-у-у! Вона сьогодні не ї-ї-ї-де!

— Олексо!

— Чого-о-о? — дражнився Олекса й біг далі.

— Зупиніться на хвилинку і розкажіть доладу! — благав я.

— Боюся спізни-и-и-итися... Коли хочете — біжіть за мно-о-ою, а я вам на бігу оповіда-а-а-тиму... Хай ціле місто слу-у-у-хає...

Справді, численні перехожі зупинялися і здивовано дивилися на цю гонитву, а деякі навіть кидали мені назустріч питання: "Що він у вас украв?", "Чи не покликати міліції?"

А Олекса дражнився далі: то кулею летів уперед, то ховався за електричними стовпами й підпускав мене зовсім близько, а тоді м'ячем відскакував на кільканадцять кроків, робив мені гримаси, "стругав моркву"* й тікав далі.

— Коли не переб'ю компостера, пропаде квито-о-ок! — сміявся він. — У нас не можна подорож заплатити через рі-ї-ї-ї-ї, хоч би це й була пошлю-ю-юбна по-о-одорож! Лові-ї-ї-ть! Будемо так гнатися до самої ста-а-анції, а Ліда тимчасом чека-а-а-тиме! Лові-ї-ї-ть! Ц-ц-ц!..

Він біг, граючись, а в мене вже дух забивало, і я переконався ще раз, що Олекси мені не впіймати: "ноги закороткі", як сказав він колись у лісі. Я зупинився, глянув на годинника й мерщій побіг назад: була вже половина четвертої, а я ще й не голився сьогодні.

Вскочивши до мешкання, я почав усе робити з таким поспіхом, ніби у мене земля під ногами загорілася, але від того виходило ще гірше. Все довкола, здавалося, змовилося проти мене, щоб лише мене затримувати й дратувати: бритва була тупа, кращі мої дві сорочки лежали брудні, а чисті валялися непоцеровані* й неvipрасувані; краватка ніяк не хотіла зав'язуватися по-людськи, кудись поділася паста до черевиків, а на кінець порвалися мені шнурки.

Але, коли вже по довгих муках і сердитих побажаннях, адресованих до мертвих і ні в чому не винних речей, я зібрався, — мене опанував страх і вагання. Як я насмілюся подивитися Ліді в очі? Адже пів години тому я тяжко й незаслужено образив її! Образив не так на словах, як у думках, але чи це міняло справу?

І, пригадавши собі всі епітети, всі порівняння й усі обвинувачення, що їх я інкримінував своїй Білочці, на хвилину навіть постановив собі нікуди не йти. Але потім

подумав, що так може поступити лише малодушний боягуз, і таки пішов.

Спішив і ніс на собі прикрий тягар почуття своєї глибокої вини і докорів сумління. По-перше, винен був у тому, що спізнився на добрих двадцять хвилин. По-друге, винен був у вчорашньому "посередництві". По-третє, — і це було найгірше! — винен, був у тому, що сьогодні вірив у можливість її вирахованого шлюбу з Олексою і намірах подвійної шлюбної ставки. За це лаяв себе й допікав собі безжально, не розуміючи, як мені бодай на хвилину— щось таке могло прийти в голову. Таж навіть найбільшому дурневі повинно було бути зрозуміло, що дівчина з таким обличчям, з такими очима і з такими милими ноженнями **органічно** не могла зробити нічого поганого, нечесного, понижаючого власну гідність! Занадто вже вона чиста, занадто горда, занадто розумна, щоб пускатися на легковажні авантюри й бавитися в недостойну гру. І це все тепер я мусів, ударившись у груди, Ліді сказати. Мусів признатися до великої вини перед нею! Не смів затаювати цих гріхів, бо інакше ні наша зустріч, ні все те, що могло наступити пізніше, не мали б тієї чистоти й щирости, якої заслуговувала Ліда. У своїх поглядах на шлюб я був дуже суворий і педантичний і нізачо не одружився б, знаючи наперед, що між мною і моєю майбутньою дружиною може лягти найменша тінь таємниці, недоговорености, чи недовір'я.

Тож годі було щось починати з Лідєю, не усунувши відразу тих темних плям, що лягли на наші взаємини вже перед початком самого тільки знайомства. Це треба було конечно зробити, навіть коли б за одвертість довелося заплатити ціною безповоротного розриву.

І я йшов з покірністю розкаяного грішника в серці, готовий прийняти за свої провини яку завгодно кару, щоб тільки позбутися тягару докорів совісти, які гнітили мене до землі, й вкликали почуття палкого сорому.

Вона вже чекала мене, обернена обличчям у ту сторону, звідки я мав прийти. Була в тій самій сукеночці і в тих самих білих черевичках, що й учора, і взагалі півсиділа, опершись руками на березу, саме в такій позі, в якій я сподівався її побачити. Тому видалася мені особливо близькою і милою, такою зрозумілою і рідною, ніби ми були вже знайомі довгі-довгі роки. Забувши відразу всі свої провини й усі попередні, наміри, я пустився бігом і на кілька кроків перед нею простягнув руки. А вона подивилася глибоким запитливим поглядом,, стараючись зрозуміти моє бажання, а потім повільно відділилася від берези й покірно пішла мені назустріч, зовсім так, як учора в танцях. Ще секунда — і я вже тримав її у своїх обіймах.

— Білочко, — прошептав, задихаючись від щастя, — ти моя, Білочко, правда?

Ліда хитала на знак згоди голівкою і по-дитячому тулила лице до моїх грудей.

— Я думала, що ти не прийдеш, — сказала тихенько й затремтіла.

— Пробач, Лідусю, я тобі зараз усе поясню... Маю тобі багато-багато дечого сказати... Ходи, сядемо...

Ледве перемагаючи себе, я почав плутано й неясно сповідатися. Але Ліда незабаром урвала мене і, положивши пальчики на, мої уста, сказала:

— Тс! Не треба! Сьогодні занадто щасливий день, щоб згадувати неприємні речі...

— Білочко, але я мушу тобі все сказати, все!

— Не треба! Я вже знаю, я вже догадуюсь...

— І не гніваєшся на мене?

— Я сьогодні не можу гніватися.

— Прощаєш мені?

— Не знаю... Поговоримо колись на цю тему, коли я буду сердита й матиму охоту сваритися.

— А ти вмієш сваритися?

— Звичайно, вмію. Думаєш, що я свята?

— А ти не свята? О, як це добре, Білочко! — вигукнув я щиро. — Коли б ти справді була святою, то я був би дуже нещасливим! Бачиш, за свої провини я заслуговую карі і хочу її відпокутувати. Я був дуже несправедливим до тебе, Білочко...

Ліда поклати голову мені на плече і серйозно заговорила:

— Ах, Перелеснику, несправедливість — це прокляття людства. Пригадай собі оце "Распи його!"... Коли вже Син Божий упав жертвою несправедливості, то що говорити про звичайних смертних? І мені здається, що саме з того моменту, коли натовп виніс свій вирок над Христом, над людством повисла кара Божа, і, доки ми її не відкупимо великими жертвами, доти нестимемо на собі тягар умової сліпоти. Ми все несправедливі: один раз ми у своєму засліпленні приписуємо людям чесноти й заслуги, яких нема, а другий раз — схильні приписувати нечесні наміри й злочини, яких також нема. І в першому і в другому випадках ми буваємо несправедливі, а від того походить багато зла на землі.

— Коли ж то моя Білочка встигла навчитися такої мудрості? — спитав я жартівливо, цілуючи її маленьку долоню.

— А, це ще з дому. Тато мій завжди мене вчить, щоб я не вірила людям з першого погляду. "До кожної незнайомої людини, — каже він, — треба ставитися з недовір'ям і упередженням. Коли виявиться, що людина недобра — матимеш приємність, що не помилилася. Коли ж виявиться, що людина добра, — знову матимеш приємність від радісного розчарування".

— О, то твій тато дуже розчарований у людях!

— Він має багато підстав, щоб бути розчарованим, — усміхнулася Ліда, — але залишився непоправним. У тата на цьому пункті теорія зовсім розходиться з практикою: він першій-ліпшій незнайомій людині готов останню сорочку віддати. І я також вірю кожній людині так довго, поки не переконаюся, що не варто вірити.

— А-а, то це я власне тій рисі характеру завдячую своє сьогоднішнє щастя?

— До деякої міри... І це можна було б назвати навіть легковажністю, коли б не Олекса. Він мене переконав, що я ніколи не пожалую за своїм сьогоднішнім, побаченням з тобою.

— І ти йому повірила?

— Він належить до людей, яким не можна не вірити. Говорить так щиро, так розумно і переконливо, ніби виводить хемічну формулу, в якій нема місця для сумнівів.

— Аж ти його поцілувала...

— Він заслужив того, Перелеснику мій недобрий! Коли б не він... Ти знаєш, що я цілу ніч не могла спати і навіть... плакала... Це ганьба, коли така стара дівка плаче, правда? Покійна бабуня, завжди з мене сміялася: "Фе, така велика дівка, що під вінець може йти, а плаче!..." А мені, коли бабуня померла, було одинадцять років...

Я засміявся і обняв Ліду міцніше.

— Правда? — спитав. — Інженер з дипломом — і плакав?! Ай-ай-ай! Це дійсно ганебно й негідне інженера! І чого ж то інженер плакав?

— З досади. Інженер послухав Перелесника, забув про науку, про диплом і взагалі про все на світі, уявив себе білкою і закохався. А Перелесник, як виявилось, зовсім не був Перелесником, лише звичайним ботаніком, який хотів висватати Білку за "Того, що в лябораторії сидить"...

— Не завжди. Інколи бігає на станцію компостери на квитках перебивати. Ц-ц-ц!..

За нами стояв Олекса й радісно сміявся, вдоволений, що так несподівано нас наполохав.

— Ось, прошу, — подав він квиток Ліді: — Продовжено на три дні. Завтра йдемо до ЗАГСу, а післязавтра раненько я вас поведу до священика звінчати. Щойно бачився з ним і договорився.

Почувши це, я відложив свій намір — виляти Олексу за нове підслуховування, а натомість накинувся на нього за несподіваний плян:

— Та ви з дуба впали, Олексо, чи що? Який ЗАГС, яке вінчання?! Хто про це говорив?!

— От маєш! — розвів Олекса руками. — То ви не маєте наміру женитися?

— Коли в нас такий намір буде, то ми вас, Олексо, неодмінно повідомимо. В цьому можете бути певні!

— Чи бач, який хитрий! — глумливо сплеснув руками Олекса. — Я для нього молоду знайшов, я його висватав, я за нього на станцію бігав, до ЗАГСу по інформації звертався, зі священиком договорився, а він тепер мені характер показує! Лідо, чому ви мовчите?

— Та бо мене ніхто нічого не питає, — усміхаючись відповіла Ліда.

— А ви як думаєте робити?

— Думаю, що така поспішність непотрібна. Ми ж з Павлом знайомі менше, як одну добу.

Олекса засопів, затупцював і замахав руками, ніби збирався зірватися й полетіти.

— Ну, от! Ну, от! — заговорив плаксиво. — Я стільки говорив, стільки пояснював, а ви ще вагаєтеся: "Ми ж з Павлом знайомі менше, як одну добу"! Єрунда! Зате я знаю Павла п'ять років, а за вами шпіонував — два. І тому кажу вам точно: женіться без надуми! Ручу своєю головою, що будете щасливі й дякуватимете мені щодня! Павле, та ви мужчина, чи якесь непорозуміння?! Сватайте вже свою наречену — раз-два! Скоро!

— Готов! — рішився я. — Лідо, хочеш завтра одружитися?

Ліда дивилася на нас з усмішкою й хитала заперечливо головою.

— Ох, які ж ви діти обидва! — сказала наостанку. — Сідайте, я вам зараз скажу свою думку. Так... Отже, слухайте: я залишусь тут ще два дні, а тоді поїду додому.

— І привезете батькам зятя... — докинув Олекса.

— Ні, Олексуню, так не буде...

— Чуєте, чуєте? — обернувся до мене з щасливою усмішкою Олекса. — Вона сказала мені "Олексуню"!

А Ліда продовжувала:

— Я поїду сама. Поговорю з батьками, а потім напишу вам. Павло тепер матиме відпустку, і ви оба приїдете до нас у гості. У нас дуже гарно: є ріка і ліс поблизу. Погостюєте, відпочинете, а там — все само собою розв'яжеться. Я ж, слава Богу, не сирота. Чому ж маю по-сирітськи заміж виходити? Я хочу, щоб і батьки разом зі мною раділи. Їм би було дуже прикро, коли б їхня одинока дитина вийшла заміж, словом, наперед не загикнувшись, не порадившись. У нас у родині тримаються ще старі традиції...

— Як вона говорить! Як вона говорить, Павле! — вертів головою Олекса і мружив очі від захоплення. — Оце вам і квітка, і бджілка і білка, і інженер в одній особі! Це вам не якийсь там мішок з картоплею... І вона має рацію. Стопроцентову рацію!

Коротше кажучи, Лідин плян був одобрений і прийнятий одноголосно.

Того ж самого вечора ми всі втрьох пішли до театру, а після закінчення вистави довго бродили по парку, причому Олекса все старався ходити і сидати поміж нами в середині.

— Я ж тепер ваш ангел-хоронитель, — пояснював він Ліді. — Знаючи, що Павло — людина вкрай неморальна, мушу вас перед ним оберігати...

Взагалі я не пізнавав його. Зі страху й соромливосте перед Лідою не лишилося ні найменшого сліду. Навпаки, він безперервно говорив з нею, оповідав їй щось, про щось питав, жартував і розсмілювався до такого ступеня, що брав її під руку й самовдоволено говорив до мене:

— Бачите, бачите, я вже зовсім не боюся, ага!

— Та бачу, — кпив я, — що з вас можуть ще люди бути: на другий раз, як закохаетесь, то вже не будете від дівчини тікати, може, навіть зважитесь раз її до кіна запросити...

— Приліпка з вас! Були приліпкою, приліпкою й зостанетесь до смерті! Я ж казав вам уже, що більше ніколи не закохаюся. — нема дурних!

— Дякую!

— От, уже зараз іронія! Та зрозумійте ви, мухоморе старий, що дурний є той, хто б у Лїду не закохався, а хто в неї закохався — буде дурний, як покохає ще когось. І, до речі, нам треба буде піти до моєї справжньої мами.

— При чому ж тут "до речі"?

— Ох, не витримаю з вами! Лїдо, ну чого він такий мухомор? От ніяк не зрозуміє найпростішої асоціації думок: ви — моя справжня сестра, а Уляна Федорівна — справжня мама. Це ж ясно, як Божий день, ні?

І ми дійсно ходили до "справжньої мами". Уляна Федорівна дуже зраділа, довідавшись, що я одружуюся з Лідою, обіймала нас, цілувала, частувала малиною наливкою, а на прощання хрестила тремтячою рукою і зі сльозами в очах бажала нам щастя...

Три роки солодкого родинного щастя збігли непомітно. Маленький Лесик, названий так на честь нашого друга, вже навчився добре говорити й наповнював наше мешкання своїм милим жебонінням, коли сталося нещастя: мене заарештували...

Допити, тортури, заслання в холодний Сибір, потім несподіване "уласкавлення" і заміна каторги "батальйоном смерти" на передових позиціях фронту, німецький полон з усіма його страхіттями і на кінець — одчайдушна втеча. На це пішло чотири роки. Чотири роки, довгих, як вічність, і zarazом коротких, як кошмарний сон...

І ось дощливою осінню 1942-го року виснажений, змордований, обдертий і завошивлений, я, як злочинець, припадаючи до землі й ховаючись по бур'янах, опинився знову в родинному місті. Не знав, де дружина й син, хоч залишив їх тут, не знав, чи живуть іще, хоч в останню хвилину прощання вони були здорові, не знав, чи стріну тут бодай одну знайому людину, хоч раніше, мав їх досить, не знав, чи взагалі моя ризикована, божевільна своєю відвагою втеча мала сенс. Не знав нічого.

До свого колишнього мешкання не йшов з двох причин: поперше, воно знаходилося на людній вулиці в центрі міста, куди я не міг тепер показуватися; подруге, я був переконаний, що мою родину, як родину "ворога народу", з нього давно вигнали. Натомість я зайшов до міста близько Зеленої вулиці й постановив собі добратися до Олексиної хати.

Півживий, півмертвий від страху, непевности і хвилювання, обійшов ріг вулиці й перескочив паркан у тому місці, де ми колись перескакували його під дощем з Олексю. Перебіг попід деревами і став біля дверей, що їх колись мені так гостинно відкрив старий Ухо. Кілька разів, піднісши руку, я опускав її в нерішучості, але нарешті зібрав усі сили й постукав раз, другий, третій...

У роті в мене пересохло, голова йшла обертом, а серце тріпотіло, як підстрелений птах.

Нескоро-нескоро в домі почувся легенький рух, скрип внутрішніх дверей, обережні кроки й тривожне питання:

— Хто там?

Я пізнав би цей голос серед тисячі інших і з несподіванки затрусився, як осиковий лист від бурі.

— Білочко! — вистогнав через силу й відчув, що в мене під ногами провалилася земля...

Минуло більше тижня, поки Ліда мене відходила, і той момент, коли я в повній свідомості пригорнув до себе дружину й синка, — хай буде благословенний! — належить до найщасливіших у моєму житті.

Лесик виріс, зробився ще більше подібний до мене, і, коли я йому це сказав, гордо

повів пальчиком собі під носом і сказав:

— У мене вже навіть вуша роштуть, як у тата, о!

А Ліда лишилася незмінною. Правда, змарніла, але мала ті самі ясні, щирі очі, те саме ніжно-дівоче обличчя і навіть була взута у зворушливо маленькі черевички дитячої форми. Тільки волосся не стригла, а закладала з-заду в тугий вузол, що надавало їй ще більше суворости.

— Де ж батьки, Лідо? Де Олекса? Як ти опинилася в цьому домі? — засипав я дружину питаннями.

І Ліда відповідала. Та з кожним її словом все більше захмарювалася моя радість щасливого повороту на лоно родини, уступаючи місце великому болеві по неповторних втратах: тесть на каторзі, теща силоміць евакуйована на початку війни, Уляна Федорівна, батьки Олекси і сам Олекса — на тому світі. Про Олексу Ліда оповідала найдовше.

Так я довідався, що після мого арешту Ліда з Лесиком поїхала до батьків. Але тесть, що працював перед тим на залізниці, вже був засуджений на 10 років і вивезений. З великою бідой Ліда влаштувалася на роботу в броварні і так утримувала себе, маму і сина. Коли ж вибухнула війна й почалася примусова евакуація, маму несподівано посадили до вагону й вивезли, а Лесик урятувався тільки тим, що був якраз тоді в броварні коло Ліди. Всіх працівників броварні разом з найціннішими устаткуваннями мали вивозити на другий день. Але Ліда втікла і, то пішки, то на підводах, добилася до нашого міста. Вирішила шукати захисту під дахом Олекси, та тут надія її завела: Олекси вже не було в живих, а його мати лежала на смертельній постелі й доживала останні дні. Старий Ухо помер на пів року раніше, так що, старій жінці на випадок смерти не було кому навіть очей закрити.

Ухова прожила б напевне ще довго, коли б після втечі Олекси її двічі не тягали на допит до НКВД і, не зважаючи на похилий вік, не побили до непритомности.

На щастя, Ліда добилася до неї вже тоді, коли вся влада втікла з міста, а на другий день вступили туди німці. Коли б приїхала на кілька днів раніше — з нею зробили б ще гірше, як з матір'ю Олекси...

Ухова, як оповідала Ліда, дуже зраділа несподіваними гістьми і до останньої хвилини була тихою і лагідною. Вважала великою ласкою Божою, що не лишиться самотною у хвилину смерті, і так прив'язалася до Ліди, що ні на крок не відпускала її від себе. Віддала їй усі дорогоцінності, точно поінформувала в усіх господарських справах і просила, щоб після її смерті Ліда молилася за її грішну душу. Терпіння зносила покірно, як кару Божу, і відійшла зі світу в повній притомності.

З Олексою ж була окрема історія.

Через кілька днів після вибуху війни вийшов гострий наказ — здати всі види зброї до НКВД під загрозою кари смерті, а вслід за тим покликано до війська всі річники резерви. Олекса ж не тільки не зголосився до Воєнкомату, а, навпаки, забравши свою мисливську рушницю і деякий запас харчів, зник.

І даремно Ухову тягали на допити, даремно били й тортували — вона й справді не

знала, куди дівся син. І лише по двох тижнях стало відомо, що в лябораторії Хемічного Інституту, яка мала глибоке обцементоване підземелля й містилася в глибині внутрішнього подвір'я, хтось скривається. Підозріння впало на старого професора Шерера — видатного науковця — одного з небагатьох, кого Олекса вважав великим авторитетом. Зі свого боку професор Шерер дуже цінив Олексу і зробив його своєю правою рукою по катедрі.

Коли в місті почалися масові розстріли всіх "непевних", у перше число призначених на смерть попав і Шерер, як людина німецького походження. Але, — дивна річ! — хоч у момент нападу НКВД на Хемічний Інститут багато людей бачило його на власні очі в коридорі, — він раптом щез. Найдокладніші розшуки по цілому будинку не дали найменших вислідів. Перешукали навіть лябораторію й усі інші господарські забудови — і надармо: по Шерерові не лишилося найменших слідів.

Може б про нього так і забули, коли б чийсь пильні очі не добачили чогось підозрілого в лябораторії. Очі побачили, необережний язик ляпнув — і вістка рознеслася по місті, поки не дійшла куди треба. У висліді військовий загін оточив уночі будинок лябораторії густою лавою і почав наступ. Виважили замкнені двері, повибивали тяжкі віконниці й вдерлися в середину. В самій лябораторії нічого підозрілого не знайшли, і керуючий операцією лейтенант дав наказ — спуститися в підвал. Але тут сталося щось несподіване: в кількох шафах одночасно щось вибухнуло зі страшною силою і наповнило приміщення їдким газом. Живі й легко ранені кинулися тікати, лишаючи на місці вбитих і тяжко ранених, у тому числі й самого лейтенанта.

За кільканадцять хвилин заалармоване втікачами НКВД вислало на місце випадку два танки, кулемети й легку артилерію з великим відділом війська. Не зважаючи на те, що з лябораторії доносилися ще стогони і прохання помочі, — ніхто не зважився туди підступити. Будинок закидано гранатами, обстріляно з кулеметів і врешті зрівняно з землею. І тільки, коли енкаведисти впевнилися, що в цій купі розкришеної цегли й палаючих бльоків не може ніяким чудом зберегтися якась жива душа — відділ залишив подвір'я.

Про випадок не говорили вголос, ніхто не осмілювався туди піти, і лише коли в місто вступили німецькі частини, зійшлися люди й висипали велику могилу.

Через кілька місяців коли нові окупанти почали розкопувати масові могили жертв кривавого терору НКВД, дійшла черга й на колишню лябораторію. Приїхала спеціальна комісія, пригнали партію жидів — і могилу розрили наново. Між руїнами знайдено рештки пошматованих тіл енкаведистів, а в підземеллі — два цілих трупи: професора Шерера і... Олекси. Шерер, як встановила експертиза, не мав ні сліду ніяких ран і помер від серцевого удару, натомість Олекса мав цілком розбиту голову. З решти останків виходило, що тут загинуло сім енкаведистів. Професор Шерер і його асистент дорого продали своє життя.

Коли Ліда скінчила своє оповідання, я плакав. Чомусь так яскраво пригадувався мені Олекса, живий, діяльний, дотепний, комічний і безконечно добрий — людина золотого серця. Особливо ж виразно пригадував я його з тих днів, коли прийшов на світ

Лесик. Боже, як він радів тоді, як метушився, як піклувався Лідою і дитиною! Щогодини бігав він до лікарні довідуватися про їхнє здоров'я, сварився, підкупляв сестер і санітарок, благаючи їх проявляти найбільшу дбайливість до матері й новонародженого. Йому все видавалося, що Ліда і Лесик — це якісь особливо тендітні виїмки, що потребують окремого догляду і що того догляду вони якраз не мають з боку медичного персоналу. В лікарні вже жартували й випитували, хто з нас є більшим батьком: я, чи Олекса?

А потім? Скільки разів він випрошував у Ліди право скупати дитину і як уміло це робив, як тішився і сміявся, коли Лесик пацав ноженятами в купелі й оббризкував його з голови до п'ят! Скільки разів він випихав нас з дому до театру, чи до кіна і сам залишався на цілий вечір з дитиною! А й у нашій присутності він годинами міг бавитися з Лесиком, лазячи з ним по підлозі, і найкраща нянька не могла бути уважнішою і терпеливішою, як наш Олекса. При кожній нагоді Лесик одержував від нього іграшки й подарунки: вирізався у Лесика зубок — подарунок, навчився Лесик сидіти — подарунок, сказав якесь перше слово — подарунок, зіп'явся на ніжки — подарунок, на першу річницю народження — також подарунок у вигляді величезного плюшевого ведмеда. А скільки разів у скрутні хвилини Олекса виручав нас грішми й харчами! Щирий, добрий, відданий Олекса!

І от — Олекси більше нема! Ніколи більше не прийде зі своїми дивачно-несподіваними запитаннями, ніколи не почую його, жартів і дотепів, його своєрідного "ц-ц-ц!..."

Уже ніхто не скаже мені: "Приліпка з вас!", "мухомор", "сам ви чудасій!" так мило й необразливо, як це вмів сказати в цілому світі один тільки Олекса.

І я плакав...

— Не можу повірити в його смерть, Білочко! — сказав я Ліді.

— Я також не можу. Все мені здається, що ось-ось він прийде і скаже: "А-а, ви дома? А що робить Лесь?"

— Так... Був шляхетним за життя, гарно жив, гарно й помер... Хай царствує! Ти була там?

— Звичайно, — тихо відповіла Ліда й здригнулася. — Це була жахлива картина, Павле! Я потім довго ходила, як п'яна... Уяви собі, що він до смерти носив при собі всі наші фотографії! Я навіть хотіла їх забрати, але не змогла... Труп ж були розкладені, і всі фотографії та папери в портфелі просякли... Ні, Я не можу цього згадувати! Все лишилося при матеріялах комісії... Я зробила все, що могла: замовила труну, попросила священника... Ах, ти ж знаєш, що отець Борис таки переховався до кінця і тепер відновив храм св. Пегри й Павла? Пізнав мене відразу... А за Олексою аж плакав, так жалувал. Бачиш, Олекса навіть нам не признавався, що впродовж усіх років потайки допомагав отцеві Борисові. Просто не можу зрозуміти, звідки в нього стільки тих засобів вистачало? Так, от, отець Борис його і ховав. На могилі таке прощальне слово сказав, що всі плакали, як діти. Багато народу було, багато!

— Він був вартий того, Білочко... Ось, як тільки зможу встати — підемо до нього на

могилу... Знаєш, ми поставимо йому мармуровий пам'ятник. З останнього стягнемось, а поставимо, правда?

Та пам'ятника нам так і не довелося поставити: в тяжких умовах німецької окупації про мармур не було мови, а пізніше вихор воєнних подій погнав нас на Захід. І останнє, що ми ще могли зробити — це упорядкувати могилу, обсадити її квітами й помолитися. На прощання я довго дивився на скромний дерев'яний хрест, щоб на все життя зберегти перед своїм духовим зором скупий напис:

"Тут спочиває вічним сном Олексій Михайлович Ухо.

Народився 14 квітня 1908 року.

Загинув смертю відважних 26 липня 1941 року.

Мир праху Твоєму!"

Минула страшна війна, минули роки тяжких скитань, репатріацій і скринінгів*. І ось я з родиною на вільній заокеанській землі!

Нас уже п'ятеро: я, Ліда, Лесь, Лідуся і мизинчик Павлусь, перший крик якого співупав із звісткою про закінчення другої світової війни. Він, нівроку, спів уже перерости старшу від себе на два роки Лідусю і є великим шибеником. Щоб підвести матеріальну базу під нашу родину й забезпечити освіту нашим дітям, ми з Лідою мусимо обоє працювати, поки ще маємо силу. Лесь з нами, Лідуся вже два роки в інтернаті українських Сестер. Тепер прийшла черга і на нашого "мизинчика": треба подбати, щоб він не лише набував загальну освіту, а й здобув знання з рідної мови, історії й географії. Тож після родинної наради ми постановили віддати його до закритої школи оо. Василіян у глибокій провінції.

Добився я до монастиря в пообіддя літнього дня, коли все довкола розкисло й розімліло від невимовної горячі. Але в монастирських володіннях кипіла робота: білили шкільний будинок, свіжо малювали столи й лавки, біля крану мили великі білі бочки, від яких розходився запах меду. Десь у сутеренах* клацала ротаційна машина, а крізь відкриті вікна заносило друкарською фарбою. Монахи, питомці й наймані робітники працювали запопадливо та час від часу перегукувалися:

— Перенеси це далі!

— Потримай но отут!

— Де брат Онисифор? Спитайте його, куди бочки складати?

— Брат Онисифор у друкарні.

— Ні, брат Онисифор щойно пішов у бурсу...

За пару хвилин я вже познайомився з отцем настоятелем. Це була немолода людина і, видно, не дуже сильного здоров'я, з широким блідим лицем і темними очима праведника.

Вислухавши моє прохання, настоятель з повним розумінням хитнув головою:

— Звичайно, для хлопців у великому місті багато спокус і небезпек. Вулиця, вулиця — то ціле нещастя, особливо, коли матері нема вдома! Ну, і, крім того, дитина в чужому оточенні позбувається свого рідного... Я дуже тішуся, коли батьки віддають дітей нам в опіку. У нас — зовсім щось інше. Ми всіх сил докладаємо, щоб дати виховання і

національне, і суспільне, і товариське. А дисципліна, мушу вам сказати відразу, гостра! Брама на замку, а догляд на кожному кроці! Спочатку це хлопцям дуже не подобається, але потім так звикають, що їй додому не хочуть їхати. Ми дбаємо також і про розваги та відпочинок, але на першому місці — молитва, наука і праця. Коли вам такі умовини відповідають — привозьте вашого сінка і побачите, що не пожалуєте.

— Я дуже вдоволенй, отче настоятелю, такою програмою і думаю, що моему синові буде у вас добре. А однак я хотів би дещо більше довідатися про школу, про систему навчання і так далі. Прошу не вбачати в тому якогось недовір'я до вашого закладу. Я, бачите, учитель і з фаху цікавлюся справою шкільництва.

— Але ж прошу дуже! Я навіть радий. Шкода тільки, що отець директор саме виїхав, а то він охоче поговорив би з вами для обміну досвідом. Та ви поговорите з його заступником... Грицю, — вихилився настоятель через вікно до одного з питомців, — попроси до мене добродія Онисифора.

— Ви здалека приїхали, — повернувся знову настоятель до мене. — Може, ви голодні, або хочете чогось напиться?

Я не встиг відповісти, як у двері застукано, а вслід за тим з них впало:

— Слава Ісусу Христу!

Я обернувся на голос і відразу оціпенів і онімів: переді мною в чорній рясі стояв Олекса.

У першій секунді я спитав себе, чи сплю часом, у другій — подумав, що це омана, або дивовижна подібність, але в третій — усі сумніви відлетіли від мене, і я крикнув на цілі груди:

— Олекса!!!

— Брат Онисифор, прошу, — чемно поправив мене Олекса й спокійно вклонився.

Я знову задеревів і не знав, що маю робити. Та зараз же, підхоплений поривом несамовитої радості, кинувся до нього й зім'яв у своїх обіймах.

— Олексо, Олексо, — говорив ридаючи. — Та ми ж уже оплакали вас на вашій власній могилі! А ви живі?! Ви не вмерли, Олексо?!

— Брат Онисифор, — ще з більшим притиском поправив мене Олекса й лагідним рухом звільнився з моїх обіймів. — Олекса вмер, Павле, а живе брат Онисифор.

Я видивився на нього, сподіваючись, що зараз почую таке знайоме "ц-ц-ц!.." і побачу усмішку, що підтвердить дотепний жарт. Але ні. Олекса говорив спокійно й поважно.

— То ви, хіба, воскресли? — ще не розумів я.

— Ні, я не воскрес. Але можна сказати сміливо, що народився вдруге для іншого життя... Отець ігумен мене кликали? — звернувся він до настоятеля.

Настоятель дивився на нас зі сльозами зворушення в очах і нескоро відповів:

— Бачу, що ви давно знайомі... Тож поговоріть собі... Пан професор, брате Онисифоре, цікавляться нашою школою і хочуть свого сінка сюди віддати. Тож покажіть панові професорові все, що потрібне, і розкажіть...

Олекса мовчки вклонився і багатозначно глянув на ручного годинника.

— Ах, я зовсім забув! — похопився настоятель. — Це ж ви маєте тепер іти з питомцями на ріку купатися! Але то ми якось залагодимо: хай замість вас піде брат Лаврентій.

— Там вантажне авто стоїть на березі з піском, — тихо відповів Олекса. — Щось поспувалася, і шофер не може сам дати ради...

— От маєш тобі! — огірчено зідхнув настоятель. — Бачу, що без вас таки не обійдеться... Ну, нічого... Пан професор і так у нас ночуватимуть, тож матимете ще час наговоритися увечері.

— То я можу йти?

— З Богом... Скільки ще того піску буде потрібно?

— Ще завтра треба буде привезти зо три рази.

— Ага... Ну, то з Богом! — ще раз повторив настоятель.

— Слава Ісусу Христу!

— Слава на віки!

Олекса тихо вийшов, а я ніяк не міг отямитися від несподіванки і стояв, немов окаменілий, поки не почув питання:

— То ви ще з Краю знаєтесь?

— Чи знаємось?! Та ж Олек... брат Онисифор — мій найближчий приятель, дружба і кум.

— Так?!

— Так! Він мого старшого сина до хресту тримав... Прошу зважити, що це діялося під большевиками... І взагалі рідний брат не міг би бути мені дорожчим, як він... Але як він у вас опинився?

— Та просто: прийшов і сказав, що хоче вступити до монастиря.

— Дивно...

— Чому ж дивно? — з легкими нотками образи в голосі спитав настоятель. — Брат Онисифор — монах по покликанні. Це не примха і не випадковий порив. Він, бачите, ще в Галичині, як був у підпіллі...

— Що?! Він був у підпіллі?!

— А як же. Був. Чудеса робив! Сам він не любить хвалитися, але те, що про нього оповідають, нагадує казки з "Тисяча одної ночі"... Так от, після однієї збройної сутички повстанці його пораненого принесли до монастиря, щоб дати йому першу поміч. І брат Онисифор, а тоді ще Олекса, уподобав собі монаше життя. Доки міг — боровся в УПА, а потім виїхав на еміграцію і так довго шукав собі місця в житті, поки не опинився під нашою брамою. Так то, пане професоре!

— Брате Онисифоре, — донісся знадвору чийсь плаксивий бас, — а зайдіть но, прошу вас, подивіться на той лінотип... Я все щось не маю довір'я до підмурівки.

— Брате Онисифоре, — залунав інший голос, — чи ті яблуні; що ви казали, будемо обривати сьогодні?

— Ні, післязавтра. Зараз іду до вас, пане Колодій, почекайте хвилинку, — відповідав голос Олекси. — А ви, діти, будьте готові й не розходьтєся. Зараз вирушаємо...

— Як бачу, — сказав я, — брат Онисифор хліба даром не їсть...

Настоятель усміхнувся:

— Працює за трьох, правда. Я вже й сам йому не раз говорив, щоб звузив коло своїх обов'язків. У нас же є фахівців досить. Коли ж він каже, що йому сумно без роботи. Хвилинки вільної не посидить, все щось собі знайде: він і в школі вчить, і пасіки пильнує, і до садка нікого не допускає, і за механіка в нас у друкарні та в гаражі, а оце ще надумав рибний ставок закладати. Оце тепер цілий тиждень пісок возимо... Сам відпочинку не знає, і нікому спокою не дає. Вірите, що, відколи він у нас, то роботи вдвоє більше стало, хоч її і перед тим у нас не бракувало...

І настоятель добродушно засміявся.

— Він завжди таким був, — сказав я.

— Хай йому Бог допомагає! Діяльна людина — нема слів. Питомці і школярі липнуть до нього, як до рідної мами.

— Він любить дітей...

— За прикладом Господа нашого Ісуса Христа: "Не бороніть дітям приходити до мене"...

Я не міг дочекатися того моменту, коли можна буде говорити з Олексою. Бачив крізь вікно призначеної мені кімнати, як він бігав по монастирському подвір'ї з одного кінця в другий, давав розпорядження, пригадував то одну, то другу справу, ба, і сам кидався з допомогою туди, де інші не могли собі дати ради. Коли я дивився на нього з гори поверху, мені видавалося, що він — головним мотором тут, що, коли б його не стало, — зупинилося б усе життя. Подив і почуття глибокого респекту викликала його рухлива постать, його впевнені рухи, його обізнаність з найменшими деталями великої машини монастирського господарства. Брат Онисифор усе знав, усе пам'ятав, усе передбачав: коли їхати по папір для друкарні до міста, коли — по дрова в ліс, коли починати винищувати пивниці під новий врожай яблук, де треба вставити скло у вікнах, а де — направити дах. Попросту не можна було зрозуміти, як це в одній голові вміщалося стільки всяких клопотів? І не видно було, щоб ці клопоти його обтяжували. Навпаки, вони, здавалося, приносили йому тільки втіху й приємність. Своєю енергією брат Онисифор заражував інших, і всі люди працювали під його командою дружньо й весело, немов би гралися.

Сам Олекса не постарів ні трохи. Літа минули повз нього, не залишивши на ньому ніякого сліду. Але разом з тим безслідно десь поділася його дивачність, його звичка — затискати долоні колінами й гупо хіхикати, або незграбно розмахувати руками. Щезло в ньому взагалі все те, що давало підстави називати його чудасієм. Правда, сприт у праці й енергія лишилися давні, якщо не збільшилися, але кожен його рух, кожне слово мали цілком виразно окреслену ціль і не залишали місця ні для догадок, ні не були несподіванками, як це було раніше.

Але ще більшу зміну помітив я в Олексі пізніше, коли настоятель після вечері залишив нас удвох. Уже й під час вечері брат Онисифор сидів спокійно, не промовив ні

одного слова під час спільної гутірки і взагалі виглядав так, як людина, яка не має ні признаку найменшої ініціативи до чогось і яку взагалі ніщо в світі не цікавить. Він покірно зігнув голову на пригадку настоятеля — познайомити мене з шкільними справами, вдруге так само злегка вклонився мені й попросив піти до шкільного будинку.

Тут він знову оживився, водив мене зі спалень до клясних кімнат, показував бібліотеку й лябораторії, а при тому говорив-говорив безугаву, не даючи ніяк мені прийти до слова. А я в той самий час питав себе: Чи він відчуває, що я його зовсім не слухаю? Чи розуміє він, що мене палить нетерплячка говорити про щось зовсім інше? Чи й справді все те, що лучило нас колись ланцюгами найвірнішої приязні, втратило для нього всяку ціну? Чи він не розуміє, як болить мене ота зміна в ньому?

Він не міг того не відчувати, бо ж був людиною, обдарованою подивугідно-чутливим серцем. Невже і це в ньому змінилося?

І я не витримав. Саме тоді, коли Олекса показував мені багату, зібрану учнями колекцію метеликів, увірвав його на півслові:

— Скажіть мені, як ви тоді і врятувалися, брате Онисифоре? — спитав просто.

Наші погляди при цьому зустрілися, і Олекса раптом затнувся, зблід і довго тер собі чоло, ніби щось пригадував.

— А, **тоді**? — сказав нарешті. — Та дуже просто: видряпався з підвалу й пішов геть.

Я думав, що він почне докладніше оповідати, але Олекса замовк і задумався, механічно проводячи пальцем по склі скриньки з метеликами.

— Як це дійсно просто у вас виходить, — обізвався я: — "видряпався з підвалу й пішов геть"... Ви були в лябораторії з професором Шерером?

— Був, — тихо відповів Олекса.

— Були під час вибуху?

— Був...

— А що ж то вибухло?

— Пекельні машини".

— Звідки ж вони там узялися? Ви їх приготували?

— Ми, з професором Шерером... Ще в перший день, як поховалися в лябораторії.

Тепер я потер чоло:

— Не розумію! Як же це? Адже лябораторію перешукували, ні?

— Перешукували кілька разів.

— І не знайшли ні вас, ні ваших "пекельних машин"?

— Ні.

— Це щось неймовірне! Як же це могло бути?

— Там, були дві великі шафи з подвійними стінами...

— І цього ніхто не знав?

— Ні. Я ті стіни сам зробив.

— Коли ж ви це втілили?

— А, це було зроблене ще за ежовщини, якраз після вашого арешту... І я, і Шерер

тоді всього сподівалися, знаєте... Тож ми на всякий випадок таке придумали: коли б йому грозила якась небезпека, — він би сховався, а я б йому приносив харчі. Коли б довелося мені ховатися — він би мене годував. На пару тижнів можна було б там скритися. Вдень сидіти в шафі, а вночі сходити до підвалу й там спати.

— Диво дивне! Виходить, що ви з Шерером були дуже близькими?

— Так. Шерер був дуже порядною і шляхетною людиною.

— Ви ніколи мені про це не казали.

— Бо ми з нашою приязню не афішувалися...

На якийсь час між нами запала мовчанка, і в ній виразно чулося тріпотіння крилець великої нетлі, що припала знадвору до освітленої шиби.

— І ви знаєте, що професор Шерер загинув? — спитав я знову.

— Знаю. Він помер саме в той момент, коли вибухнули наші "пекельні машини".

— Вони вибухнули самі від себе?

— Не зовсім... Вони були сполучені дротами з дверима до підвалу. Це на той випадок, коли б нас мали піймати в підвалі. Розумієте? У підвалі ми вже не могли сховатися, ані втекти звідти... Тоді так, чи сяк — лишалася тільки смерть... Але, бачите, наші розрахунки були погані: "пекельні машини" вибухнули, але ми від них не загинули. Я навіть не втратив притомности, а професор Шерер умер від атаки серця. Він давно був хворий на серце. Злякався, що "пекельні машини" не досить сильні, що енкаведисти нас піймають живими — і від страху помер... Але що там уже згадувати! — зідхнув накінець Олекса.

— Ні, ні, чекайте, Олек... брате Онисифоре! — не міг отямитися я. — Все ж таки я не розумію... А хто ж там лишився, під руїнами з розтрощеною головою, у вашому одязі і з вашими документами? Кого ж то Ліда поховала замість вас?

Олекса підвів голову й подивився на мене якимсь тяжким поглядом:

— Енкаведист, — вимовив роздільно й понуро.

— Ви помінялися оджею з убитим?

— Так, помінявся... — і Олекса здригнувся. — Здавалося тоді, що вкриваю себе вічною ганьбою, боявся, що та проклята оджа прикипить до моєї шкіри... Але іншого виходу не було... Використав хвилину, коли всі порозбігалися після вибуху, затягнув до підвалу якогось убитого і...

— І далі? Помінялися оджею, вилізли і що? — підганяв я Олексу.

— Та далі вже було просто: спокійно перейшов через ціле місто і сховався на цвинтарі. День пересидів, а вночі пішов на захід.

— Знову "просто"! — не міг не всміхнутися я. — Все у вас "просто"!

— Та чого ж... Це було справді просто, бо енкаведистів ніхто не контролював. Навпаки навіть: я в кількох людей питався про документи...

— У це можу вірити... А як ви попали до повстанців?

— Звичайно: зустрівся зі зв'язковим, познайомився і... Та тут навіть нема чого оповідати, бо це було просто.

— І в підпіллі було також "просто"? — легко зіронізував я.

— Та то як сказати... Всяко бувало: і просто, і трудно — залежно від обставин.

Мене інтригувала ота недоговорюваність, а тон, яким відповідав Олекса, сердив.

— Чи ви нещирі, Олексо, чи й справді такі скромні? — спитав я невдоволено. — Говорите так, ніби мова йде про збір яблук, або новий рій у пасіці. Ні, навіть не так: і пасіка, і садок у вас викликають більше емоцій, як ці спогади!

Олекса, немов би злякався мого тону і зникнів:

— Ні, чому ж... Тільки, бачите, людина займається пасічництвом і садівництвом з любови до справи, а зброю бере в руки з необхідности. В тому вся різниця...

— Отже, мирне життя вам більше подобається, як життя вояка? — зробив я висновки.

— Мені найбільше там подобається, де я почуваю себе найбільше потрібним.

— А є таке місце, де б ви почували себе непотрібним?

— Є, звичайно...

— Не уявляю такого! Але що ви в УПА були дуже потрібні — це знаю напевно!

— Там кожна пара рук і кожна голова потрібна.

— А ще такі руки і така голова, як ваші!

— Так, — щиро й без найменшої гордості сказав Олекса, — з моїм фахом, моїми навиками до різної праці і з моєю витривалістю я міг зробити багато корисного.

— Що ж ви там робили?

В Олексиних очах виявилось здивування:

— Та ви мусите й самі знати, що упівці робили, — сказав, ніби з докором.

— Знаю, звичайно. Але хотів би знати більше про вас. Ви ж не були останнім серед вояків.

— Я? А так, звичайно... Я, бачите, найчастіше ходив на розвідку. А крім того, зброю направляв, навіть з розбитих танків нові монтував...

І в міру того, як Олекса говорив, обличчя його роз'яснювалося, і в очах з'явився новий блиск. Здалося мені на мить, що його душа знову розкрилася для мене, що нарешті в моїх руках опинилася жива ниточка, яка веде до його серця, і я попросив:

— Розкажіть мені, Олексо, про цей відтинок свого життя. Я вже чув, що ви в лавах повстанців робили всякі чудасії.

Олекса зідхнув і зморщив чоло:

— Чудасії... Це правда... Інколи, коли не можна було чогось досягнути при допомозі зброї, доводилось пускатися на жарти.

— Жарти зі смертю...

— Жартувати з життям страшніше, ніж жартувати зі смертю, — відповів Олекса дуже поважно.

— Не розумію вас.

— Знаю, що не розумієте. Я хочу сказати, що саме життя часто буває страшнішим від смерти.

— Гм... Так думають або малодушні, що кінчають самогубством, або герої... — сказав я. — Різниця тільки в тому, що перші бояться життя, а другі не бояться смерти..

— А я ж, як бачите, не скінчив самогубством, — відповів Олекса.

— Звичайно! Бо ви ж не є слабодухом.

— Хочете сказати, що я є героєм? — усміхнувся задумано Олекса. — Я вже не раз чув це слово, але не розумію його, вірите? Кажуть, що героєм є та людина, яка не знає страху. Це ж нелогічно! По-моєму, наприклад, той, хто вміє поборювати в собі страх — той ще є відважним. Чим більший страх може в собі людина побороти — тим вона відважніша. Серед повстанців я не раз бачив хлопців, які блідли, холодним потом вкривалися від страху, але перемагали себе й робили те, що їм наказувано робити. Оті, на мою думку, і були героями. А я ніколи не боявся нічого, вірите? Мені попросту не раз аж стидно було, коли друзі ґратували мені й дивувалися, що я те, або інше так "по-геройськи", як вони казали, зробив. А це "геройство" мені вдавалося без найменшої боротьби зі своїми нервами. Я просто не боявся — і все. Де ж тут героїзм?

У його тоні було стільки якоїсь прозорості, наївної щирості, що я зворушився до сліз. Пригадав собі його виправу по рибу на цукрозаводські ставки й подумав, що він і в підпіллі точнісенько так само поводився. Тим більше мене закортіло ще щось довідатися з того, що Олекса робив "без найменшої боротьби з нервами", "просто", "не по-геройськи". І я вже збирався поставити нове питання, але Олекса встав, даючи знати, що розмова скінчилася.

Почуття болючої образи наповнило мою душу, бо я зрозумів, що між мною і моїм колишнім другом лягла прірва, через яку вже не перекинеться мосту. Я став чужим для брага Онисифора. Між нами вже не було нічого спільного, як не було нічого спільного між цим спокійним, зрівноваженим і суворим монахом і колишнім веселим, дотепним чудасієм, що був моїм дружбою, кумом і найвірнішим другом моєї родини...

Що висловлювало моє обличчя, коли я дивився на Олексу, поки він ховав колекцію метеликів і замикав шафу, — не знаю. Тільки Олекса, обернувшись знову і зустрівшись з моїм поглядом, дуже зніяковів і, ніби виправдуючись, спитав:

— Як же там відчуває себе пані Лідія?

Це було перше питання, на яке він зважився під час нашої розмови. Раніше він зумів би завдати кільканадцять за годину, але я був радий і цьому одинокому.

— Дякую, — відповів. — Постаріла, згрубла і, замість білочки, стала більше подібна до тяжкої гусочки.

— Слава Богу! Це свідчить, що пані Лідія тішиться добрим здоров'ям... А Лесь?

— Лесь уже парубок. Має шістнадцять років, пильно вчиться і має охоту піти на медицину.

— Ще раз — слава Богу!

Олекса питав, але блукав думками деінде, і мені видавалося, що відповіді його зовсім не цікавлять. І я зазнав іще більшого розчарування й ніяковості. Мені було соромно, що я був закоханий, як інститутка, в людину, яка втратила найменший сентимент до мене, яка попросту не цікавилася моїм існуванням. Не міг втримати гіркоти і їдко сказав:

— Як бачу, брате Онисифоре, для вас усе те, що залишилося по той бік

монастирських мурів, перестало існувати...

Олекса метнув на мене здивованим поглядом, але зараз же потиснув плечима й байдужо відповів:

— Кожному вільно думати, як хоче. Я звик до того, що ви мене й раніше не розуміли, не дивуюся, отже, що не розумієте й тепер.

— Дійсно, — погодився я, хоч слова Олекси мене кольнули, — вас годі було збагнути до кінця. Ви завжди були якоюсь магичною касеткою, з якої могли вискочити найнесподіваніші речі, але в тому і був власне весь чар вашої натури, вашої цілком своєрідне, оригінальне "я".

— "Я" дивака й чудасія... — вкинув з гіркотою Олекса.

— Нехай і так, але все ж і тоді ви були, всупереч вашому теперішньому твердженню, ближчі й зрозуміліші для мене, ніж тепер у вигляді сухого і, — даруйте! — нудного монаха...

Олекса слухав менеї заложивши руки за свій широкий пояс і блукаючи поглядом по стелі, ніби кажучи. "І коли ти вже відчепишся від мене?" Та я не хотів відчеплюватися.

— Скажіть мені, коли не секрет, — продовжував наполегливо, — що з вами сталося? Що запхало вас сюди? Чому ви саме втікли від життя тоді, коли перед вами розгорнулися такі широкі можливості фахової і суспільно-громадської праці, про які ви раніше навіть мріяти не сміли?! Чому? Скажіть мені, Олексо, чому?

Олекса висмикнув руки з-за пояса, перекинув їх за спину й нервовими кроками заходив, по кімнаті. Видно було, що я його таки "допик" і розворушив у ньому щось болюче. Походивши трохи, він став навпроти мене й заговорив з помітним тремтінням у голосі:

— Помиляєтеся, Павле, коли думаєте, що я втік від життя і що для мене світ поза монастирськими мурами не існує. Якраз навпаки: я вступив, до монастиря, щоб викреслити зі свого існування все те, що заступає головну мету, без якої наше життя взагалі не має ніякого сенсу.

— Мету? Яку мету?

— От! Маєте перший доказ того, як ми далекі один від одного! Ви питаєте: "яку мету", а я вас питаю: а яка може бути ще мета в кожного з нас зокрема й у всіх загалом?

— Ах, он ви про що! І ви серйозно вважаєте, що для досягнення тієї мети всі повинні конечно постригтися в монахи?

— Ви, Павле, не іронізуйте! — суворо кинув Олекса. — Річ не в тому, чи людина вступить до монастиря, чи залишиться світською, а в тому, яку пропорцію встановить між особистим і загальнонаціональним. Річ у засаді! Я розумію цю засаду так: для справи — все, а для себе тільки те, без чого не можна існувати. У нас же цю засаду розуміють зовсім інакше: для себе — все, а для справи — тільки те, без чого можна обійтися. І я, особливо після того, як побував у середовищі тих, що віддають для справи все-все, включно з кров'ю й життям, — у середовищі, де в першу чергу женуться за максимальним використанням усіх благ добробуту, — не міг витримати! З моєю

життєвою засадою я був би тут ще більшим диваком і чудасієм, як колись зі своїми мріями підготовки збройного повстання... — і він гірко усміхнувся.

Я не був ні скупим, ні лінивим, коли річ ішла про справи громадські, але тепер, слухаючи Олексу й порівнюючи його розуміння обов'язків зі своїм, почервонів зі стиду. Мені стало так ніяково, що я поспішив закурити цигарку, аби тільки не дивитися Олексі ввічі. Він помітив моє замішання. Відступив від стола й знову заходив по кімнаті.

— Я знаю, — сказав, ніби оправдуючись, — що не всі можуть так розуміти і так відчувати, як я. Але я інакше — не можу. Від самого дитинства я не вмів думати так як інші, і тому виглядав дивачно. Мені все здавалося, що я бачу багато різних речей, на які інші люди є сліпі. І це мене дивувало. Я був переконаний, що коли б люди вміли добре дивитися, у світі не було б стільки нещасть. От, наприклад, — став він навпроти мене й спитав руба: — що таке — Україна?

Від несподіванки я розгубився:

— Дивне питання!

— Зовсім не дивне, хоч таким воно на перший погляд здається, — наступав на мене Олекса. — Ну, скажіть, що таке Україна?

— Ви що, Олексо, жартуєте, чи й справді маєте сумнів у тому, чи я знаю, що таке Україна?

— Зовсім не жартую і сумнівів не маю: ви не знаєте, що таке Україна!

Я мимовільно усміхнувся:

— Оце говорить не брат Онисифор, а справжній Олекса! Ваше твердження, Олексо, на цей раз дуже сміливе й необґрунтоване.

— А я повторюю ще раз: ви, Павле, не знаєте, що таке Україна! Так само як, наприклад, ніхто не знає, що таке війна. Розумієте? Для того, щоб знати, що таке війна, треба знати про життя всіх її жертв. Треба знати про страждання всіх убитих, про тих, що лишилися без рук, без ніг, без очей, про тривоги й болі їхніх родин, про... Ні, ви ж бачите самі, що всього неможливо знати! І от — Україна... Для мене — це поняття, яке не можна окреслити сухими цифрами, науковими категоріями, чи загальниковими, утертими фразами; Для мене Україна — це щось живе, реальне, конкретне, складене з безлічі окремих образів...

Він примружив очі й повів довкола рукою:

— Я їх так виразно бачу, що, здається, досить простягнути руку — і можна тих образів, торкнутися. Розумієте? Отак виразно бачу, як ці стіни, шафи, як вас! Всі ті події й випадки, свідком яких я був, врізалися мені в пам'ять і переслідують мене безупинно, нагадуючи дійсність, якої ми звідси не бачимо...

Він дедалі більше хвилювався. Пересував з місця на місце мої сірники й цигарки, і при тому я бачив, як тремтять його пальці. Врешті обернувся і знову заходив з кутка в кут.

— Як тільки почую слово "Україна", — тягнув далі, — відразу чомусь перед моїми очима виринають безконечні черги — ота. найхарактерніша риса підсоветського життя. Вся Україна, багата, горда Україна — в чергах, як жебрачка: черги перед порожніми

крамницями, черги обдертих колгоспників за своїм же хлібом перед міськими церабкоопами, черги в смердячих, нужденних їдальнях, черги в установах для полагодження найдрібніших справ, черги біля залізничних кас, черги біля трамвайних зупинок, черги під в'язничними мурами — скрізь черги! Божевілля, пошесть черг, в яких тратиться четверта частина життя! Але це ще дрібниця. Коли заходжу до церкви — зараз же бачу інші церкви: бев хрестів, без дзвонів, з поганьбленими вітварями, пограбовані, перетворені в стайні або магазини. Коли погляну на наших вихованців — зараз же бачу тисячі жовтих, рахітичних, страшних дітей з убивчими очима скептиків і циніків, — тих обездолених сиріт, що чахнуть по холодних і похмурих притулках. Я бачу катованих в'язнів, бачу каторжників, засуджених на повільну смерть у таборах Сибіру й Далекого Сходу, обдертих, висохлих, вкритих струпами й ранами. Я бачу нарешті горстку тих святих безумців, що гинуть у боротьбі за життя, якого вони ніколи не побачать. Я бачу так багато і так ясно, що мій череп тріскає, а душа обливається кров'ю...

Олекса замовк і закрив обличчя руками. Мені здавалося, що він розридається. Але він постояв трохи, зідхнув глибоко, ніби стрясаючись зі страшних видив і заговорив знову здавленим голосом:

— Для мене, наприклад, голод 1933-го року — це не просто трагедія, в якій загинуло сім мільйонів людей, а **сім мільйонів** окремих трагедій.... Ні, навіть не сім мільйонів, а втриє, вчетверо більше; бо ж рідні тих загиблих, хоч і вижили, пережили не меншу трагедію... Трагедія Вінниці — для мене стільки трагедій, скільки було жертв і їхніх родин... Взагалі, ціла Україна — це не просто поневолена держава, а сорок, чи скільки там, мільйонів трагедій. **Сорок мільйонів** духових і фізичних тортур, знущань, приниження, безправ'я, терору й жаху! Чи в наших серцях і мозках може зміститися бодай мільйонова частина правдивого змісту того апокаліптичного числа? Вдумайтесь, Павле, в це добре, усвідомте собі до кінця всю жахливу правду, — і тоді побачите, як ми в суті речі байдужі до того, що мусить становити собою, мету нашого життя...

Олекса увірвав, підійшов до вікна і приложив чоло до шиби, за якою далі розпачливо билася на світло нетля. А я сидів, онімілий і приголомшений, хоч у словах мого приятеля властиво не було нічого нового. Але він, цей дивний монах, посідав якийсь секрет, при допомозі якого вмів дібратися до найчутливішої закутини серця і змусити дивитися на речі своїми очима. І я, несвідомо піддавшись його впливові, вже перенісся уявою до рідного краю. Я вже бачив не лише те, про що говорив Олекса, а й багато іншого, що пережив на власному досвіді, множив це все машинально на сорок мільйонів і відчував, як до мене підкрадається божевілля.

— Мене вважали диваком, чи там чудасієм, — долинув до мене, ніби з іншого світу голос Олекси, і я аж здригнувся, побачивши його знову навпроти себе, — а я, дивлячись на людей, уважав їх не то що диваками, а попросту божевільними. Всіх! І вас у тому числі.

— Мене?!

— І вас. Бо, коли серед того життя, яке ви самі назвали "купою голодного болю і

страждань", в умовах руйнації і нищення підвалин нашої нації, — ви могли поважно думати над ґатунками тютюнів і вивчати якісь там продиhi рослинного листя, — ви не були нормальною людиною. Ні ви, ні інші! Там взагалі всі божевільні: службовці, робітники, селяни, інженери, агрономи, учителі, науковці, поети — всі! Всі з поважним виглядом роблять очевидно безглузду роботу, або виснажуються, затягаючи ще сильніше зашморґ на власній шиї. Чи це не божевілля?! З тих сімох мільйонів, що згинули з голоду, і з тих нових мільйонів, які впали пізніше жертвами репресій, могла б постати принаймні мільйонна армія. Розумієте? **Мільйонна** армія! Озброєна самими тільки вилами й сокирами, вона була б уже грізною силою і могла б перевернути життя, напевне не втративши й половини. Це — коли б люди були нормальні, коли б уміли дивитися в саму суть речей і бачити ту самотню мету, за яку треба було боротися. Але вони замість того воліли вигинути мовчки, як овечки, покiрно, без спротиву, вигинути **без ризику**. Чи це не божевілля? Павле, я вас питаю: чи це не божевілля?! І ви також... Ви божеволіли від галюцинацій уночі, але вдень пильно вивчали ґатунки тютюнів і могли вмерти над ними з голоду, могли загинути в застінках НКВД, чи на засланні, — на це ви були покiрно приготовані. Але думка самої можливості загинути в боротьбі вас злякала, видавалася вам жахливо абсурдною, страшенно небезпечною! Не тільки вам, а й іншим. Інші мені казали те саме, що й ви... Взагалі я прийшов до переконання, що всі божевільні, разом зі своєю працею, зі своїми клопатами, зі страхом за своє сміхотворне, беззмістовне існування! І я зненавидів людей. В душі я кпив собі з них, кпив і сам з себе за те, що люблю їх і ненавиджу водночас... Коротше кажучи, я був непослідовним і незрозумілим чудасієм...

Я довго мовчав, слідкуючи за Олексою, що снувався по кімнаті, видно, вгамовуючи своє хвилювання, і потім обізвався:

— Бачите, Олексо, не так воно просто було зробити, як вам видається... Ми не гірші від інших народів, бо ж коли тепер половина Європи, в тому числі половина німців, знаних як найзавзятіших вояків, терпить московське ярмо, — значить, що люди не почувають себе в силі стати до боротьби. Ми не є якимсь звироднілим війнятком.

— Так! — стрепенувся Олекса, немов би його хто вколов голкою. — Божевільних тепер стало вдвоє більше, але мене це ні в чому не переконує, а якраз навпаки! Люди якісь такі дивні, що найчастіше потішаються думкою, мовляв, інші не ліпші від нас. І це мене найбільше лютить. Чому, скажіть, чому не встануть всі разом, як один, і не крикнуть: Годі! Адже це так просто, так надзвичайно просто! Ну, от, уявіть собі, що з якоїсь радіостанції впаде наказ: "Усім такого і такого числа, такої і такої години повстати! Старшинам і воякам армій — обернути зброю проти тих, хто наказу не виконує!" — і цього б досить! Обійшлося б навіть без війни, слово честі!

У його щирому тоні було стільки добродушної простоти, стільки переконливості, що мені в ту хвилину й справді видалося все це таким легким, як найлегша дрібниця. І я усміхнувся.

— От, ви знову смієтеся! — Огірчено зідхнув Олекса. — Так було завжди: моя найясніша, найпростіша думка людям все видавалася дивацтвом. Знаєте, чому? Бо

люди не вірять один одному. Кожен думає: "Добре, я зроблю так, а інші не схотять. І тоді я потерплю". І так воно справді буває: найсміливіші вирвуться, а слабодухи при-
чаються в запічках. Сміливці програють, а слабодухі затирають вдоволено руки й кажуть: "А що, а що? А ми ж знали, що так буде!" Ет! — махнув рукою і заходив скоріше.

— Я розумію, — продовжував після короткої павзи, — чому мене вважали чудасієм: тому, що я міг уподібнитися до інших. Кожний видається диваком, коли опиниться в невластивому для себе середовищі й напне на себе чужу одержу... І я також ніколи не знав, на яку ногу ступити, щоб не виставити себе на посміховище. Потім привик до того і робив так, як мені подобалося. Переконався, знаєте, що все одно не знайду належного місця в світі, ніколи не зрозумію людей, як рівно ж вони мене ніколи не зрозуміють. Інколи, правда, створював собі ілюзії й химери, вдавав, що вірю в них, щоб тільки чимсь заповнити моторошну порожнечу існування, яке не мало ніякого сенсу. Але тоді саме ставав найбільшим диваком і найбільше потішав оточення. Думаєте, я того не знав? Знав, але мені було байдуже. Ну, але що там згадувати! Скінчилося! Ми, Павле, з вами наговорилися сьогодні за ціле наше знайомство. Пізно вже. Ходім спочивати.

— Чекайте, Олексю, ще хвилиночку, — попросив я гаряче, — ще хвилиночку! Я не можу відійти так назавжди, бо відчуваю, що ця наша розмова вже більше ніколи не повториться... І як же? Що я скажу Лесеві? Ліді?

В очах Олексю раптом спалахнув теплий, ласкавий вогник, миттю відродивши в ньому те знайоме й дороге для меле, чого я вже намарне дошукувався цілу годину.

— Що скажете? — перепитав мрійно. — Перекажіть їм, що я часто молюся за всю вашу родину, що я люблю їх так само, як і раніше любив, що день, в який я довідався про ваше щасливе прибуття з-за океану, був одним з найрадісніших днів у моєму житті...

— Що?! Ви давніше знали про це?!

— А як же... Довідався з часопису.

— І не дали знати про себе?

Олексю зідхнув:

— Ні. Павле, не дав. Навіщо?

— Та хоч би для того, щоб потішити нас своїм спасінням, щоб угамувати безпідставний біль постійного оплакування вашої загибелі!

— Ви знову не розумієте мене, — сказав Олексю з сумною усмішкою. — Адже колишній Олексю-чудасій таки загинув, а замість нього існує зовсім незнайома для вас людина. Тож пощо було подавати про себе вістку?

— Боляче мені почути таке від вас, Олексю!

— Це тому, Павле, що ви й далі хочете вважати мене Олексюю. Ви жалуете, що зник непотрібний, смішний і нещасливий дивак, і не хочете погодитися з фактом, що замість нього існує простий, нудний, як ви сказали, монах, хоч він щодня дякує Богові за те, що знайшов мету свого існування.

— Радий це почути. Але чи ви й справді щасливі тут?

Олекса нахмурився:

— Слово "щасливий" мусить бути викинене до якогось часу з нашого лексикону, Павле! Тепер ніхто не має права бути щасливим, і я щасливим не є. Я тільки переживаю радісні хвилини, коли бачу поріст шляхетних пагінців на юних душах, що їх зацеплюю нашою спільною ідеєю.

— Вірю, що вам це вдається. Отець ігумен мені казав про ваш великий вплив на вихованців.

— З ними мені легше знайти спільну мову, як з дорослими, — признався Олекса. — Не знаю тільки, чи збережуть вони той вогонь, що горить тепер у їхніх душах, далі в житті. Думаю, що збережуть. Але, коли і не збережуть, коли навіть мені і не судиться за мого життя дочекатися того, про що я мріяв від юнацьких років, то все ж я відійду зі світу з чистим сумлінням, знаючи, що віддав для справи все, що міг, і не залишив для себе нічого. Чи ви розумієте мене, Павле?

Я встав, простягнув руку і схилився з глибокою пошаною:

— Так, тепер я зрозумів вас до кінця, дорогий брате Онисифоре...

Вступ

Один із наших публіцистів сказав із гумором: "Переживаємо інвазію* жінок в українській літературі, й на диво та на щастя — в ділянці літературної прози".

"Інвазія" тим цікава й гідна уваги, що серед десятків прізвищ виринає декілька серйозних і непересічних. До цих найталановитіших і зовсім дозрілих — належить Ольга Мак.

Вона виступила на літературнім горизонті недавно. В 1954 році появилася перша книжка "З часів єжовщини". Твір має характер споминів — глибоких психічних переживань. Психологічний тип героя змальований інтроспективним методом. Оточення і дієві особи в ньому — допоміжне тло, яке гармонійно завершує картину. Але картина — це портрет і на першому плані вона — дієва особа. І цей портрет не на плоскому золотому чи чорному тлі. Тло, повне перспективи, ближчих і дальших плянів, тло з повітрям, світлом і тінями, у яких живуть мільйони подібних істот.

Коли брати до уваги формальні властивості її творів, їх стиль можна назвати (коли хтось дуже впреться) реалістичним.

З таким твердженням можна погодитись, коли до реалізму вчислити все, що вміщується в часі та характері від ренесансу до кубізму, і коли рівночасно зі сторінок реалізму викинути все, що заперечує індивідуальне і суб'єктивне в людині, і має назву в мистецтві — натуралізм, або соцреалізм, що є висловом з зовні оточуючого людину світу, а не волею творчого духа людини, яка бачить світ і все в ньому сприймає власним мірилом.

І саме це індивідуальне мірило — світовідчування (сприймання) і розуміння видніє

чітко не тільки в її автобіографічній повісті "З часів єжовщини", але теж і в чергових її творах: "Бог Вогню" і "Чудасій".

Правда суб'єктивного в мистецтві — це основна правда, а можливо єдина, бо ж найбільш об'єктивна правда, сама в собі, приходить у свідомість людини через її суб'єктивне пізнання і відчуження. Усе, що існує поза нами, до нашого пізнання, є для нас хаосом. Усі закони мистецтва заперечують анархію; основою мистецької творчості є лад. Цей творчий лад, що, як вияв світогляду, є підставою і запорукою існування кожного стилю, існує індивідуально і скристалізовано в світогляді Ольги Мак, і консеквентно в її творах. Цим треба пояснити, що нова поява — є появою індивідуальності; літературного характеру в першу чергу. Звідси в неї виїмкова здібність конструювати композицію, створювати картини й доцільно та живо будувати в них акцію.

Але мистця не обмежує тільки світогляд (талант і освіта — це самозрозуміле). В Ольги Мак головні герої реалізують свої ідеали, борються за них, а не тільки терплять, як відбиваний м'яч чужої волі та припадку. У своїх спогадах "З часів єжовщини" чи в повісті "Бог Вогню", або в "Чудасій" вона створює сильні постаті, життєздатні, активні до останніх меж духових і фізичних сил, або вольові, коли вжити терміну, зненавидженого "малою" людиною окреслення типу людини, якої не хотіли б бачити між українцями вороги України й "рідні" яничари. Саме цю людину відроджує в своїх героях О. Мак. Ця активність героїв письменниці впливає з моральних принципів її самої — як творця. Її світогляд є запереченням московського нігілізму — "непротивитись злу". Її мораль диктує активну поставу до всіх проявів життя, і навіть читачеві не дозволяє бути нейтральним. Читач мусить заявитись за героями добра або зла, правди або не правди, морального або аморального, Божого або диявольського, українського або всього, що Україні вороже. Для цих протиставлень в неї немає компромісів, і її герої несуть всю відповідальність її світоглядних принципів. Моральна печать відбита в її творах не лише як вислід світогляду — мистецької лабораторії, але взате з її власного життєвого досвіду, що був для неї найкращим доказом правильності її принципів, бо він був їх пробою. Це — чи не одна з причин, що її герої живі, реальні, непаперові, ощадні на слова, багаті вчинками, не лицемірять і не обдурюють себе та інших, зокрема тоді, коли це не є їх особливе призначення. У цьому, окрім таланту, що в неї виразно вичувається, лежить той успіх, що постаті оживають справжнім життям в нашій уяві, а то й стають виразнішими і більше знайомими як багато людей живих, які нас оточують щоденно.

Теж талантові її завдячуємо факт, що читач дуже скоро перестає бути тільки обсерватором і об'єктивно приглядатись акції. Він непомітно подає авторці руку й поквапно проходить з нею усіма стежками не тільки сюжету, але кожної ситуації, навіть думки її героїв і, коли її рука залишає читача собі самому, відсилаючи його до чергового тому книжки, читачеві остається хіба ще раз читати книжку, щоб удруге самому дивитись, або, коли йому це не вдається, відчуває втрату щойно

пізнаної особи, що стала добре знайомою і дорогою і надто рано відійшла. Та це вже не заслуга автора, а радше її хист, що їй вищою силою даний.

Хочеться відмітити ті прикмети її творчого пера, що саме формувалися її свідомістю, почуваннями та волею, тобто чинниками, що найповніше окреслюють її поставу та світогляд в образах її героїв.

Сама авторка в своїх споминах так характеризує себе: "Є в мене одна якась дивна мені самій незрозуміла риса вдачі. Я не маю того, що називають "силою характеру", але скільки пригадую собі випадків, коли мені доводилось ставати віч-на-віч з сильнішим від себе ворогом, то, замість страху, розгубленості чи приниження, мене опановував холодний, високомірний спокій. Якась могутня сила родилася в незбагнених тайниках моєї душі й огортала мене невгнутим, не проникальним панциром. І, скільки собі пригадую, в таких моментах мої противники шулились і намагались не дивитися мені в очі". Ми могли б не вірити авторці, її словам, коли б це було сказане в іншому місці. Але читач її споминів має всі засоби, якщо він здібний аналізувати твір, перевірити це і погодитися з її власною характеристикою.

З її біографії кілька фактів кидає світло для кращого рельєфу її портрету: "Народилася 1913 року, скінчила педагогічний інститут, працювала як учителька мови і літератури в середній школі. **Ціле своє життя під большевиками тяжко боролася зі скрайною нуждою і серед найтяжчих обставин здобувала освіту.** Одружилася, маючи 18 років, з людиною надзвичайно інтелігентною та свідомою, **що мала рішучий вплив на остаточне формування мого національного світогляду.** Чоловіка напередодні вибуху німецько-радянської війни засуджено на кару смерті під закидом формування і очолювання підпільної контрреволюційної організації. Перші літературні й журналістичні спроби датуються початком німецької окупації України. По розгромі німців на східному фронті **тікала сама з двома дітьми** через Галичину і Словаччину аж до Австрії, де мене застав кінець війни. В 1947 році прибула з другим чоловіком і трьома дітьми до Бразилії і щойно тут почала посвячувати більше уваги писанню. Виданням спогадів "З часів єжовщини" окремою книжкою (Мюнхен, "Українське видавництво", 1954) починається моя "справжня" письменнича діяльність. За цією книжкою йде третя повість "Бог Вогню" і "Чудасії". Під різними скороченнями і псевдонімами друкуюся в кількох видавництвах ("Свобода", колись "Український Самостійник", а тепер "Шлях Перемоги", "Наше Життя", "Мітла" і "Гомін України"). Якщо говорити про мою амбіцію, то я не так пишаюся тим, що написала, як тим, **що писала і пишу в обставинах, в яких ледви чи писала б інша людина**, особливо мати і господиня дому". (Підкреслення мої — Б. С.).

Приймати життя як боротьбу й не миритися з обставинами, маючи власні принципи, — цю засаду авторка ставила не тільки перед собою в моментах, що перерішують вислід життя, цю засаду ставить вона перед своїми героями творів і рівночасно перед читачем. Ця властивість не менше цінна в творі, призначеному для юнацтва, "Бог вогню". Історія з неймовірними появами — містичної Кобри,

фантастичними пригодами в печері зі скарбами, стосовно до уяви віку дитини і молодшої людини, твір реальний постатями характерів, вічний принципами моралі, високоякісний ідейно-виховними цілями. При всіх цих прикметах він не переладований поученнями нудних моралізаторів. Діялогами героїв, їх акцією, образами подій художніми засобами авторка досягає ідейні цілі.

Герой повісти, Богдан Сокіл — молодий український юнак у Бразилії, зв'язаний розбійниками лежить у печері, призначений на повільну смерть. З відкритими ранами на обличчі усвідомлює своє положення. І яка його реакція? — "Що тобі допоможуть сльози в такій ситуації? Нічого не допоможуть!" — рішає Богдан.. — "Адже є Бог на небі, а в мене є ще сила. З Божою поміччю не пропаду". Авторка виразно підкреслює, що тільки тоді зростає сила, коли її попереджає віра. Віра — це найбільша сила, особливо, коли це віра в Бога і в чудо власного зусилля.

Проблема власних сил і орієнтація на власні сили, як джерело успіху, проблема, яка мусить цікавити не лише одиницю, але цілу націю. Ця проблема вставлена в діалоги головних постатей найновішої повісти Ольги Мак, "Чудасій". Її обороняє головний герой — Олекса. Акція повісти проходить на тлі советської дійсності. У розмовах затримується причини голоду і смерті мільйонів українців під час насильної колективізації. Розмова двох людей, образ світогляду двох різних постав до життя. Вольова і героїчна постава Чудасія, що в його приватних, особистих проблемах, родинного характеру чи любовного, носить печать найкращого гуманізму, лицарського джентлменства, показує світогляд виїмкових одиниць меншості. І тому в очах більшості! — це ще одна з причин його комічної назви "Чудасій".

Нормальне явище в той час — страх, співчуття і біль по жертвах голоду, або пасивне сприймання "призначення" долі і смерть мільйонів жертв без спротиву. Найбільше, що вміє робити цей тип людини, — це терпіти й надіятися на чудо, або допомогу "цивілізованого світу". Для людей цього покоління Олекса несе допомогу, а не вислови милосердя чи дарунок неспаних ночей. Олекса ненавидить цих людей за їхню пасивність. Вони не тільки пасивні, мало того, вони до смерті послухні спричинникам їхніх мук і смерті. Вони загубили людську гідність й основний інстинкт боротьби "Мене дивують оті, що тепер гинуть. **Воліє загинути як пес, ніж умерти як людина.** Того я не розумію!" (Підкреслення моє — Б. С.) ... До меж обурення зближається Олекса, коли його приятель тільки вміє бідкатися над жертвами голоду, попадаючи в галюцинації цвинтарних з'яв нескінчених картин трупів українських селян.

На оправдання браку перспектив боротьби, яка не має шансів перемоги, він прямо кричить! — "Ви брешете, учений ботаніку!.. Ви попросту боїтеся за свою шкіру і тому шукаєте викрутку. Тепер, коли попід парканами і по дорогах мільйони пухнуть і конають з голоду, ви говорите про ризик життям?" ... Для Олекси підле життя як і підла смерть — мають однакову собі ціну. — "Нас понад тридцять мільйонів те саме терпить! — рубнув Олекса. — Понад тридцять мільйонів!.. Ще, правда, деякі з дітей, осівши на "крила мрії", уявляють собі, як би то було добре

"мамаші" роги збити, та й то не своїми руками, а руками світу" ... Олекса продовжує. — "Та бо так: ви не йдете далі того, щоб московській мамаші роги збити. Для вас суть у голоді, себто у тому, що "мамаша" занадто розперезалася. Але ви нічого не кажете про те, щоб нахабну "мамашу" впихати коліном з хати під три чорти на її батьківщину"...

Яка думка Олекси про "світ", який, на думку більшості тих тридцяти мільйонів, має врятувати їх від голоду і від "мамаші"?

"— Ви не знаєте, що таке світ... Для вас світ — це людськість, справедливість і зрозуміння. А для мене світ — це байдужність до ближнього... Світ — це надзвичайна делікатність, що, коли в сусідній родині один ріже другого, то мішатись ніяково"...

Думки Олекси — це не сумніви в мораль людини. Навпаки, авторка вимагає сильної моралі від нас, бо це найістотніше джерело сили. Олекса є представником цієї людини, яка відроджується на Україні і яку плекати намагається своїми творами О. Мак.

Світогляд авторки ми можемо реставрувати з її поглядів в багатьох інших проблемах. Її розуміння національності вносить багато світла у темряву формальних понять, утертих і безобразних. Одну з найкращих дефініцій подав В. Стефаник в своєму творі "Сини". Але ця дефініція землі та крові для образу України не могла бути розв'язкою національного самоокреслення для героя "Чудасія" — Олекси. Син московки й українця, він мусить розв'язати внутрішні конфлікти, розв'язати без компромісів і хитань.

"— Як я є москаль, — то, значить, яничар супроти батька; як я є українець — то, значить, яничар супроти матері".

Його приятель, Павло, намагається допомогти знайти аргументи бути українцем. Виховання на Україні, український хліб, українське повітря... все це мало б перехилити Олексу стати українцем. Але це наївне для Олекси. Вій же міг виховуватись в Москві, їсти хліб московський, теж дихати московським повітрям. Ні, це не розв'язує проблеми.

Тоді Павло вмудрується на останній помисл. Він признає національним мішанням право вибору національності.

Це обурює виразно Олексу. — "А-а, так?! То виходить, що я взагалі не маю національності, тільки можу її собі вибрати?!.. Виходить, що моя національність таки вибрана, а не вроджена... Брехня!... — Я завжди і при всяких обставинах був би тільки тим, чим є, і нічим іншим! Розумієте? І не можна національності вибирати, так само, як не можна при народженні вибирати кольору очей, або волосся,... Он мої прекрасні сестриці — "істинно рускіє баришні", хоч мають, як і я, пів-на-пів мішану кров і родились та виховувались на Україні! Чому так?! Бо національність є частиною людської душі... А тепер питаю вас: може народитися жива людина без душі?.. Отже і без національності не може!"

Дістаємо плястичну картину світогляду героя. Саме така національність,

невибрана, — з душею народжена, усвідомлена в характері національної спільноти і одиниці, апелює до діяння, до реалізації, до себевиявлення:

"— Так, — схопився Олекса, — Шевченко вже сказав слово, яке було потрібне на початку! І тепер уже запізно "вибирати національність", чи там "їздити на крилах мрій"! Слово вже сказано... Тепер треба лиш діяти!"

Слово про дію, про чин, характеризує творчість Ольги Мак. І тому в її творчості зайво шукати фотографічних картин підсоветської дійсності. Вона свідомо опускає натуралістичні картини однобокого стандарту, який опанував українську літературу. Ані арешти, ані колгоспи, ні сам голод не може бути реальним в літературі, коли він є голим сирівцем для творчого тла. Тільки живі постаті та часто дуже інтимні й особисті проблеми, які акцією та ідеями в сюжеті кидають свою тінь на тло, оживляють його, дають тривимірність життя і відкривають правду, в яку починаємо вірити. Советська дійсність, хай променями світла крізь щілини, проривається і зливається разом з особами в завершену композицію мистецького твору, в якому зображена українська людина в правдивому дзеркалі.

"Чудасій" названий повістю. На ділі — це роман. Роман зі всіма класичними прикметами, що його характер визначають. Авторка цим твором вносить нову цінність в українську літературу, і то не тільки здоровими ідейно-моральними тенденціями, але не менше його мистецькими досягненнями.

Б. С.*

Примітки упорядника інтернетної публікації

Українська письменниця Ольга Мак (Мак - літературний псевдонім; справжні прізвища: дівоче - Петрова, у шлюбах - Дорошенко і Гец) свій роман "Чудасій" написала у Бразилії, де жила з 1947 по 1970 роки, а надрукований він був у Канаді, у місті Торонто 1956-го року. За цей твір Ольга Мак 1956-го року отримала нагороду від Українського літературного фонду у Чикаго. А 1958-го цей твір був запропонований комітету Нобелівської премії з літератури. Але того року премія була присуджена російському автору Борису Пастернаку за роман "Доктор Живаго". В Україні, на батьківщині письменниці, роман "Чудасій" було надруковано аж за 52 роки після канадської публікації. У львівському літературному журналі "Дзвін", №№ 5-7 за 2008 рік. Тут твір представлено за першою публікацією. Подекуди збережений тодішній тамтешній український правопис, котрий дещо відрізняється від сучасного офіційного в Україні.

"Комбед" (Комбід) - комітет бідноти. На українських землях комбіді почали створюватися в ході війни РСФРР і УНР в 1918-1919 роках з ініціативи Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Цей уряд видав у листопаді 1918 року та січні

1919 року два спеціальні положення, які регламентували організацію, склад та функції комбідів. Сільський комбід складався з трьох осіб, волосний — з п'яти-семи. Взимку 1919 року комбіди створювалися переважно в Лівобережній Україні, де радянська влада змогла закріпитися. Спроби більшовиків розколоти українське село, спираючись на його біднішу частину, фактично провалилися. Селянство відповіло на запровадження "воєнного комунізму" масовим повстанським рухом, який спричинив тимчасове падіння радянської влади. Після поновлення радянської влади в 1920 році більшовики відмовилися від запровадження комбідів і замінили їх комітетами незаможних селян.

Бігун — шахова фігура, котру називають також слоном або офіцером.

Сексот ГПУ — (секретный сотрудник Государственного Политического Управления при НКВД) — донощик, завербований советською службою державної безпеки.

Зрезигновано — покірливо, відмовившись від опору.

... по взірці обруса. — ... по узору скатертини.

Праник, пральник або прач — дерев'яний валок для вибивання білизни під час прання.

"Принцеса Турандот", або просто *"Турандот"* — назва казкової п'єси італійського драматурга Карло Гоцці та опери за її мотивами італійського ж композитора Джакомо Пуччіні.

Сосо Джугашвілі — Йосип Сталін (Сосо — панібратський варіант імені Йосип, Сталін — партійний псевдонім).

Рицина — олійна рослина з родини молочайних. У медицині рицинова олія використовується зокрема як проносне (через те англіїці звать цей вид "рослина-касторка").

Мищини — маленькі миски.

Інтруз — непрошена особа.

Гапитися — витріщатися.

... збиті чвірками... — тобто з'єднані по чотири штуки.

Тлум — юрба, натовп.

Недискретно — неприховано.

Дрантивий — негідний, поганий.

"Стругати моркву" — танцювати.

Непоцеровані — не заштопані.

Скринінг — тут: медичне обстеження мігрантів з метою їхнього сортування за станом здоров'я (зокрема психічного).

Сутерен — підземелля, підвал.

Інвазія - вторгнення (з латин.)

Б.С. - Богдан Стебельський (1911-1994), український мистецтвознавець, журналіст, художник (зокрема автор обкладинки цієї книги).

Додаток

(Передмова письменниці Галини Кирпи до публікації роману О. Мак "Чудасій" у львівському журналі "Дзвін" 2008-го року у №№ 5-7).

"Слово вже сказано..."

У гроні наших славетних письменників української діаспори ім'я Ольги Мак особливе. Чомусь та, про котру писала чи не вся діяспорна преса, та, яка своїми прекрасними творами завойовувала серця читачів у Бразилії, Америці, Канаді й цілій Європі, та, несхитністю духу, принциповістю і талантом котрої захоплювались її сучасники, побратими по перу, — досі лишається для України невідкритим островом у безмежному морі нашої духовності.

Задля справедливості ми мали б поставити ім'я Ольги Мак у ряду достойників нашої літератури — Івана Багряного, Тодося Осьмачки, Василя Барки, Уласа Самчука, Докії Гуменної. І це далеко не всі, з ким вона пліч-о-пліч невтомно вела чесну борозну української прози...

Народилась майбутня письменниця 20 липня 1913 року в Кам'янець-Подільському, в небагатій родині державного урядовця Нила Семеновича Петрова. Ледве виповнилося Ользі півроку, родина перебралась до Києва і прожила там до 1920 року. Вигнало їх звідти воєнне лихоліття, і вони опинились у мальовничому селі Вільхівчику неподалік залізничної станції Корсунь, де тече красуня Рось. Письменниця згадувала, що саме там, у Вільхівчику, вона відчула себе українкою. Коли ж несподівано й передчасно померли дві її сестри і батько, осиротіла родина знов переїхала до Кам'янця, де Ольга закінчила семилітку.

Шкільна наука давалась дівчині надто легко, знання мовби самі пливли до рук. Вона жартома казала, що читати навчилася ще в сповитку. Єдиною книжкою її дитинства був Шевченків "Кобзар". Нишком від усіх рідних у конторській книзі, що приніс додому дідусь, вона записувала всілякі вигадки, бувальщини, вела щоденники, а найдужче захоплювалася творами на літературні теми. Назавжди запам'ятала той день, коли вчителька перед усім класом похвалила її переказ оповідання Віктора Гюґо "Маленький Гаврош" і висловила припущення, що колись із неї виросте письменниця. Звідтоді зухвала й манлива мрія цвяшком засіла у юній голові.

Шістнадцятилітнім дівчам Ольга потрапляє у вир самостійного життя. То випало на час колективізації та проголошення ліквідації неписьменності. За її вчителювання в глухому селі життя показало себе безжальним і цинічним учителем (про це вона оповість у пізніших творах "Земля плаче", "Українське село під більшовиками", "Процихи"). Вона побачила село, так би мовити, зсередини. Її чіпке око нанизувало на нитку пам'яті жахливі картини "справжньої колективізації", вимальовувало потворне обличчя голодомору, що сунув Україною, лишаючи за собою пограбовані хати та понівечені долі. Але все це вона опише тільки на еміграції (в нарисах "Столиця голодного жаху", "У великодню ніч" та ін.) Тоді ж Ольга мусила набратися терпіння, щоб отримати посвідку про фізичну працю, без якої не приймали до вузів. А

отримавши, вступила — спершу в технікум чужих мов у Кам'янець-Подільському, а потім до Ніжинського педагогічного інституту.

На життєвому шляху Ольги Петрової зустрічається розумна, шляхетна людина — професор мовознавства Вадим Дорошенко, з яким вона пов'язала свою подальшу долю. (Уточнимо: з народження — 1905 — він був Дрочинський, але через свого батька Олександра Дрочинського, що опинився в політичній еміграції, мусив узяти собі прізвище Дорошенка, котрогось із предків по лінії матері). Вони стають добірним подружжям, у кожному з них розвивалася самодостатня особистість і в тій гармонії взаємолюбові та взаємоповаги вони могли б прожити довге щасливе життя. Могли б... якби не пішов у наступ червоний терор.

Поживши якийсь час у Харкові, Дорошенки перебираються до Кривого Рогу, тоді до Ніжина: Вадим іде на викладацьку роботу, Ольга докінчує навчання в інституті, водночас учителює, народжує Вікторію, потім Мирославу. Та ось, як Дорошенко й передчував, чорний ворон репресій постукав і в їхнє вікно. 1938 року Вадима заарештували, а потім випустили. Одначе то вже був сигнал біди. Його заарештовували ще двічі, і за третім разом — безповоротно. Дружина професора перетворилась на дружину "ворога народу" — на кону історії за одним і тим же негласним сценарієм "розігралась" ще одна людська драма. Точніше — нелюдська драма. Ольга осмислить її й опише аж згодом, уже в Бразилії, в своїй першій книжці спогадів про репресії в Ніжині 1937-39 рр. "З часів ежовщини" (1949, 1953, 1954). Ця книга спогадів читається на одному подихові, лишається тільки шкодувати, що вона досі не перевидана (!!) в Україні (лише третину спогадів видрукувала газета ніжинської "Просвіти"),

1941 року, напередодні війни, Видима Дорошенка та ще чотирьох викладачів ніжинського інституту червоні "ежовці" НКВД звинуватили у контрреволюції. Крізь усе життя пронесла Ольга світлий образ батька своїх дочок, знищеного ні за що 31 грудня 1944 року.

Прибита горем, але не зломлена духом, без сумніву й жалю, Ольга разом з дрібними дітьми 1943 року покидає рідні місця. Згодом вона опинилася в австрійському таборі, де й народилася письменниця Ольга Мак. (Щоправда, перші публікації вона підписувала Ольга Гец, — О.Г.). Звідтоді на довгі роки зав'язалася співпраця з ульмівськими "Новими днями" та американською "Свободою". Зайшли зміни і в її особистому житті — вона виходить заміж за галичанина Миколу Геца (1910-1993), який походив з Добромиля.

1 вересня 1947 року Геци (Микола, Ольга, Вікторія, Мирослава та однорічний син Миколка) ступили на землю нового поселення — бразилійський берег. Корабель причалив у Ріо де Жанейро. Потягнувся безпросвітний побут і заробляння на кусень хліба тяжкою фізичною працею — чоловіки рубали ліс, жінки садили город і пололи. З початком 1948 родина оселилася в Куритибі, де жило багато українців. Микола Гец був активний у суспільному житті, редагував часопис "Хлібороб". Усі троє дітей покінчали португальські школи і здобули безкоштовну вищу освіту.

У Бразилії Ольга Мак багато писала, власне, саме там були написані майже всі її

чільні твори. "Життя в Бразилії я би назвала Робінзонадою, — згадувала вона в одному з інтерв'ю. — В тій милій, соняшній країні я відразу відчула себе вільною людиною. Там нема дискримінації, і люди навіть не знають, що щось таке може існувати. Нас прийняли як рівноправних громадян і дали нам повну волю — жити або... згинуть... Було трудно, дуже трудно! Мабуть, і Робінзонаві, який не мав дітей і не потребував вивчати чужої мови, не було так трудно, як нам..." Ольга Мак ніколи не шкодувала, що повністю віддавалась тоді літературній праці, а не заповзялася продавати на базарі яйця та банани, щоб розбагатіти. На перших порах вона писала здебільшого на обгортковому папері, у якому приносили з крамниці продукти. Та редакції не зважали на той папір, публікували її твори і заохочували писати ще. Так з'явилися прекрасні романи "Бог Вогню", "Чудасій", "Жаїра", "Проти переконань", "Куди йшла стежка" та сила-силенна нарисів, оповідань, легенд.

У грудні 1970 року Ольга Мак переїздить до Канади, куди вже раніше перебралися її доньки. "Врешті мій корабель прибився до затишної пристані. Навіть не знаю, як я витримала в Бразилії 23 роки", — так прокоментувала вона ту подію. На той час (від 1960 року) вони з Миколою Гецем уже були в розлученні, спільне життя в них не склалося...

З Ольгою Мак ми познайомилися (спершу листовно), коли разом з Дмитром Чередниченком упорядковували читанки для початкової школи і нашукували тексти діаспорних письменників. Уже з першого листа (від 23 вересня 1992) було видно, як вона ставиться до свого покликання. Перечитую ті (близько п'ятидесяти) натхненні, талановиті листи і ніби чую її голос — у ньому постійно бринить тривога за Україну. Свідчення цьому — два її унікальні послання, писані перед поїздкою в Україну: "До редакції Кам'янець-Подільського Вісника" від 10 листопада 1992 року та "До Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-33 рр в Україні" від 22 квітня 1993 року. То — листи-нарис, листи-документи. З картини пам'яті тих літ складається ціла мозаїка болю, невимовного терпіння, страждань, неймовірних трагедій, що спустошували людські душі до невпізнання. Тут теж очевидне вміння письменниці в одному й тому ж кадрі документально передати водночас і усміх, і сльозу.

Повість "Каміння під косою" присвячена пам'яті мільйонів мучеників у сорокову річницю голодової трагедії на Україні. У долі дитбудинківського хлопця Андрія, якого до Харкова пригнав голод, прочитується доля тисяч українських дітей, що якимось дивом зуміли зберегти в умовах страшної дійсності душевне добро й моральні чесноти. Досі "Камінню під косою" пощастило найбільше — в Україні повість перевидано тричі.

У вересні 1993 року в супроводі доньки Вікторії вісімдесятилітня Ольга Мак приїхала в Україну. То були мандри, насичені зустрічами зі студентами та викладачами вузів у Києві, Ніжині та Кам'янець-Подільському. Вона відвідала Канів, Львів, у Карашині та Вільхівчику вклонилася могилам батька й сестер. Крім того, у Ніжині впізнала той будинок і ту кімнату, де народилася Мирослава. У Національній спілці письменників відбувся її творчий вечір, де вона читала етюд про останні години життя Тараса Шевченка "Суджена", а в Чернівцях вона виступила на науковій конференції на

увічнення пам'яті жертв голодомору в Україні 1932-33 рр. з доповіддю "Голод з перспективи шестидесяти років". Ще їй хотілося навідатись у Кривий Ріг, де народилась Вікторія, та не встигла. Загалом, попри втому і безкінечну їзду, мандрівку вона вважала успішною.

Повернувшись до Канади, Ольга Мак взялася за ще один життєпис під умовною назвою "Зигзагами життя", де почала описувати свої враження від зустрічей та знайомств на Україні. Завжди нетерпляче вона чекала листів і переживала за те, що в нас діється. "Біда і скрута для мене не новина. Знаю, по чому лікоть кваші. Але тоді була молодість і була надія на краще. А в старості чи в каліцтві опинитися серед безпросвітної нужди — страшно. І байдужість до виснажених віком, до скривджених недугою — це такий злочин з боку можновладців, на який нема вибачення", — писала вона.

Згодом у її листах з'являється більше нарікань на здоров'я. Вона бадьорилась, трималась духом, але вже розуміла, до чого йшлося. Переборюючи муки фізичні, вона й далі не стояла осторонь там, де її слово мало щось важити, де сумління вимагало боронити правду. Однак її сили поволі танули. Довелося лягати в лікарню. І там, у нерівному двобої з недугою вона дивувала медперсонал силою духу та, здавалося б, незнищеним почуттям гумору.

Померла Ольга Мак о першій годині ранку 18 січня 1998 року. Поховали її 22 січня на українському цвинтарі "Київ", що міститься в Овквілі біля Торонто, де лежать вояки УПА, де зовсім поруч біля неї спочиває її літературний побратим Улас Самчук і багато-багато інших достойних людей.

І от повість (власне, роман) "Чудасій", видана 52 роки тому, нарешті повертається в Україну цією публікацією. Я мріяла про це з тих пір, як заходила вивчати творчість Ольги Мак. Ще відтоді, як у нас із нею зав'язалося жваве листування. Саме тоді я збагнула, яка Ольга Мак була вимоглива й прискіплива до себе. Скажімо, на мій захват від повісті "Чудасій" вона відповіла: "Щодо "Чудасія", Ви зуміли без безпосередніх компліментів полоскотати мою амбіцію, хоч я на похвали якась цілком байдужа. Читачам вона сподобалась, і я можу з чистою совістю сказати, що викликала найбільший шум на діаспорному ринку. Але я особисто цим твором невдоволена. Не примирила мене ані друга нагорода на літературному конкурсі, ані дуже прихильна критика дуже авторитетних критиків, ані усні й писемні гратуляції. Повість була писана поспіхом, в більшості навіть без чернетки..." (лист від 30 грудня 1992 року).

Та хай там що, а "Чудасія" читали (звісно, в діаспорі), про нього писали, о. Методій Ничка зробив у Бразилії переклад німецькою. Саме "Чудасія", як зазначає довідник "Ukrainians in North America", було подано до списку кандидатів на Нобелівську премію в галузі літератури 1958 року (тоді нагороду отримав Борис Пастернак). "Чудасієві" ж закидали неприпустимий для такої високої нагороди гріх — наявність критики нації (тут, звісно, російської). Мовляв, критикуйте собі режим і владу, але, боронь, Боже, не націю. Ольга Мак завжди відстоювала своє право критикувати в кожній нації (у своїй також!) гнилу, руйнівну сторону, а яничарство з особливою силою. Наскільки "Чудасій"

потрібен нам сьогодні, зрозуміє кожен, хто прочитає цей прекрасний твір і сприйме за дороговказ твердження головного героя Олексі-чудасія: "Слово вже сказано... Тепер треба лиш діяти!"

м. Київ.

[1] "Комбед" — "Комітет Бідноти". *(У виносках тут і далі примітки авторки).*

[2] Симібіоза — у відміну від паразитному — тісне співжиття двох рослин, або тварин, від якого обоє мають користь.

[3] "Рехиувся" — вульгарно: збожеволів.